

Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України
Полтавський національний педагогічний університет
імені В. Г. Короленка

ПСИХОЛОГІЯ І ОСОБИСТІТЬ

Науковий журнал

Заснований у травні 2011 року

Виходить два рази на рік

**№ 1 (15)
2019**

Київ – Полтава
2019

G. S. Kostyuk Institute of Psychology at National Academy
of Pedagogical Sciences of Ukraine

Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University

PSYCHOLOGY AND PERSONALITY

Scholarly Journal

Founded in May 2011

Biannual

**№ 1 (15)
2019**

Kyiv–Poltava
2019

ISSN 2226-4078 (Print)
ISSN 2410-3527 (Online)
УДК 159.9 + 37.015.311 (051)

Засновники

Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України
Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка

Головні редактори

Максименко С. Д. – Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України
Седих К. В. – Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка

Заступники головних редакторів

Моргун В. Ф. – Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка
Тітов І. Г. – Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка

Редакційна колегія

Aqeel M. – Foundation University Islamabad, Pakistan
Власова О. І. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Garber K. – Sigmund Freud Privat University, Austria
Giacomuzzi S. – Free University of Bolzano, Italy
Коваленко О. Г. – Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка
Кочарян О. С. – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Кряж І. В. – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Найдюнова Л. А. – Інститут соціальної та політичної психології НАПН України
Pankalla A. – Adam Mickiewicz University, Poland
Stelzer B. – Karol Marcinkowski University of Medical Sciences, Poland
Hager E. – University of Innsbruck, Austria
Хомуленко Т. Б. – Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди
Чепелєва Н. В. – Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України
Швалб Ю. М. – Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України
Шебанова Н. І. – Херсонський державний університет
Шестопалова Л. Ф. – Інститут неврології, психіатрії та наркології НАМН України

Свідоцтво про державну реєстрацію: КВ №23463-13303ПП від 2.07.2018 р.

Журнал внесено до Переліку наукових фахових видань України з психології (Наказ Міністерства освіти і науки України № 455 від 15.04.2014 р.)

*Журнал внесено / проіндексовано в таких наукометричних базах:
Google Scholar, Ulrichsweb Global Serials Directory, Research Bible, Index Copernicus,
Open Academic Journals Index (OAJI), OpenAIRE*

Затверджено вченою радою Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, протокол № 7 від 31.01.2019 р.

ISSN 2226-4078 (Print)
ISSN 2410-3527 (Online)
UDC 159.9 + 37.015.311 (051)

Founders

G.S. Kostyuk Institute of Psychology at National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine
Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University

Editors-in-Chief

Maksymenko S. – G.S. Kostiuk Institute of Psychology, Kyiv, Ukraine
Sedykh K. – Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University

Associate Editors

Morgun V. – Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University
Titov I. – Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University

Editorial College

Aqeel M. – Foundation University Islamabad, Pakistan
Vlasova O.I. – Kiev Taras Shevchenko National University
Garber K. – Sigmund Freud Privat University, Austria
Giacomuzzi S. – Sigmund Freud Privat University, Austria
Kovalenko O. – Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University
Kocharyan O. – Kharkiv V.N. Karazin National University
Kryazh I. – Kharkiv V.N. Karazin National University
Naydionova L. – Institute of Social and Political Psychology, Kyiv, Ukraine
Pankalla A. – Adam Mickiewicz University, Poland
Stelzer B. – Karol Marcinkowski University of Medical Sciences, Poland
Hager E. – University of Innsbruck, Austria
Khomulenko T. – Kharkiv G.S. Skovoroda National Pedagogical University
Chepeleva N. – G.S. Kostiuk Institute of Psychology, Kyiv, Ukraine
Shvalb Yu. – G.S. Kostiuk Institute of Psychology, Kyiv, Ukraine
Shebanova N. – Kherson State University
Shestopalova L. – Institute of Neurology, Psychiatry and Narcology, Kharkiv, Ukraine

Testimonial about the state registration: KV № KB №23463-13303IIP from 2.07.2018.

*Journal is included to the list of professional editions of Ukraine in the field of «Psychology»
(Resolution of Ministry of Education and Science of Ukraine № 455 from April 15, 2014)*

Journal is registered/indexed in:

*Google Scholar, Ulrichsweb Global Serials Directory, Research Bible, Index Copernicus,
Open Academic Journals Index (OAJI), OpenAIRE*

*Approved by scientific advice board of Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical
University protocol № 7 from January 31, 2019*

© G.S. Kostyuk Institute of Psychology at National Academy of Pedagogical Sciences Of Ukraine, 2019
© Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University, 2019

ЗМІСТ

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ

Тітов І. Г.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРИНЦИПИ ПОСТНЕКЛАСИЧНОЇ
ПСИХОЛОГІЇ 9

Панченко О. А.

ТУРБУЛЕНТНІСТЬ МИСЛЕННЯ В СТРУКТУРІ
ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ОСОБИСТОСТІ.. 41

Карпенко Є. В.

СУЧАСНІ ВЕКТОРИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ
ОСОБИСТОСТІ 60

Шиліна Н. Є.

ПРОЦЕСИ НЕСВІДОМОГО ЛЮДИНИ
ЯК ФАКТОР ФОРМУВАННЯ НАВКОЛИШНЬОГО СВІТУ
ТА СОЦІАЛЬНИХ ВЗАЄМОДІЙ..... 73

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНІ ТА ПРИКЛАДНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Седих К. В., Зоуль Т. В.

ТИПИ ІНДИВІДУАЛЬНОГО ЕРОТИЧНОГО КОДУ
У ЧОЛОВІКІВ 86

Вербова Ю. В.

ОСОБЛИВОСТІ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ СТУДЕНТІВ
КОЛЕДЖІВ ТЕХНІЧНОГО ПРОФІЛЮ 101

Зоуль Т.В.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЯВІВ АДАПТОВАНOSTІ
В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНИХ КОНТАКТІВ
ДІТЕЙ-ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ 111

Лаврінченко В. А.

ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ МІЖОСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ
В НЕФОРМАЛЬНИХ ОБ'ЄДНАННЯХ НА РОЗВИТОК
ЦІННІСНО-СМИСЛОВОЇ СВІДОМОСТІ ПІДЛІТКІВ..... 121

Тітова Т. Є.

ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ СПРЯМОВАНOSTІ
СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ З РІЗНИМ
РІВНЕМ САМОРЕГУЛЯЦІЇ 146

Перетяцько Л. Г., Тесленко М. М.

АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ОСОБИСТІСНИХ КОНСТРУКТІВ
ПРИ БІЛІНГВІЗМІ..... 158

Сілютіна С. М.

ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ СУТНОСТІ
ТІЛЕСНОГО ІНТЕЛЕКТУ ОСОБИСТОСТІ..... 171

ОСОБИСТІСНО ОРІЄНТОВАНИЙ ПІДХІД У ПРАКТИЧНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

Giacomuzzi S., Garber K., Velasquez-Montiel S., Ausserer O.

SYSTEMIC APPROACHES REGARDING
THE DEVELOPMENT OF PERSONIFIED
«NEW LEARNING»..... 182

ПСИХОЛОГІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ

Кононович Т. О., Непокупна Т. А., М'ясоїд К. П.

ЕКОНОМІЧНА ПОВЕДІНКА
І ПРИЙНЯТТЯ РІШЕННЯ: CASE STUDY 192

Лантух І.В.

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ОБГРУНТУВАННЯ
ПСИХОЛОГІЧНОЇ СТРУКТУРИ ОСОБИСТІСНОЇ НАДІЙНОСТІ
СУБ'ЄКТІВ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ 211

АКМЕОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА ОСОБИСТОСТІ ЯК СУБ'ЄКТА ПРАЦІ ТА СПІЛКУВАННЯ

Наконечна М. М., Папуча М. В.

ІНТЕРСУБ'ЄКТНА ВЗАЄМОДІЯ В ІГРОВИХ СИТУАЦІЯХ 226

КЛІНІКО-БІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ОСОБИСТІСНИХ РОЗЛАДІВ

Помогайбо В.М., Березан О.І., Петрушов А.В.

ШИЗОФРЕНІЯ: ПОШУКИ ГЕНЕТИЧНИХ ФАКТОРІВ РИЗИКУ .. 241

ДИСКУСІЇ ТА ОБГОВОРЕННЯ

Velasquez-Montiel S.

DEVELOPMENT AND APPLICATION OF SYSTEMIC
FAMILY THERAPY – AN ASSESSMENT OF THE SITUATION
IN THE EXPIRING SECOND DECADE OF THE 21ST CENTURY
AND THE CHALLENGE OF A GENDER-SENSITIVE NEW
ORIENTATION 253

CONTENTS

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PROBLEMS OF PERSONALITY PSYCHOLOGY

Titov I.

METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF POSTNONCLASSICAL
PSYCHOLOGY 9

Panchenko O.

TURBULENCE OF THINKING WITHIN THE STRUCTURE
OF INFORMATIONAL-PSYCHOLOGICAL SECURITY
OF PERSONALITY 41

Karpenko Ye.

MODERN VECTORS OF THE STUDY
OF EMOTIONAL INTELLIGENCE OF AN INDIVIDUAL 60

Shylina N.

HUMAN UNCONSCIOUS PROCESSES
AS A FACTOR OF FORMATION OF THE OUTSIDE WORLD
AND SOCIAL INTERACTIONS 73

EMPIRICAL AND APPLIED RESEARCHES

Sedykh K., Zozul T.

TYPES OF INDIVIDUAL MEN EROTIC CODE 86

Verbova Yu.

THE SPECIFICITY OF VALUE ORIENTATIONS OF STUDENTS
OF TECHNICAL PROFILE COLLEGES 101

Zozul T.

RESEARCH OF ADAPTATION MANIFESTATIONS
IN THE SYSTEM OF SOCIAL CONTACTS
OF CHILDREN-RESETTERS 111

Lavrinenko V.

THE SPECIFICITY OF INTERPERSONAL INTERACTION
IN INFORMAL UNIONS INFLUENCE ON ADOLESCENT'S
VALUE-MEANING CONSCIOUSNESS DEVELOPMENT 121

Titova T.

THE PECULARITIES OF PROFESSIONAL ORIENTATION
OF STUDENTS-PSYCHOLOGISTS WITH THE DIFFERENT
SELF-REGULATION LEVEL 146

Peretiatio L., Teslenko M.

ANALYSIS OF THE PROBLEM OF PERSONAL CONSTRUCTS
WHILE BILINGUALISM..... 158

Silyitina O.

TO THE PROBLEM OF DETERMINING THE NATURE
OF CORPOREALITY INTELLIGENCE OF PERSONALITY 171

PERSONAL ORIENTED APPROACH IN A PRACTICAL PSYCHOLOGY

Giacomuzzi S., Garber K., Velasquez-Montiel S., Ausserer O.

SYSTEMIC APPROACHES REGARDING
THE DEVELOPMENT OF PERSONIFIED
«NEW LEARNING» 182

PSYCHOLOGY OF PERSONALITY'S ECONOMIC BEHAVIOR

Kononovich T., Nepokupna T., Miasoid K.

ECONOMIC BEHAVIOR AND
DECISION MAKING: CASE STUDY 192

Lantukh I.

THEORETICAL APPROACHES TO THE SUBMISSION
OF PSYCHOLOGICAL STRUCTURE OF PERSONAL RELIABILITY
OF SUBJECTS OF BUSINESS ACTIVITIES..... 211

ACME CULTURE OF PERSONALITY

Nakonechna M., Papucha M.

INTERSUBJECT COOPERATION IN GAME SITUATIONS..... 226

CLINICAL AND BIOLOGICAL ASPECTS OF PERSONALITY DISORDERS

Pomohaibo V., Berezan O., Petrushov A.

SCHIZOPHRENIA: THE SEARCH FOR GENETIC RISK FACTORS..... 241

DISCUSSIONS

Velasquez-Montiel S.

DEVELOPMENT AND APPLICATION OF SYSTEMIC
FAMILY THERAPY – AN ASSESSMENT OF THE SITUATION
IN THE EXPIRING SECOND DECADE OF THE 21ST CENTURY
AND THE CHALLENGE OF A GENDER-SENSITIVE NEW
ORIENTATION 253

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ

УДК 159.9:001.82 “712”

© І.Г. Тітов, 2019

orcid.org/0000-0002-5529-1568

<http://doi.org/10.5281/zenodo.2559611>

ТІТОВ Іван Геннадійович

*кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології
Полтавського національного педагогічного університету
імені В. Г. Короленка*

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРИНЦИПИ ПОСТНЕКЛАСИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

У статті на основі розгляду концептуальних засад постнекласичної психології, змістовно розкриваються її основні теоретико-методологічні принципи: структурно-генетичний, суб'єктності, культурного контекстуалізму, онтологічного конструктивізму та інтеграції.

Ключові слова: *постнекласична психологія, структурно-генетичний принцип, принцип, суб'єктності, принцип культурного контекстуалізму, принцип онтологічного конструктивізму, принцип інтеграції.*

Постановка проблеми. Парадигмальні зміни сучасного наукового пізнання, пов'язані з оформленням постнекласичного типу наукової раціональності, зумовлюють необхідність переосмислення епістемологічних орієнтирів людинознавчих наук, зокрема й психології. Робота в цьому напрямку передбачає передусім розробку фундаментальних методологічних засад, які б задавали концептуальний каркас та забезпечували б евристичний потенціал створюваних психологічних теорій. У пропонованій статті робиться спроба здійснити такого роду методологічну рефлексію та окреслити основні принципи постнекласичної психології.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як відомо, розвиток будь-якої науки відбувається внаслідок чергування екстенсивного (пов'язаного зі збільшенням обсягу накопиченого в її межах позитивного знання) та інтенсивного (зумовленого

якісною зміною основних компонентів її концептуальної структури – сукупності фундаментальних категорій і термінів, методів, пояснювальних принципів і схем та ін. пізнавальних форм) періодів. Перехід від екстенсивного до інтенсивного етапу завжди супроводжується зміною загальнонаукової картини світу, докорінною трансформацією нормативних структур дослідження, а також філософських засад науки, що, як правило, призводить до оформлення нового типу наукової раціональності. Аналізуючи історичні етапи еволюції науки, В. С. Стьопін (2000) виокремив класичний, некласичний та постнекласичний типи наукової раціональності, кожна з яких характеризується особливим станом наукової діяльності, спрямованої на об'єктивно-істинний опис та пояснення світу. Якщо схематично представити цю діяльність як відношення «суб'єкт – засоби – об'єкт», то класичний ідеал раціональності виходить із повної незалежності об'єкта від суб'єкта пізнання та пізнавальних засобів; некласичний – враховує зв'язки між знаннями про об'єкт та специфікою засобів наукової діяльності; постнекласичний – підкреслює залежність об'єкта не лише від засобів дослідження, а й від особливостей суб'єкта пізнання (передусім від його знань та соціокультурно детермінованих ціннісно-цільових орієнтацій). Кожний із указаних типів наукової раціональності, обмежуючи сферу дії пізнавальних настанов попереднього періоду, характеризується особливими, властивими лише йому засадами, котрі дозволяють залучити до поля компетентності науки відповідний тип системних об'єктів: прості системи (класична наука), складні системи, що саморегулюються (некласична наука), та складні, розмірні людині системи, які характеризуються унікальністю, відкритістю та саморозвитком (постнекласична наука). Останнє зумовлює домінуючу роль проблемно-зорієнтованих досліджень, що вимагають міждисциплінарного дискурсу, особливих способів опису досліджуваної реальності, врахування гуманітарної складової та впливу культури.

Подібні зміни епістемологічних парадигм є істотною ознакою розвитку й психологічної науки. Осмислюючи її історичну динаміку як рух від допарадигмального стану (пов'язаного зі спробами визначення предмету та пошуком універсального пояснювального механізму психічних феноменів) до класичного (з його орієнтацією на методологію

позитивізму) і надалі до неklasичного (що виявляється у розквіті психологічних шкіл ХХ ст., котрі орієнтувались на різноманітні схеми аналізу) типу наукової раціональності, М. С. Гусельцева вказує на те, що засобом виходу з системної кризи неklasичної психології має стати «рефлексія методологічних засад науки з опертям на постнеklasичний ідеал раціональності» (Гусельцева, 2006, с.12). Найважливішими особливостями постнеklasичної епістемологічної настанови, що сприяють такій рефлексії у царині психологічної науки, є визнання структурно-генетичної багатовимірності психічних явищ, легітимізація суб'єктних детермінант досліджуваної реальності, підкреслення творчо-конструктивістської функції науки, опертя на культурну аналітику та міждисциплінарну комунікацію, діалог психології із суміжними галузями знання.

Виходячи з цього, **мета** пропонованої статті полягає у спробі окреслити на рівні частково-наукової методології ключові для постнеklasичної психології принципи: структурно-генетич-ний, суб'єктності, культурного контекстуалізму, онтологічного конструктивізму та інтеграції.

Виклад основного матеріалу дослідження. Чутливість до інтегральних якостей досліджуваної реальності, системних модусів існування психічного, різнорівневості його структурної організації та динамічних проявів поступово стає домінуючою у сучасній психології на постнеklasичному етапі її розвитку. Поява у фокусі психологічної науки складних системних об'єктів пов'язується з формуванням відповідного епістемологічного ресурсу (пізнавальних засобів і процедур), котрий є необхідним для їхнього адекватного вивчення. Йдеться, зокрема, про зростання складності професійно-психологічного мислення, в межах якого «ізолювані і лише доповнюючі один одного принципи системності, розвитку та детермінізму остаточно втрачають свою автономність» (Клочко, 2012, с.122), інтегруючись в єдину методологічну основу розуміння та пояснення досліджуваної реальності. Такою інтегративною основою може стати **структурно-генетичний принцип**, котрий орієнтує на розкриття (через співвідношення із різними рівнями причинності) процесуальних аспектів структурно-функціональної організації та самоорганізації цілісних психічних феноменів (Тітов, 2014).

Звернення до зазначеного принципу зумовлене передусім необхідністю опису сукупності інваріантних, відносно стійких зв'язків між елементами (компонентами та субкомпонентами) системи, що забезпечують збереження її основних властивостей та цілісне продуктивне функціонування, з урахуванням:

- впорядковуючих впливів системоутворювального фактору, котрий, обмежуючи ступені свободи складових елементів, забезпечує їхнє вибіркове об'єднання у функціонально-динамічну систему;

- ступеня диференційованості (гомогенності / гетерогенності) та рівневої інтегрованості компонентів (підсистем);

- динамічності зв'язків (координаційних, субординаційних, генетичних, функціональних та ін.), форм регуляції ієрархічної та гетерархічної взаємодії між ними;

- особливостей відношень даної системи з оточуючим середовищем та характером сформованих на цій основі зворотних (саморегуляційних) зв'язків (Блауберг, Юдин, 1973; Садовский, 1974; Уемов, 1978).

Інша причина звернення до структурно-генетичного принципу полягає в тому, що поряд зі структурно-рівневою організацією та функціонуванням цілісних утворень на передній план виходить вивчення їхнього становлення та розвитку. Тут домінуючим стає генетичний підхід, у межах якого структурно-синхронічне вивчення складного ієрархізованого об'єкту передбачає одночасний аналіз і його генетично-діахронічних характеристик (Максименко, 2006; Принцип системности..., 1990). При цьому як ключові мають бути розглянуті питання критеріїв розвитку, котрі дозволяють виокремити його з-поміж інших, неістотних, стохастичних змін; співвідношення основних форм, стадій та рівнів розвитку; механізмів породження цілісностей та особливостей системної детермінації цього процесу (Тітов, 2014).

Насамкінець евристичний потенціал структурно-генетичного принципу виявляється й у царині психосинергетичних досліджень (Крылов, 1998), пов'язаних із виявленням універсальних закономірностей чергування станів хаосу та впорядкованості психічних систем; твірної ролі позитивного зворотного зв'язку; залежності траєкторій еволюції системи від впливів у точках біфуркації атракторів тощо (Тітов, 2014).

Таким чином, структурно-генетичний принцип наголошує на тому, що вивчення структури психічного феномену передбачає необхідність пізнання й закономірностей її якісних змін, а вивчення генези набуває суворого наукового характеру лише тоді, коли вдається розкрити структуру об'єкта, що розвивається, та структуру самого процесу розвитку.

***

Внутрішнім моментом структурно-генетичного дослідження психічних явищ виявляється аналіз їхніх суб'єктних основ. Суб'єкт виступає інтегруючою ланкою, що об'єднує різні компоненти психіки та рівні її організації, і, відповідно, реконструкція психологічної структури суб'єкта (котрий також повинен розглядатись як диференційоване багатовимірне ціле) уможливує з'ясування механізмів утворення та розвитку психічних цілісностей.

Категорія суб'єкта традиційно визначається як своєрідний спосіб організації, саморегуляції, узгодження суперечливих зовнішніх і внутрішніх умов активності особистості, цілісність (системність) усіх її психічних процесів, станів та властивостей відповідно до об'єктивних і суб'єктивних умов діяльності й спілкування, її самодостатність (автономність), самодіяльність, духовність та індивідуалізованість, здатність продуктивно взаємодіяти зі світом як з об'єктом дій та пізнання, а з іншими людьми – як із суб'єктами, визнаючи їхнє право на самовизначення та свободу (Брушлинський, 1994; Рубинштейн, 2003). Змістовно-динамічною основою суб'єктного модулю існування особистості виступає процес її свідомої цілеспрямованої активності, що виявляється в єдності специфічних мотиваційно-ціннісних, пізнавальних, регуляторних та рефлексивних аспектів діялісно-духовного способу буття людини (Тітов, 2010; Titow, 2011).

Говорячи про активність як субстанціальну характеристику суб'єктності особистості, слід указати на дві основні форми її прояву: 1) предметну діяльність та спілкування; 2) акти творчої самодіяльності, самозміни людиною самої себе. У першому випадку активність забезпечує саморозвиток та саморух діяльності через ініціювання суб'єктом цілеспрямованих перетворювальних предметних дій або комунікативних актів (і в цьому сенсі суб'єктність співвідноситься з якісно вищими рівнями активності – навчальною, пізнавальною, комунікатив-

ною, творчою, інтелектуальною наднормативною, над-ситуативною та ін., – на яких вона підкорена свідомо поставленій меті та набуває неадаптивного, перетворювально-конструктивного характеру); у другому – внутрішню роботу людини з перетворення, «оволодіння» своїм суб'єктивним світом, власною психікою, що, своєю чергою, уможлиблює активне самоуправління власними ресурсами, а також регулювання ступеня зовнішніх впливів на власне буття в процесі організації свого життєвого шляху (Абульханова, 1973; Брушлинский, 1994; Карпенко, 2006; Рубинштейн, 2003; Татенко, 2006).

Якісна змістова визначеність указаних форм активності забезпечується специфічними потребо-мотиваційними утвореннями, ціннісними орієнтаціями та життєвими сенсами особистості.

Потребо-мотиваційна основа суб'єктної активності охоплює «більш чи менш виразну й усвідомлену інтенцію до власне людського способу індивідуального життя» (Татенко, 2006, с.336), що визначається потребою в самоактуалізації та є внутрішньо пов'язаною з метамотивацією (Маслоу, 1999) особистості – спонуканням актуалізувати власний потенціал (або, за висловом В.О. Татенка, внутрішні ресурси сутнісного самовизначення). Вказані потребо-мотиваційні утворення набувають конкретизації через їхній сутнісний зв'язок із ціннісними орієнтаціями особистості, а також конкретними способами їх досягнення. Адже прагнення до самоактуалізації та розвиток метапотреб уможлиблюється лише за умов почуттєво-дієвої причетності людини до так званих буттєвих цінностей (істини, добра, справедливості, краси тощо), які, утворюючи вищий рівень диспозиційної ієрархії в структурі особистості та знаходячи «усвідомлене втілення у відповідних принципах» (Балл, 2011а, с.18), стають: 1) підґрунтям для смислового оцінювання (осмислення) людиною власної життєдіяльності, на основі чого ініціюються, змістовно спрямовуються та регулюються різні види її активності (у тому числі й ті, що мотивуються потребою у саморозвитку та максимальній актуалізації власних можливостей); 2) важливим чинником її самовизначення (через вільний вибір та відповідальність за нього), виокремлення (через ціннісне ставлення до певних сторін дійсності) самої себе, власного *Я* як

духовно-моральної інстанції; 3) основою її спрямованості на ствердження та підсилення буття іншої людини (котра також розцінюється як суб'єкт), її індивідуальності й самоцінності, що виявляється в здійсненні (або в утриманні від здійснення) соціально зорієнтованих, насичених етичним та естетичним змістом дій – учинків (Балл, 2006).

Пізнавальний аспект суб'єктної активності особистості розкривається через: 1) її здатність відображати зовнішній світ у вигляді об'єкта пізнання та здійснювати на цій основі інформаційну взаємодію з ним (Рубинштейн, 2003), результатом чого стає розуміння – осягнення особистістю сутності явищ соціокультурної та природної дійсності шляхом реконструкції їхнього смислового змісту (Знаков, 2006; Костюк, 1988); 2) вираженість інструментальних властивостей (Асмолов, 1990) особистості, зокрема, її певних характерологічних рис (наприклад, спостережливість, допитливість, вдумливість, розумова гнучкість, наполегливість, мужність тощо), інтелектуальних (наприклад, диференційованість репрезентативно-когнітивних структур, сформованість індивідуального пізнавального стилю, артикуляція ментального досвіду та його відкритість щодо зовнішніх і внутрішніх джерел інформації тощо) та творчих (наприклад, інтелектуальна ініціатива, здатність до проблематизації, експериментування, інверсії тощо) здібностей (Богоявленская, 1983; Кудрявцев, 1997; Смольсон, 2003; Холодная, 2004; Чуприкова, 2007); 3) наявність гармонійного, збалансованого зв'язку між пізнавальними процесами та особистісними структурами (Селиванов, 2002); 4) сформованість пізнавальних компетентностей, що виражаються у здатності набувати нові знання, вміння та навички (вміння вчитись) з наступним їх використанням задля успішного розв'язання суттєвих для тієї чи тієї сфери діяльності (або, ширше, буття) задач (Балл, 2006).

Функціональним засобом мобілізації описаних вище мотиваційно-ціннісних та інструментальних ресурсів особистості задля реалізації нею власної активності виступають регуляторні процеси, насамперед усвідомлена регуляція та саморегуляція, котрі пов'язуються з наявністю узагальненого, генералізованого вміння планувати цілі, моделювати значущі зовнішні і внутрішні умови, програмувати дії, контролювати й оцінювати поточні та кінцеві результати відносно системи

прийнятих суб'єктом «критеріїв успіху», коригувати систему регуляторики. При цьому наголошується на адекватності вказаних вмінь вимогам діяльності, їхній усвідомленості, гнучкості, надійності та стійкості (Конопкин, 2008; Моросанова, Аронова, 2007).

Важливу роль у продуктивному здійсненні регуляторних процесів відіграє рефлексія – здатність особистості «зробити власні думки, емоційні стани, власні дії та ставлення, взагалі саму себе предметом спеціального розгляду (аналізу й оцінки) та практичного перетворення (змінювання й розвитку)» (Слободчиков, Исаев, 1995, с.78), що зумовлює «розрив у потоці життя» (Мамардашвили, 1995), самодистанціювання (Франкл, 1990) та, як наслідок, – змістове оцінювання самого себе та власного буття, осмислення принципів свого існування та формування на цій основі дієвого ставлення до нього.

Розкриття психологічної структури суб'єктної активності передбачає також звернення до категорії об'єкта, що позначає ту частину об'єктивної або суб'єктивної реальності, на яку ця активність спрямована (Лекторский, 2010). При цьому відношення об'єкта (яким можуть бути існуючі речі та зв'язки між ними, життєві обставини та умови, інші люди та їхня свідомість, предмети культури та притаманні їм смисли, а також власне тіло суб'єкта, його психіка в цілому) та суб'єкта мають бути розглянуті як відношення двох полюсів у складі певної єдності – різних за змістом, способом організації та масштабом фрагментів життєвого світу людини, її життєвого простору, життєвої ситуації або життєвої події. Лише будучи вписаною у такий онтологічний контекст, у природній плин життя, суб'єкт-об'єктна взаємодія може бути адекватно досліджена в усьому розмаїтті системних (структурних, рівневих, функціональних, динамічних та ін.) характеристик її складових (Барабанщиков, 2003).

Таким чином, *принцип суб'єктності* орієнтує дослідника на аналіз психічного явища 1) в межах суб'єктної активності особистості (в єдності її мотиваційно-ціннісного, пізнавального та регуляційно-рефлексивного компонентів), спрямованої на продуктивну взаємодію зі світом; 2) в контексті певної сфери життєдіяльності, до якої залучений даний суб'єкт і яка визначає предметний зміст та динаміку досліджуваного феномену (Титов, 2013).

***

У парадигмі постнекласичної раціональності психологічний аналіз особистості передбачає врахування культурного контексту (у його об'єктивно-нормативному та феноменологічному вимірах), розкриття «взаємовпливів і зв'язків між породжуючими світами культури... та внутрішніми світами людини» (Гусельцева, 2002, с.127). Необхідність здійснення такої культурно-психологічної аналітики підкреслюється сформульованим нами принципі **культурного контекстуалізму**, що передбачає врахування тих контекстів функціонування всезагальної (загальнолюдської) та особливої (національної, етнічної, політичної, професійної, релігійної тощо) культури, в яких відбувається оволодіння особою конкретними культурними формами, їхнє творче «збирання» в індивідуально-своєрідну цілісність власного внутрішнього світу та наступна трансляція певних його змістів назовні – в культуру – у вигляді семіотичних конструкцій, образів, цінностей, сенсів тощо (Тітов, 2013).

Зазначений принцип націлює на аналіз тих ключових психологічних механізмів культуроосвоєння та особистісного розвитку індивіда в координатах культури, що лежать в основі його здатності творчо відтворювати культуру, персоналізувати її, бути її «відносно автономним та індивідуально своєрідним суб'єктом» (Балл, 2009, с.41). Останнє, на наш погляд, передбачає розкриття особливостей:

– активного образно-сислового орієнтування особи в культурних контекстах, точніше – «заломлених» у них змістових компонентах культурного досвіду, внаслідок чого розкриваються укорінені у цих компонентах приховані потенційні можливості та ресурси зростання культури й особистості;

– здійснення особою смислових добудов, ампліфікацій та рефлексивних інверсій складників культурного досвіду, тобто, по суті, специфічну духовно-творчу роботу з вирішення задач на пошук і конструювання особистісних сенсів;

– переживання реальності «Я-в-культурі», яке не лише уможливило діалогічне занурення людини у світ культурних універсалій, її безпосереднє потрапляння в єдине буття з ними, а й «дозволяє зв'язати різні аспекти ідентичності в єдине ціле і таким чином органічно з'єднати соціокультурну та

особистісну ідентичності» (Марцинковская, 2012, с.253), що призводить до утворення найважливішої складової само-свідомості особистості: Я – людина культури.

У формі вказаних перетворень контекстуальних репрезентацій соціокультурного досвіду особистість конститує нові смислові органи життєдіяльності, персоналізує семіотичний світ культури, ініціативно розширює межі власної культурної ситуації розвитку, творячи власне культурне тіло та тіло культури. Внаслідок цього особистість стає контекстуальною культурі, а культура персонілізується.

Таким чином, принцип культурного контекстуалізму дозволяє розглянути особистість у фокусі психокультурного розвитку, виокремити у системі її детермінації провідні культурні фактори; вивчити культурогенні психічні властивості особистості та її багатовимірні культурні ідентифікації, змістовно розкрити процес набуття індивідом здатності бути суб'єктом культурної творчості, діалогу, рефлексії власного життя-в-культурі (Тітов, 2013).

***

Як уже зазначалося вище, в межах постнекласичної науки пропонується якісно новий тип раціональності, котрий враховує співвіднесеність продукту пізнавальної діяльності (теорії, концепції, моделі) не лише зі специфікою досліджуваного об'єкта та засобів пізнання, а й з особливостями суб'єкта, що пізнає (Степин, 2000). Внаслідок цього «картина світу виявляється похідною від ціннісно-смислової сфери (одиничного або колективного) суб'єкта пізнання, ступеня розвитку та характеру інструментальних засобів пізнання, від модельної мови, в якій створюються образи пізнаваного» (Петренко, 2011, с.77). Теза про визначеність змістових аспектів пізнавальної діяльності (як наукової, так і буденної) культурними, мотиваційно-ціннісними, когнітивними, мовними та ін. особливостями суб'єкта, і, як наслідок, – підкреслення невідображальної, конструктивної природи пізнання, опосередкованості розуміння світу сформованими в онтогенезі індивідуальними конструктами, можливості численних способів концептуалізації подій та плюралізму істини, а також поєднання ідеї «зробленості» реальності суб'єктом з контекстуалізмом (підвищеною чутливістю до мовних і соціокультурних контекстів пізнання), вираженою релятивізацією епістемо-

логічної проблематики («істина чисельна, альтернативна, ситуативна») та прагматизацією психологічних досліджень – лягли в основу **принципу онтологічного конструктивізму**: *створювані суб'єктом ментальні конструкції мають розглядатись як ідеальні моделі, котрі ґрунтуються на конвенційній системі онтологічних припущень про реальність та забезпечують інтерпретаційно-пізнавальну й адаптивну функції* (Titov, 2015).

Принцип онтологічного конструктивізму підкреслює:

– наявність референціального відношення між сконструйованою суб'єктом «реальністю другого порядку» та об'єктивною онтологією. Це відношення конституюється, з одного боку, функціонально необхідними задачами діяльності суб'єкта та її предметним змістом, а з іншого, – «опором» збоку реальності, тобто тими природними обмеженнями, котрі накладаються на конструктивістську активність людини власною еволюцією складних системних об'єктів, динамічною взаємодією їх структурних компонентів, можливими внутрішніми тенденціями їх розвитку тощо, а також кінцевою областю соціальних значень (ширше – культурним досвідом), створених людьми у повсякденному житті. Тому прийняття, з урахуванням сказаного, конструктивістської настанови призводить не до елімінації реальності та антиреалістичних висновків, а, навпаки, орієнтує на розгляд сконструйованого суб'єктом світу як частину, зріз, проекцію світу реального. «Можна вважати, – зазначає з цього приводу В. О. Лекторський, – що конструйована нами картина реальності у чомусь відповідає самій реальності, що використовувані у пізнанні поняття, категорії, схеми мислення співвідносяться з досліджуваним світом, що суб'єкт пізнання – це не система, замкнена на себе..., а система, відкрита світові» (Лекторський, 2005, с.18). Суб'єкт не конструює об'єктивну реальність, а вибудовує власне розуміння, свою інтерпретацію, тлумачення світу, використовуючи для цього самостійно створені та валідизовані на практиці класифікаційно-оцінкові шаблони – особистісні конструкти (Келли, 2000).

– сумірність сконструйованих індивідами суб'єктивних реальностей. У зв'язку з цим зауважимо, що відмінність та взаємна невідповідність концептуальних світів, в яких ми живемо, є не перешкодою, а, навпаки, вихідною передумовою

продуктивної та рівноправної комунікації, спрямованої на спільне вироблення максимально несуперечливої картини реальності. Справа в тім, що створювані суб'єктом конструкції (робочі гіпотези, когнітивні програми, схеми, моделі тощо) більш-менш відкриті, проникливі для нової інформації, вони постійно уточнюються, «довизначаються», «редагуються». Без цього неможливі а ні адекватна регуляція життєдіяльності, а ні оптимальна адаптація до мінливих умов середовища, а ні, врешті-решт, біологічне виживання індивіда (Лоренц, 2000). Тому суб'єкт свідомо або несвідомо налаштований на входження у знаково-символічні (насамперед, вербально-діалогічні) взаємодії з іншими людьми, де відбувається змістове уточнення та взаємне збагачення репертуару сформованих конструктивів, легітимізується система інтерсуб'єктивних значень (Бергер, 1995), здійснюється спільне творення конвенціональних для різних етнічних, професійних, наукових, релігійних та ін. груп цінностей і знань (дискурсів, способів інтерпретації і осмислення світу, практичної діяльності у ньому тощо) (Улановский, 2009).

– наративну природу сконструйованих суб'єктом життєвих світів. Наратив як семіотична система, що використовується суб'єктом для впорядкування й надання сенсу досвіду, отримання знання, котре структурує його сприймання та розуміння світу й себе у світі (Й. Брокмейер, Дж. Брунер, К. Дж. Герген, Ф. Джеймсон, М. Мейр, Т.Р. Сарбін, Р. Харре, Н.В. Чепелева та ін.), може бути трактована як наявна в свідомості суб'єкта ідеальна модель (аналог певного фрагмента природної або соціальної реальності, продукту людської культури, концептуально-теоретичного утворення тощо) світу. «Вона пов'язує невідоме з відомим, використовується для пояснення (або для інтерпретації) низки явищ шляхом відсилання до правил (або схем, структур, сценаріїв, рамок, порівнянь, метафор, алегорій тощо), які так чи інакше містять у собі узагальнене знання» (Брокмейер, Харре, 2000, с.39-40). Розглянуті під таким кутом зору наративи набувають особливостей, притаманних усім ідеальним моделям, а саме: а) те, що вони несуть про модельовані ними системи ієрархічно структуровану інформацію (знання); б) рефлексивність цих знань; в) налаштованість цих знань на комунікацію з іншими людьми та із самим собою як іншим (описувана за допомогою

поняття “значення”); г) небайдужість цих знань, тобто їхня залежність від притаманних особі потреб різних рівнів (описувана за допомогою поняття “смісл”)» (Балл, 2009, с.49). У функціональному аспекті нарративні моделі, по-перше, задають структурні рамки (фрейми) інтерпретації реальності та впорядковують життєві події, забезпечуючи їхнє осмислення (шляхом «синтезу нових смислів, здійснюваного на основі діалогу, як внутрішнього, так і діалогу з іншими людьми, а також із творами культури» [Чепелева, 2010, с.20]) та трансформування в особистісний досвід; по-друге – організують, структурують та артикулюють феноменологічний досвід людини, створюючи можливість його трансляції іншій особі (Основи психосемантики..., 2008); по-третє – забезпечують пристосування до умов життєдіяльності через переживання адаптаційної значущості створених описів та інтерпретацій світу (Конструктивизм в епистемології..., 2008, с.24); по-четверте – конституують уявлення людини про себе, її відчуття власного Я, особистісну ідентичність, Я-концепцію загалом (Брокмейер, Харре, 2000; Капрара, Сервон, 2003; Труфанова, 2008); по-п’яте – надають змогу об’єктивувати найважливіші якості людини, зокрема, її базові життєві концепції, настанови, мотиви, інші особистісні утворення, в решті-решт, її «версію» себе та власного життя (Основи психосемантики..., 2008); по-шосте – забезпечують саморозвиток особистості, дозволяючи «створювати життєві плани та програми, бачити життєві перспективи й діяти відповідно до них» (Основи психосемантики..., с.33).

***

Тенденції до інтеграції психологічного знання, прагнення до координованої змістової взаємодії психологічних теорій є характерною ознакою постнекласичної парадигми в психології (Юревич, 2005; Юревич, 2008). В інтегративності вбачається шлях досягнення такого типу знання, «коли різні наукові теорії... утворюють взаємно узгоджену мережу» (Гусельцева, Асмолов, 2007, с.20), а кожному підходу знаходиться «адекватне місце в багатовимірній реальності психічного буття людини» (Гусельцева, 2002, с.123). Відмічаючи перспективність роботи в цьому напрямку, що дозволило, зокрема, суттєво просунутись у вирішенні низки важливих методологічних проблем психологічної науки (Інтегративно-особистісний підхід..., , 2012; Мазілов, 2007; Янчук, 2012; Healy, 2012), слід

одночасно підкреслити необхідність повнішого врахування при побудові моделі інтеграції психологічного знання змістових особливостей парадигмального, міждисциплінарного та методичного синтезу, а також об'єднання дослідницької (теоретико-експериментальної) та практичної психології.

Передусім, слід враховувати характерну для пост-некласичної трансформації психології специфіку взаємодії природничо-наукової та гуманітарної парадигм.

Не дивлячись на суттєві відмінності між указаними типами наукової раціональності, сучасними методологами науки підкреслюється бажаність їхньої конструктивної взаємодії під час розв'язання конкретної дослідницької задачі, оскільки абсолютизація цих підходів, їх протиставлення, беззастережне прийняття або повне заперечення призводить або до суттєвого «урізання» об'єкта психології, «диз'юнктивної» квантифікації штучно відокремлених від особистості процесів та феноменів, або до низької достовірності одержаних даних. У зв'язку з цим підкреслимо два принципові моменти, пов'язані з подоланням бінарної опозиції «природничо-науковий – гуманітарний ідеали раціональності».

По-перше, необхідним вбачається перехід до такої наукової раціональності, котра б органічно поєднувала в психологічному пізнанні як природничо-наукову, так і гуманітарну дослідницькі традиції (звичайно, з відповідною рефлексією специфічності об'єктних і проблемних ніш, релевантних кожній з них). Націленість на таке об'єднання вважається однією з найважливіших складових смислової сфери особистості вченого, котрий живе в інформаційному суспільстві (Балл, 2006).

По-друге, головною вимогою до вказаної раціональності є її спрямованість на діалектично-творчу розробку суперечностей з метою якомога найповнішого та глибокого пізнання досліджуваного феномена, що, в свою чергу, передбачає використання діалогу та орієнтованої на досягнення системного синтезу медіації – зв'язування разом тез, котрі в певних аспектах суперечать один одному. Продуктивність останньої переважно залежить від ступеня розробленості поняттєво-термінологічного апарату, задіяного в діалогічно-медіаційній розробці таких контроверсійних змістів. Йдеться передусім про змістову визначеність та чіткість використовуваних при цьому

понять, їхня відповідність вимогам логічної релевантності та чітка термінологічна означеність, що за умов послідовності науково-психологічного дискурсу сприяє адекватному відображенню в пропонованих наукових моделях істотних властивостей досліджуваних об'єктів (Балл, 2006).

Таким чином, вимальовується оптимістична інтегративна перспектива, пов'язана з подоланням конфлікту між указаними парадигмами. Про це пише А. В. Юревич: «Нові тенденції у розвитку психологічної науки надають підстав припустити, що вона аж ніяк не приречена на вічне протистояння природничо-наукової та гуманітарної парадигм, котрі при певному погляді на психологічну реальність можуть виглядати не лише антагоністичними, але й, у термінах Т. Куна, цілком сумірними та потрібними одне одному» (Юревич, 2008, с.14).

Слід також враховувати міждисциплінарну орієнтацію сучасної постнекласичної науки. Потреба в отриманні системних знань про світ (включаючи знання про людину як його складову) проявляється у зростаючому взаємному проникненні теоретико-експериментальних репрезентацій реальності, сформованих у різних науках. Виходячи з цього, міждисциплінарна орієнтованість досліджень набуває особливого значення й для психології, котра в контексті сучасної постмодерністської культури і філософії може інтегрувати як суміжні, поза психологічні, так і власне психологічні знання, стаючи одночасно «й діяльнісною, й гуманістичною, й соціокультурною, й історичною, й герменевтичною, й феноменологічною» (Гусельцева, 2002, с.123). Сказане вимагає деяких пояснень.

Останнім часом у психологічній науці все чіткіше простежується тенденція до об'єднання знань, накопичених у руслі різних теоретичних напрямків, що створює епістемологічні передумови для подолання розриву «між основними психологічними теоріями та відповідними психологічними “імперіями” (біхевіоризмом, когнітивізмом, психоаналізом тощо), кожна з яких передбачає свій образ психологічної реальності, свої правила її вивчення і т.п.» (Юревич, 2005, с.18-19). Подолання подібного розриву в системі психологічного знання А. В. Юревич (2005) вбачає у накладанні когнітивних, афективних, поведінкових локусів психологічної реальності та їхнє об'єднання в триаду. Таким чином,

психологічні теорії, що базуються на альтернативних епістемологічних засадах, орієнтуються на опис «своїї» частини психологічної реальності, не вступаючи у протиріччя з іншими теоріями, а лише доповнюючи та уточнюючи загальнонаукову картину. Внаслідок такого звернення до можливостей інших дослідницьких парадигм фіксуються ті грані досліджуваного феномена, котрі не можуть бути схоплені з позицій інших парадигмальних координат, розширюються прогностичні та пояснювальні можливості певної психологічної теорії, знаходяться додаткові підстави для підтвердження її зовнішньої валідності, що, в решті-решт, забезпечує прогрес психологічного пізнання в цілому (Янчук, 2012).

Поглибленню таких міждисциплінарних зв'язків значною мірою сприяють, з одного боку, перехід від предметної до проблемної орієнтації психологічних досліджень, а з іншого – становлення комунікативної складової методології психології, сенс якої полягає «в співвіднесенні... теорій різного рівня і різних методологічних орієнтацій і підходів» (Мазилів, 2007, с.11). Механізм співвіднесення різних методологічних положень і концепцій при розробці психологічних проблем повинен ґрунтуватись здебільшого на: 1) усвідомленні «єдиної глибинної сутності поєднаних концепцій, на уявленні їх як сторін єдиного цілого, описів різних рівнів буття або свідомості тощо» (Столович, 2000, с.49); 2) згадуваній вище діалогічно-медіаційній взаємодії усіх залучених до неї елементів, що в даному випадку дозволяє знайти адекватне місце для того чи іншого психологічного дискурсу в мережевому просторі наукових комунікацій; 3) зосередженні смислів не стільки на об'єкті пізнання як такому, скільки на самій пізнавальній діяльності, зорієнтованій на ідеал досягнення раціонально обґрунтованої істини, а також на зверненні «до категорії правди, котра, на відміну від істини, є не стільки “значеннєвим”, а “значеннєво-смісловим” утворенням» (Балл, 2011, с.24).

Таким чином, у міждисциплінарному дослідженні створюються умови для інтеграції (в гносеологічному аспекті) наукового знання, що проявляється в прагненні до синтезу існуючих теорій («моделей, котрі описують окремі аспекти психічної реальності» [Гусельцева, Асмолов, 2007, с.20]) шляхом наведення між ними «концептуальних мостів». При цьому онтологічним підґрунтям реалізації гносеологічного

аспекту інтегративності є орієнтація дослідника на цілісний розгляд індивіда в єдності його соматичних, психологічних та духовних і духовних властивостей. Як указує Г. О. Балл, об'єктивне існування цілісного людського індивіда створює онтологічну підставу для системного об'єднання адекватної інформації про нього, отриманої різними методами, котрі зосереджують увагу на різних властивостях цього індивіда (Балл, 2009).

Відмітимо також специфіку методичного забезпечення психологічного дослідження. Насамперед слід указати на неадекватність класичної системи логіко-емпіричних прийомів й операцій отримання та верифікації знання про складну, мінливу та суперечливу природу об'єктів, що досліджуються сучасною постнекласичною наукою. В психології продуктивне вивчення таких об'єктів, котрі до того ж мають виражені суб'єктні властивості, вимагає поєднання номотетичного й ідеографічного методів пізнання. Т. В. Корнилова пише: «Сучасні пошуки філософського осмислення концепцій світу людини на постнекласичній стадії розвитку науки передбачають необхідність конструювання такого поля наукових досліджень, де опис та пояснення, встановлення законів і пошук смислів, номотетичний й ідеографічний підходи виступали б не в якості дихотомій, а в якості рефлексованих полюсів, до яких веде та чи інша методологія, що реалізується в конкретному дослідженні» (Корнилова, 2012, с.198). При цьому настанова на індивідуалізацію психологічного дослідження (як це має місце при використанні ідеографічної стратегії) в решті-решт має сприяти переходу від одиничного до загального, від випадкового до необхідного, від явищ до суттєвого в них; і, навпаки, здійснюване в номотетичному дослідженні об'єктивне розкриття закономірностей повинно співвідноситись й узгоджуватись з конкретними індивідуально-варіативними, унікальними випадками, ілюструватись ними. Це буде сприяти доповненню, уточненню й поглибленню наукового уявлення про досліджуваний об'єкт шляхом розкриття його одиничних, особливих та всезагальних детермінант, і, як наслідок, – холистичне й нередуковане «розуміння людини, опосередковане об'єктивним психологічним знанням» (Кричевец, 2008, с.82).

Комплексне використання методів і методик для максимально або оптимально повного охоплення значущих (у

тому числі й таких, що важко формалізуються) різнорівневих параметрів досліджуваних об'єктів передбачає обов'язкове дотримання вимог: 1) адекватності змісту використовуваних емпіричних методів особливостям досліджуваних об'єктів і цілям дослідження; 2) якомога найповнішої експлікації комплексу альтернативних гіпотез про предмет дослідження, а також коректного застосування логічних (у тому числі й математико-статистичних) процедур їхньої фальсифікації; 3) чіткого й послідовного дотримання принципів реконструювання (переходу від феноменології до опису недоступних безпосередній емпіричній фіксації проявів психічного) й моделювання (Александров, Максимова, 2002).

Насамкінець підкреслимо необхідність подолання розколу між дослідницькою психологією й професійною практикою, причини якого вбачаються, передусім, у відмінностях використовуваних академічною та практичною психологією мов, одиниць аналізу та логік його побудови. Разом з тим, останнім часом спостерігається підсилення тенденції до різнопланової конвергенції, когнітивному взаємному проникненню практичної та академічної психології (Василюк, 1996; Гусельцева, 2005; Юревич, 2005), що, зокрема, проявляється у: розповсюдженні в дослідницькій психології таких атрибутів практичної психології, як якісний аналіз, casestudy, визнання значущості унікального особистого досвіду (у тому числі й психолога-дослідника) як джерела психологічного знання; адаптації так званих «великих» теорій, які стали одним із символів академічної психології, до потреб практики, з однієї сторони, та методологічної рефлексії «малих теорій», народжених у процесі практичної діяльності, – з іншої (Юревич, 2005). Осмислюючи магістральні напрямки інтеграції психологічного дослідження та практики, Ф. Ю. Василюк (1996) пов'язує перспективу їхнього зближення з реалізацією психотехнічного підходу, принципова схема якого – «свідомість-практика-культура» – задає контекст дійсності людської цілісності, сприяючи введенню психологічної практики всередину психологічної науки, а науки – всередину практики. Основним лейтмотивом такого когнітивного зближення, на думку М. С. Гусельцевої, слугує «постнекласична раціональність, націлена на проблемно-орієнтовані дослідження, в яких теоретики і практики спільно розв'язують задачі»

(Гусельцева, 2005, с.15). Особливу роль у зв'язку з цим відводяться так званим фундаментальним технологічним дослідженням, котрі, об'єднуючи фундаментальні напрацювання з практичними технологіями, сприяють зняттю протистояння між дослідницькою психологією та професійною практикою (Юревич, 2008).

Окреслені змістові аспекти, пов'язані з виробленням моделі інтеграції психологічного знання, дозволяють у загальному вигляді сформулювати **принцип інтеграції**. Даний принцип передбачає здійснення в єдиній системі наукової діяльності міжпарадигмального та міждисциплінарного діалогу, доцільне поєднання різноманітних методичних підходів та дослідницьких стратегій, конструктивну взаємодію різних фундаментальних та прикладних знань (Титов, 2014а).

Висновки та перспективи подальших розвідок.

Узагальнення теоретико-методологічних засад сучасних психолого-філософських досліджень дозволило нам сформулювати на рівні частково-наукової методології основні принципи, характерні для постнекласичної психології:

- *структурно-генетичний принцип*, який орієнтує дослідника на опис та пояснення психологічного феномену як унікального інтегрального утворення, складної полісистемної цілісності, що характеризується відкритістю та саморозвитком, із зосередженням уваги а) на особливостях його структурної організації (ступені диференційованості та рівневої інтегрованості компонентів, динамічності координаційних, субординаційних, генетичних, функціональних та ін. зв'язків між ними) та впорядковуючих впливах на неї системоутворювального фактору, б) на поєднанні структурно-синхронічного вивчення досліджуваного об'єкту з аналізом його генетично-діахронічних аспектів: описом механізмів та стадій розвитку, визначенням системи його детермінант, розкриттям синергетичних ефектів тощо;

- *принцип суб'єктності*, котрий акцентує увагу на розкритті змістовно-динамічних (мотиваційно-ціннісних, пізнавальних та регуляторно-рефлексивних) аспектів взаємодії особистості зі світом;

- *принцип культурного контекстуалізму*, що передбачає врахування при аналізі психічних феноменів культурного контексту, розкриття взаємовпливів і взаємозв'язків між

породжуючими світами культури та внутрішніми світами людини;

- *принцип онтологічного конструктивізму* – створювані суб'єктом ментальні конструкції мають розглядатись як ідеальні моделі (гіпертекстові знаково-символічні репрезентації світу), котрі ґрунтуються на конвенційній системі онтологічних припущень про реальність та забезпечують інтерпретаційно-пізнавальну й адаптивну функції;

- *принцип інтеграції*, який наголошує на тому, що для адекватного та за можливістю всебічного опису досліджуваної реальності необхідно а) здійснення в єдиній системі наукової діяльності міжпарадигмального та міждисциплінарного діалогу, конструктивне поєднання накопичених у руслі різних теоретичних напрямків знань про неї; б) комплексне використання різноманітних методичних підходів та дослідницьких стратегій; в) об'єднання фундаментальних напрацювань з практичними технологіями, що сприятиме продуктивній взаємодії між дослідницькою психологією та професійною практикою.

Як нам видається, наведені принципи та цільові епістемологічні настанови надають нові орієнтири у розробці методологічних засад постнекласичної психології, уможливлуючи продуктивне вирішення як теоретичних, так і прикладних дослідницьких завдань. Саме у можливості застосування окреслених методологічних принципів під час розробки психологічної концепції світогляду особистості ми вбачаємо найближчу перспективу подальших розвідок.

Список використаних джерел

- Абульханова К.А. О субъекте психической деятельности. Методологические проблемы психологии / К.А. Абульханова. – М. : Наука, 1973. – 288 с.
- Александров И.О. Заметки психологов-исследователей о позиции методолога / И.О. Александров, Н.Е. Максимова // Психологический журнал. – 2002. – Т.23. – №1. – С.123-131.
- Асмолов А.Г. Психология личности: Учебник / А.Г. Асмолов. – М. : Изд-во МГУ, 1990. – 367 с.
- Балл Г. Интегративно-особистісний підхід у психології: впорядкування головних понять / Г. Балл // Психологія і суспільство. – 2009. – №4. – С.25-53.

- Балл Г.А. Нормативный профессиональный идеал ученого / Г.А. Балл // Психологический журнал. – 2011. – Т.32. – №3. – С.17-26.
- Балл Г.А. Психология в раціогуманістическій перспективі: Избранные психологические труды / Г.А. Балл. – К. : Изд-во Основа, 2006. – 408 с.
- Балл Г.О. Система принципів раціогуманізму / Г.О. Балл // Психологія і суспільство. – 2011а. – №4. – С.16-32.
- Барабанщиков В.А. Системная организация и развитие психики / В.А. Барабанщиков // Психологический журнал. – 2003. – Том 24. – № 1. – С.29-46.
- Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Луман. – М. : Медиум, 1995. – 323 с.
- Блауберг И.В. Становление и сущность системного подхода / И.В. Блауберг, Э.Г. Юдин. – М. : Наука, 1973. – 270 с.
- Богоявленская Д.Б. Интеллектуальная активность как проблема творчества / Д.Б. Богоявленская. – Ростов н/Д. : Изд-во Рост. ун-та, 1983. – 174 с.
- Брокмейер Й. Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы / Й. Брокмейер, Р. Харре // Вопросы философии. – 2000. – №3. – С.29-42.
- Брушлинский А.В. Проблемы психологии субъекта / А.В. Брушлинский. – М. : Институт психологии РАО, 1994. – 109 с.
- Василюк Ф.Е. Методологический смысл психологического схизиса / Ф.Е. Василюк // Вопросы психологии. – 1996. – №6. – С.25-40.
- Гусельцева М.С. Культурно-историческая психология и «вызовы» постмодернизма / М.С. Гусельцева // Вопросы психологии. – 2002. – №3. – С.119-131.
- Гусельцева М.С. Методологические кризисы и типы рациональности в психологии/ М.С. Гусельцева // Вопросы психологии. – 2006. – №1. – С.3-15.
- Гусельцева М.С. Парадигмы развития в психологии / М.С. Гусельцева, А.Г. Асмолов // Мир психологии. – 2007. – №2. – С.18-31.
- Гусельцева М.С. Постнеклассическая рациональность в культурной психологии / М.С. Гусельцева // Психологический журнал. – 2005. – Том 26. – №6. – С.5-15.
- Знаков В.В. Психология понимания: Проблемы и перспективы / В.В. Знаков. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2006. – 448 с.
- Інтегративно-особистісний підхід у психологічній науці та практиці : монографія / [Г.О. Балл, О.В. Губенко, О.В. Завгородня та ін.]; за ред. Г.О. Балла. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. – 206 с.

- Капрара Дж. Психология личности / Дж. Капрара, Д. Сервон. – СПб. : Питер, 2003. – 640 с.
- Карпенко З.С. Картографія інтегральної суб'єктності: пост-постмодерністський проект / З.С. Карпенко // Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії: за заг. ред. В.О. Татенка. – К. : Либідь, 2006. – С.157-175.
- Келли Дж. А. Теория личности : психология личностных конструктов / Дж.А. Келли. – СПб. : Речь, 2000. – 249 с.
- Клочко В.Е. Парадигмальная динамика психологической науки как процесс усложнения психологического мышления / В.Е. Клочко // Парадигмы в психологии : науковедческий анализ / Отв. ред. А.Л. Журавлев, Т.В. Корнилова, А.В. Юревич. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2012. – С.106-135.
- Конопкин О.А. Осознанная саморегуляция как критерий субъектности / О.А. Конопкин // Вопросы психологии. – 2008. – №3. – С. 22-34.
- Конструктивизм в эпистемологии и науках о человеке (материалы «круглого стола») // Вопросы философии. – 2008. – №3. – С.3-37.
- Корнилова Т.В. Принятие неопределенности как предпосылка развития теоретической психологии / Т.В. Корнилова // Парадигмы в психологии: науковедческий анализ ;отв. ред. А.Л. Журавлев, Т.В. Корнилова, А.В. Юревич. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2012. – С.178-200.
- Костюк Г.С. Избранные психологические труды / Г.С. Костюк ; под ред. Л.Н. Проколиенко. – М. : Педагогика, 1988. – 304 с.
- Кричевец А.Н. Априори психолога и категории психологического понимания / А.Н. Кричевец // Вопросы философии. – 2008. – №6. – С. 82-94.
- Крылов В.Ю. Психосинергетика как возможная новая парадигма психологической науки / В.Ю. Крылов // Психологический журнал. – 1998. – Т.19. – №3. – С. 56-62.
- Кудрявцев В.Т. Выбор и надситуативность в творческом процессе: опыт логико-психологического анализа проблемы / В.Т. Кудрявцев // Психологический журнал. – 1997. – Т.18. – №1. – С. 16-30.
- Лекторский В.А. Объект / В.А. Лекторский // Новая философская энциклопедия: В 4 т. – М. : Мысль, 2010. – Т. III. – С.136.
- Лекторский В.А. Кант, радикальный конструктивизм и конструктивный реализм в эпистемологии / В.А. Лекторский // Вопросы философии. – 2005. – №8. – С.11-21.
- Лоренц К. Кантовская концепция аргіогі в свете современной биологии / К. Лоренц // Эволюция. Язык. Познание. – М. : Языки русской культуры, 2000. – С.15-41.

- Мазилев В.А. Методологія психологічної науки: проблеми і перспективи / В.А. Мазилев // Психологія. Журнал Висшої школи економіки. – 2007. – Т.4. – №2. – С.3-21.
- Максименко С.Д. Генезис существования личности / С.Д. Максименко. – К. : Издательство ООО “КММ”, 2006. – 240 с.
- Мамардашвили М.К. Лекции о Прусте: (психологическая топология пути) / М.К. Мамардашвили. – М. : Ad marginem, 1995. – 547 с.
- Марцинковская Т.Д. История и культура как парадигмы психологического знания / Т.Д. Марцинковская // Парадигмы в психологии: науковедческий анализ ; отв. ред. А.Л. Журавлев, Т.В. Корнилова, А.В. Юревич. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2012. – С.240-257.
- Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / А. Маслоу. – М. : Смысл, 1999. – 425 с.
- Моросанова В.И. Самосознание и саморегуляция поведения / В.И. Моросанова, Е.А. Аронова. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2007. – 213 с.
- Основи психосемантики (за наративними технологіями) / Чепелева Н.В., Смутьсон М.Л., Шиловська О.М., Гуцол С.Ю.; за заг. ред. Чепелевої Н.В. – К. : Главник, 2008. – 192 с.
- Петренко В.Ф. Конструктивизм как новая парадигма в науках о человеке / В.Ф. Петренко // Вопросы философии. – 2011. – №6. – С.75-81.
- Принцип системности в психологических исследованиях ; под ред. Д.Н. Завалишиной, В.А. Барабанщикова. – М. : Наука, 1990. – 184с.
- Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир / С.Л. Рубинштейн – СПб. : Питер, 2003. – 512 с.
- Садовский В.Н. Основания общей теории систем / В.Н. Садовский. – М. : Наука, 1974. – 279 с.
- Селиванов В.В. Свойства субъекта и его жизненный цикл / В.В. Селиванов // Психология индивидуального и группового субъекта ; под ред. А.В. Брушлинского, М.И. Володиной. – М. : ПЕР СЭ, 2002. – С. 310-328.
- Слободчиков В.И. Основы психологической антропологии. Психология человека: Введение в психологию субъективности: учебное пособие для вузов / В.И. Слободчиков, Е.И. Исаев. – М. : Школа-Пресс, 1995. – 384 с.
- Смутьсон М.Л. Психология інтелекту: монографія / М.Л. Смутьсон. – К. : Нора-Друк, 2003. – 298 с.
- Степин В.С. Теоретическое знание : Структура, историческая эволюция / В.С. Степин. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 743 с.

- Столович Л.Н. О «системном плюрализме» в философии / Л.Н. Столович // Вопросы философии – 2000. – №9. – С.45-56.
- Татенко В.О. Суб'єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології / В.О. Татенко // Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії ; за заг. ред. В.О. Татенка. – К. : Либідь, 2006. – С.316-356.
- Титов И.Г. Принцип интеграции в постнеклассической психологии / И.Г. Титов // Естественно-научный подход в психологии ; отв. ред. В.А. Барабанщиков. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2014. – С.69-74.
- Титов И.Г. Принцип субъектности в постнеклассической психологии // Человек, субъект, личность в современной психологии. Материалы Международной конференции, посвященной 80-летию А.В. Брушлинского. Том 1. / И.Г. Титов ; отв. ред. А.Л. Журавлев, Е.А. Сергиенко. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2013. – С.162-165.
- Тітов І.Г. До обґрунтування структурно-генетичного принципу у постнекласичній психології / І.Г. Тітов // Психологія і особистість. – 2014а. – №1(5). – С.45-66.
- Тітов І.Г. Принцип культурного контекстуалізму у постнекласичній психології особистості / І.Г. Тітов // Особистість у просторі культури: Матеріали V Міжнародного науково-практичного симпозиуму 27 червня 2013 р. ; за ред. Г.О. Балла, О.Б. Бовть, В.О. Медінцева. – Севастополь : Рібест, 2013. – С.162-166.
- Тітов І.Г. Психологічні виміри суб'єктності особистості / І.Г. Тітов // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України ; за ред. С.Д. Максименка. Т.ХІІ. част. 5 – К., 2010. – С. 313-321.
- Труфанова Е.О. Конструктивистский подход к Я / Е.О. Труфанова // Философские науки. – 2008. – №3. – С.57-70.
- Уемов А.И. Системный подход и общая теория систем / А.И. Уемов. – М. : Мысль, 1978. – 272 с.
- Улановский А.М. Конструктивизм, радикальный конструктивизм, социальный конструктивизм : мир как интерпретация / А.М. Улановский // Вопросы психологии. – 2009. – №2. – С.35-45.
- Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М. : Прогресс, 1990. – 366 с.
- Холодная М.А. Когнитивные стили. О природе индивидуального ума / М.А. Холодная. – М. : Питер, 2004. – 384 с.
- Чепелева Н.В. Методологические основы исследования личности в контексте постнеклассической психологии / Н.В. Чепелева // Актуальні проблеми психології : Психологічна герменевтика /

- За ред. Н.В. Чепелевої. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2010. – Т.2, вип. 6. – С.15-24.
- Чуприкова Н.И. Умственное развитие: Принцип дифференциации / Н.И. Чуприкова. – СПб.: Питер, 2007. – 446 с.
- Юревич А.В. Интеграция психологии: утопия или реальность? / А.В. Юревич // Вопросы психологии. – 2005. – №3. – С.16-28.
- Юревич А.В. Перспективы парадигмального синтеза / А.В. Юревич // Вопросы психологии. – 2008. – №1. – С.3-15.
- Янчук В.А. Межпарадигмальный диалог как ресурс углубления понимания психологической феноменологии: социокультурно-интердетерминистская диалогическая перспектива / В.А. Янчук // Психологический журнал. – 2012. – №1-2. – С.4-17.
- Healy P. Toward an integrative, pluralistic psychology: On the hermeneutic-dialogical conditions of the possibility for overcoming fragmentation. // *New Ideas in Psychology*, 2012, 30, 271-280.
- Titow I. Psychologische Dimensionen der Subjektivität der Persönlichkeit / I. Titow // *IZPP*. – 2011. – №4: режим доступу: http://www.izpp.de/fileadmin/user_upload/Ausgabe_4_1-2011/05_1-2011_Titow_, 2011.
- Titov I. The Principle of Ontological Constructivism in Postnonclassical Psychology / I. Titov // *IZPP*. – 2015. – №2 / Режим доступу: http://www.izpp.de/fileadmin/user_upload/Ausgabe_2_2015/Titov_I_ZPP_2_2015.pdf

References

- Abul'hanova, K.A. (1973). O subjekte psicheskoy dejatel'nosti. Metodologicheskie problemy psichologii [About a subject of psychic activity. Methodological problems of psychology]. Moscow : Nauka [In Russian].
- Aleksandrov, I.O. Maksimova, N.E. (2002). Zametki psihologov-issledovatelej o pozicii metodologa [The psychologist-investigators' notes on methodology position]. *Psihologicheskij zhurnal* [Psychological Journal], 1, 123-131 [In Russian].
- Asmolov, A.G. (1990). Psihologija lichnosti: Uchebnik [The Psychology of personality: Hand-book]. Moscow : Izd-vo MGU [In Russian].
- Ball, G. (2009). Integrativno-osobistisnij pidhid u psihologii: vporjadkuvannja golovnih ponjat' [Integrative-personal approach in psychology: an ordering of the main notions]. *Psihologija i suspil'stvo* [Psychology and society], 4, 25-53 [In Ukrainian].
- Ball, G.O. (ed.). (2012). Integrativno-osobistisnij pidhid u psihologichnij nauci ta praktici : monografija [integrative-personal approach in psychological science and practice]. Kirovograd : Imeks-LTD [In Ukrainian].

- Ball, G.A. (2011). Normativnyj professional'nyj ideal učenogo [Normative professional ideal of the scientist]. *Psihologičeskij žurnal* [Psychological Journal], 3, 17-26 [In Russian].
- Ball, G.A. (2006). *Psihologija v raciogumanističeskoj perspektive: Izbrannye psihologičeskie trudy* [Psychology in rational-humanistic perspective: selected psychological studies]. Kiev : Izd-vo Osnova [In Russian].
- Ball, G.O. (2011a). Sistema principiv raciogumanizmu [The system of principles of rational-humanism]. *Psihologija i suspil'stvo* [Psychology and society], 4, 16-32 [In Ukrainian].
- Barabanshnikov, V.A. (2003). Sistemnaja organizacija i razvitie psihiki [The system organization and development of psychic]. *Psihologičeskij žurnal* [Psychological journal], 1, 29-46 [In Russian].
- Berger, P. (1995). *Social'noe konstruirovanie real'nosti. Traktat po sociologii znanija* [Social constructing of reality. Treatise on sociology of knowledge]. Moscow : Medium [In Russian].
- Blauberg, I.V., Judin, Je.G. (1973). Stanovlenie i sushhnost' sistemnogo podhoda [The becoming and essence of system approach]. Moscow : Nauka [In Russian].
- Bogojavlenskaja, D.B. (1983). Intellektual'naja aktivnost' kak problema tvorčestva [Intellectual activity as a problem of creativity]. – Rostov onDon : Izd-vo Rost. un-ta [In Russian].
- Brokmejer, J., Harre, R. (2000). *Narrativ: problemy i obeshhanija odnoj al'ternativnoj paradigmy* [Narrative: problems and promises of certain paradigm]. *Voprosy filosofii* [Questions of philosophy], 3, 29-42 [In Russian].
- Brushlinskij, A.V. (1994). *Problemy psihologii subjekta* [The problems of psychology of the subject]. Moscow : Institut psihologii RAO [In Russian].
- Vasiljuk, F.E. (1996). Metodologičeskij smysl psihologičeskogo shizisa [The methodological sense of psychological schizis]. *Voprosy psihologii* [Questions of psychology], 6, 25-40 [In Russian].
- Gusel'ceva, M.S. (2002). Kul'turno-istoričeskaja psihologija i «vzovy» postmodernizma [Cultural-historical psychology and “challenges” of postmodernism]. *Voprosy psihologii* [Questions of psychology], 3, 119-131 [In Russian].
- Gusel'ceva, M.S. (2006). Metodologičeskie krizisy i tipy racional'nosti v psihologii [Methodological crises and types of rationality in psychology]. *Voprosy psihologii* [Questions of psychology], 1, 3-15 [In Russian].
- Gusel'ceva, M.S., Asmolov, A.G. (2007). *Paradigmy razvitija v psihologii* [The paradigms of development in psychology]. *Mir psihologii* [World of psychology], 2, 18-31.

- Gusel'ceva, M.S. (2005). Postneklassicheskaja racional'nost' v kul'turnoj psihologii [Postnonclassical rationality in cultural psychology]. *Psichologicheskij zhurnal* [Psychological journal], 6, 5-15 [In Russian].
- Healy, P. (2012). Toward an integrative, pluralistic psychology: On the hermeneutico-dialogical conditions of the possibility for overcoming fragmentation. *New Ideas in Psychology*, 30, 271-280.
- Zavalishina, D.N., Barabanshnikov, V.A. (eds.) (1990). Princip sistemnosti v psichologicheskikh issledovanijah [The principle of system in the psychological studies]. Moscow : Nauka [In Russian].
- Znakov, V.V. (2006). Psihologija ponimaniya: Problemy i perspektivy [Psychology of comprehension: problems and perspectives]. Moscow : Izd-vo «Institut psihologii RAN» [In Russian].
- Kaprara, Dzh., Servon D. (2003). Psihologija lichnosti [The psychology of personality]. Sankt-Petersburg. : Piter [In Russian].
- Karpenko, Z.S. (2006). Kartografija integral'noï sub'ektnosti: post-postmodernists'kij proekt [The cartography of the integral subject: post-postmodern project]. In V.O. Tatenko (ed.) *Ljudina. Sub'ekt. Vchinok: Filosofsko-psichologichni studii* [Human. Subject. Act: philosophical-psychological studies] (pp. 157-175). Kyiv : Libid' [In Ukrainian].
- Kelli, Dzh. A. (2000). Teorija lichnosti: psihologija lichnostnyh konstruktov [Theory of personality: psychology of personal constructs]. Sankt-Petersburg : Rech' [In Russian].
- Klochko, V.E. (2012). Paradigmal'naja dinamika psichologicheskoi nauki kak process usloznenija psichologicheskogo myshlenija [Paradigm dynamics of psychological science as a process of complication of psychological thinking]. In A.L. Zhuravlev, T.V. Kornilova, A.V. Jurevich (eds.) *Paradigmy v psihologii : naukovedcheskij analiz* [Paradigms in psychology: scientific analysis] (pp.106-135). Moscow : Izd-vo «Institut psihologii RAN» [In Russian].
- Konopkin, O.A. (2008). Osoznannaja samoreguljacija kak kriterij subjektnosti [Aware self-regulation as the agency criterion]. *Voprosy psihologii* [Questions of [psychology]], 3, 22-34.
- Konstruktivizm v jepistemologii i naukah o cheloveke (materialy «kruglogo stola») (2008). *Voprosy filosofii* [Questions of philosophy], 3, 3-37.
- Kornilova, T.V. (2012). Prinjatie neopredelennosti kak predposylka razvitija teoreticheskoi psihologii [The acception of ambiguity as a prerequisite of the development of theoretical psychology]. In A.L. Zhuravlev, T.V. Kornilova, A.V. Jurevich (eds.) *Paradigmy v psihologii : naukovedcheskij analiz* [Paradigms in psychology: scientific analysis] (pp.178-200). Moscow : Izd-vo «Institut psihologii RAN» [In Russian].

- Kostjuk, G.S. (1988). Izbrannye psihologicheskie trudy [Selected psychological studies]. Moscow : Pedagogika [In Russian].
- Krichevec, A.N. (2008). Apriori psihologa i kategorii psihologicheskogo ponimaniya [Psychologists' a priori and the categories of psychological comprehension]. Voprosy filosofii [Questions of philosophy], 6, 82-94.
- Krylov, V.Ju. (1998). Psihosinergetika kak vozmozhnaja novaja paradigma psihologicheskoy nauki [Psycho-synergy as a possible paradigm of psychological science]. Psihologicheskij zhurnal [Psychological journal], 3, 56-62.
- Kudrjavcev, V.T. (1997). Vybor i nadsituativnost' v tvorcheskom processe: opyt logiko-psihologicheskogo analiza problemy [Choice and over-situation position in the creative process: the experience of logical-psychological analysis of the problem]. Psihologicheskij zhurnal [Psychological journal], 1, 16-30.
- Lektorski, V.A. (2010). Objekt [Object]. In Novaja filosofskaja jenciklopedija: V 4 t. [New philosophical encyclopedia in 4 vol.], vol.III(pp.136). M. : Mysl' [In Russian].
- Lektorski, V.A. (2005). Kant, radikal'nyj konstruktivizm i konstruktivnyj realizm v jepistemologii [Kant, radical constructivism and constructive realism in epistemology]. Voprosy filosofii (Questions of philosophy), 8, 11-21 [In Russian].
- Lorenc, K. (2000). Kantovskaja koncepcija a priori v svete sovremennoj biologii [Kant's conception of a priori in the highlights of the modern biology]. In Jevoljucija. Jazyk. Poznanie [Evolution. Language, Cognition] (pp.15-41). Moscow [In Russian].
- Mazilov, V.A. (2007). Metodologija psihologicheskoy nauki: problemy i perspektivy [The methodology of psychological science: problems and perspectives]. Psihologija. Zhurnal Vysshej shkoly jekonomiki [Psychology. Journal of the High School of Economics], 2, 3-21 [In Russian].
- Maksimenko, S.D. (2006). Genesis sushhestvovanija lichnosti [The genesis of personality's existence]. Kiev : Izdatel'stvo OOO "KMM" [In Russian].
- Mamardashvili, M.K.(1995). Lekcii o Pruste: (psihologicheskaja topologija puti) [The lectures on Prust: (psychological topology of the way). Moscow : Ad marginem [In Russian].
- Marcinkovskaja, T.D. Istorija i kul'tura kak paradigmy psihologicheskogo znanija [History and culture as the paradigms of psychological knowledge]. In A.L. Zhuravlev, T.V. Kornilova, A.V. Jurevich (eds.) Paradigmy v psihologii : nauchedcheskij analiz [Paradigms in psychology: scientific analysis] (pp.240-257). Moscow : Izd-vo «Institut psihologii RAN» [In Russian].
- Maslou, A (1999). Novye rubezhi chelovecheskoj prirody [The new frontiers of the human nature]. Moscow : Smysl [In Russian].

- Morosanova V.I., Aronova, E.A. (2007). Samosoznanie i samoreguljacija povedenija [Self-awareness and self-regulation of the behavior]. Moscow : Izd-vo «Institut psihologii RAN» [In Russian].
- Chepeleva N.V. (ed.) (2008). Osnovi psihosemantiki (za narativnimi tehnologijami) [The grounds of psychosemantics]. Kyiv : Glavniki [In Ukrainian].
- Petrenko, V.F. (2011). Konstruktivizm kak novaja paradigma v naukah o cheloveke [Constructivism as a new paradigm in the sciences about the human]. Voprosy filosofii [Questions of philosophy], 6, 75-81 [In Russian].
- Rubinshtejn, S.L. (2003). Bytie i soznanie. Chelovek i mir [being and consciousness. Human and world]. Sankt-Petersburg : Piter [In Russian].
- Sadovskij, V.N. (1974). Osnovanija obshhej teorii sistem [The grounds of the general theory of the systems]. Moscow : Nauka [In Russian].
- Selivanov, V.V. (2002). Svoystva subjekta i ego zhiznennyj cikl [The qualities of the subject and its life-cycle]. In A.V. Brushlinskiy, M.I. Volovikova (eds.) Psihologija individual'nogo i gruppovogo subjekta [The psychology of individual and group subject] (pp.310-328). Moscow : PER SE [In Russian].
- Slobodchikov, V.I. Isaev, E.I. (1995). Osnovy psihologicheskoy antropologii. Psihologija cheloveka: Vvedenie v psihologiju subjektivnosti: uchebnoe posobie dlja vuzov [The grounds of psychological anthropology. Human psychology: An introduction to the psychology of subjectivity: hand-book]. Moscow : Shkola-Press [In Russian].
- Smul'son, M.L. (2003). Psihologija intelektu: monografija [The psychology of intellect: monography]. Kyiv : Nora-Druk [In Ukrainian].
- Stepin, V.S. (2000). Teoreticheskoe znanie : Struktura, istoricheskaja jevoljucija [Theoretical knowledge: structure, historical evolution]. Moscow : Progress-Tradicija [In Russian].
- Stolovich, L.N. (2000). O «sistemnom pljuralizme» v filosofii [About the “system pluralism” in philosophy]. Voprosy filosofii [Questions of philosophy], 9, 45-56 [In Russian].
- Tatenko, V.O. (2006). Sub'ektno-vchinokova paradigma v suchasnij psihologii [Subject-act paradigm in the modern psychology]. In V.O. Tatenko (ed.) Ljudina. Sub'ekt. Vchinok: Filosofskopsihologichni studii [Human. Subject. Act: philosophical-psychological studies] (pp. 316-356). Kyiv : Libid' [In Ukrainian].
- Titov, I.G. (2014). Princip integracii v postneklassicheskoj psihologii [The principle of integration in postnonclassical psychology]. In V.A. Barabanshnikov (ed.) Estestvenno-nauchnyj podhod v psihologii [Natural-scientific approach in psychology] (pp.69-74). Moscow : Izd-vo «Institut psihologii RAN» [In Russian].

- Titov, I.G. (2013). Princip subjektnosti v postneklassicheskoj psihologii [The principle of subject in postnonclassical psychology]. In A.L. Zhuravlev, E.A. Sergienko (eds.) Chelovek, subjekt, lichnost' v sovremennoj psihologii. Materialy Mezhdunarodnoj konferencii, posvjashhennoj 80-letiju A.V. Brushlinskogo. Tom 1. [Human. Subject. Personality. Materials of International conference devoted to A.V. Brushlinskiy 80-years jubilee. Vol.1] (pp.162-165). Moscow : Izd-vo «Institut psihologi RAN»[In Russian].
- Titov,I.G. (2014a) Do obruntuvannja strukturno-renetichnogo principu u postneklasichnij psihologii[To the grounding of structural-genetic principle in postnonclassical psychology]. Psihologija i osobistist' [Psychology and Personality], 1(5), 45-66[In Ukrainian].
- Titov,I.G. (2013). Princip kul'turnogo kontekstualizmu u postneklasichnij psihologii ošobistosti[The principle of the cultural context in postnonclassical psychology]. In G.O. Ball, O.B. Bovt', V.O. Medincev (eds.) Ošobistist' u prostori kul'turi: Materiali V Mizhnarodnogo naukovopraktichnogo simpoziumu 27 chervnja2013 r. [The personality in the space of culture: Materials of the Vth International scientific-practical symposium 27.06.2013] (pp.162-166). Sevastopol' : Ribest[In Ukrainian].
- Titov,I.G. (2010). Psihologichni vimiri sub'ektnosti osobistosti [Psychological dimentions of personal agency]. In S.D. Maksimenko (ed.) Problemi zagal'noi ta pedagogichnoi psihologii. Zbirnik naukovih prac' Institutu psihologiiim. G.S. Kostjuka NAPN Ukraïni [Pblems of the general and educational psychology. The collection of scientific works of G.S. Kostjuk Institute of psychology of the NAPNU. Vol.XII, part 5] (pp.313-321). Kyiv [In Ukrainian].
- Trufanova, E.O. (2008). Konstruktivistskij podhod k Ja [Constructive approach to the self]. Filosofskie nauki [Philosophical sciences], 3, 57-70[In Russian].
- Uemov, A.I. (1978). Sistemnyj podhod i obshhaja teorija sistem [The system approach and the general theory of the systems]. Moscow : Mysl'[In Russian].
- Ulanovskij, A.M. (2009). Konstruktivizm, radikal'nyj konstruktivizm, social'nyj konstruktivizm : mir kak interpretacija [constructivism, radical constructivism, social constructivism: world as an interpretaion]. Voprosy psihologii [Questions of psychology], 2, 35-45[In Russian].
- Frankl, V. (1990). Chelovek v poiskah smysla [Human in search of sense]. Moscow : Progress [In Russian].
- Holodnaja, M.A. (2004). Kognitivnye stili. O prirode individual'nogo uma [The cognitive styles. About the nature of human mind]. Sankt-Petersburg : Piter[In Russian].

- Chepeleva, N.V. (2010). Metodologicheskie osnovy issledovanija lichnosti v kontekste postneklassicheskoj psihologii [Methodological ground of the study of personality in the context of postnonclassical psychology]. In N.V. Chepeleva (ed.) Aktual'ni problemi psihologii : Psihologichna germenevtika.T.2 [Actual problems of psychology. Psychological hermeneutics. Vol.2] (pp.15-24). Kyiv : DP «Informacijno-analitichne agentstvo»[In Russian].
- Chuprikova, N.I. (2007). Umstvennoe razvitiie: Princip differenciacii [Mind development. The principle of differentiation]. Sankt-Petersburg : Piter [In Russian].
- Jurevich, A.V. (2005). Integracija psihologii: utopija ili real'nost'? [An integration of psychology: is it utopia or reality?]. Voprosy psihologii [Questions of psychology], 3, 16-28[In Russian].
- Jurevich, A.V. (2008). Perspektivy paradigmal'nogo sinteza [The perspectives of paradigm synthesis]. Voprosy psihologii[Questions of psychology], 1, 3-15[In Russian].
- Janchuk, V.A. (2012). Mezhpardigmal'nyj dialog kak resurs uglublenija ponimaniya psihologicheskoj fenomenologii: sociokul'turno-interdeterministskaja dialogicheskaja perspektiva [Inter-paradigm dialogue as a resource of deeper understanding of psychological phenomenology: social-cultural-indeterminism dialogical perspective]. Psihologicheskij zhurnal [Psychological journal], 1-2, 4-17 [In Russian].
- Titow, I. (2011). Psychologische Dimensionender Subjektivitätder Persönlichkeit. URL: http://www.izpp.de/fileadmin/user_upload/Ausgabe_4_1-2011/05_1-2011_Titow.
- Titov, I. (2015). The Principle of Ontological Constructivism in Postnonclassical Psychology. URL: http://www.izpp.de/fileadmin/user_upload/Ausgabe_2_2015/Titov_I_ZPP_2_2015.pdf

I. Titov

METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF POSTNONCLASSICAL PSYCHOLOGY

The transformation of psychological science at postnonclassical stage of its development demands theoretical and methodological reflection of the conceptual grounds of psychology. In this article, we have attempted to outline the most significant principles regarded to postnonclassical psychology such as 1) structural-genetic principle; 2) principle of subject (personal agency); 3) principle of orientation on cultural context; 4) principle of ontological constructivism; 5) principle of integration.

Structural-genetic principle grounds the view on psychological phenomenon as the unique and integral formation, which is able to self-organization and self-development. This principle emphasizes the necessity to consider a) structural

peculiarities of such phenomenon (level of inner differentiation and integration of its components, dynamics of functional coordination between them); b) ordering influences of system-creating factor on it; c) diachronic aspects of its functioning (determination, mechanisms, stages, synergy effects etc.).

The principle of subject (personal agency) focuses on the content and dynamic (motivational and value, cognitive, regulative and reflexive etc.) aspects of person's interaction with the world.

The principle of orientation on cultural context principle proposes to interpret mental phenomena as the modus of culture, taking into consideration the interconnection between generative worlds of culture and subjective worlds of the human.

The principle of ontological constructivism points out the constructive (mediated by constructs, narrative structures etc.) nature of the cognition. It indicates that personal mental constructions are to be ideal models (hypertext representations of the world which provide interpretative and adaptive functions) based on conventional assumptions about the reality.

The principle of integration reveals the possibility of a) inter-paradigm dialogue and inter-disciplinary synthesis, content interaction between different psychological theories; b) complex applying of different research strategies and methods; c) combination of the fundamental theoretical achievements with the practical technologies.

Keywords: *postnonclassical psychology, structural-genetic principle, principle of subject (personal agency), principle of orientation on cultural context, principle of ontological constructivism, principle of integration.*

Надійшла до редакції 29.12.2018 р.

УДК 34:004.056+316.4+159.9

© О.А. Панченко, 2019

orcid.org/0000-0001-9673-6685

<http://doi.org/10.5281/zenodo.2559615>

ПАНЧЕНКО Олег Анатолійович

*заслужений лікар України, доктор медичних наук,
професор ВНЗ «Міжрегіональна академія управління персоналом» (м. Київ),
академік Європейської академії природних наук (м. Ганновер, Німеччина),
директор ДЗ «Науково-практичний медичний реабілітаційно-діагностичний
центр МОЗ України», президент Громадської організації «Всеукраїнська
професійна психіатрична ліга»*

ТУРБУЛЕНТНІСТЬ МИСЛЕННЯ В СТРУКТУРІ ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ОСОБИСТОСТІ

У статті розкрито сутність поняття «турбулентність мислення» і способи його формування в плані забезпечення інформаційно-психологічної безпеки особистості. Під «турбулентністю мислення» розуміється специфічне явище, що відбувається в розумовому процесі, засноване на неформальному, евристичному підході до аналізу ситуації і прийняття рішень (досвід, креативність, інтуїція, винахідливість тощо). Таке мислення формується шляхом як цілеспрямованих дій з боку держави і суспільства (формування інформаційної культури, створення нового типу освітнього простору – т.зв. «евристичної освіти»), так і занять із самовдосконалення особистості, що включають різні стратегії розвитку (актуалізація, латеральне мислення, здатність керувати своєю психічною енергією, виховання в собі відповідних рис характеру і стратегій поведінки).

Ключові слова: *турбулентність мислення, інформаційно-психологічна безпека особистості, турбулентність інформаційного середовища, інформаційно-психологічна турбулентність, нешаблонне мислення.*

Постановка проблеми. Виходячи із всієї сукупності нинішніх глобальних екологічних, економічних, соціальних, політичних і культурних процесів, можна стверджувати, що настав «час турбулентності», виражений крайнім ступенем нестабільності світової системи, коли ймовірність досягнення точки зламу / біфуркації дуже велика. Існуючий баланс взаємин між людиною і природою, людиною і соціумом, людиною і інформаційним середовищем внаслідок турбулентних явищ

може бути порушений, в результаті – хаос і непередбачуваність подій. Отже вивчення феномену турбулентності в різних аспектах прояву є важливим с точки зору запобігання деструктивним явищам в соціумі в цілому і щодо особистості зокрема.

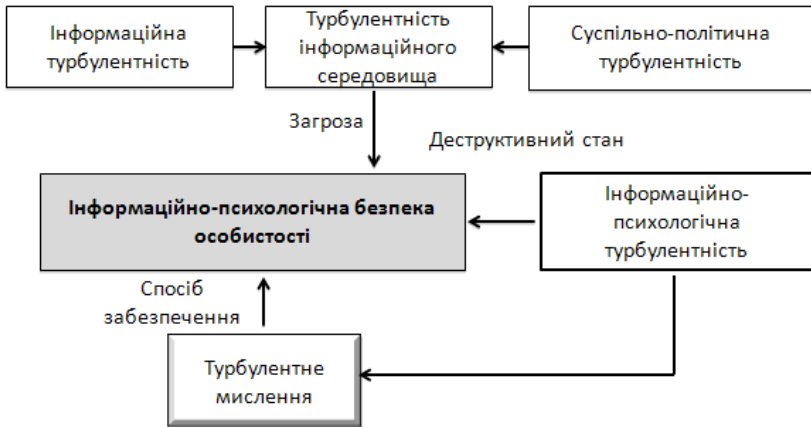
Значний інтерес представляє вивчення турбулентності інформаційного середовища (ІС), яке є не тільки найбільш динамічною сферою людської життєдіяльності, але і практично одноосібно диктує умови розвитку сучасного суспільства. Турбулентність ІС є причиною негативних явищ, що несуть загрозу інформаційно-психологічній безпеці особистості, і потребує ретельного всебічного дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У раніше проведених дослідженнях феномена турбулентності (Панченко, 2017, 2017а) ми відзначали, що ІС, перебуваючи в стані турбулентності, є деструктивним фактором інформаційно-психологічної безпеки (ІПБ) як щодо держави і суспільства, так і окремої особистості, викликаючи негативне явище, яке отримало назву «інформаційно-психологічна турбулентність» (ІПТ). У запропонованій нами структурно-функціональній моделі забезпечення ІПБ в причинно-наслідковому зв'язку з турбулентністю (рис. 1.) велика роль відведена «людському чиннику» – розвитку здатності застосування явища турбулентності в мисленні. У такому контексті, як впливає з проведеного вивчення доступних джерел інформації, досліджень практично немає, тому зазначена тема, на нашу думку, є досить актуальною.

Формулювання ідей статті (постановка завдань). Метою статті є розкриття сутності поняття «турбулентність мислення» та методів його формування в плані забезпечення інформаційно-психологічної безпеки особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. У поняття «турбулентність мислення / турбулентне мислення» ми вкладаємо специфічне явище, що відбувається в розумовому процесі, засноване на неформальному, евристичному підході до аналізу ситуації і прийняття рішень (досвід, креативність, інтуїція, винахідливість і т.д.). Таке мислення формується шляхом як цілеспрямованих дій з боку держави і суспільства,

так і занять із самовдосконалення особистості, що включають різні стратегії розвитку.

Рис.1. Модель забезпечення інформаційно-психологічної безпеки в причинно-наслідковому зв'язку з турбулентністю.

Згідно з принципами турбулентного мислення: 1) щоб здобути незначну кількість релевантних знань, необхідно обробити величезний обсяг інформації, однак, насправді завжди існує певний критичний мінімум обсягу початкової інформації, необхідний для вирішення кожного оригінального завдання; 2) рішення виникають тільки в певній зоні творчості або своєрідному «інтелектуальному реакторі», тобто в зоні високої турбулентності свідомості, стан якої до того ж може стимулюватися зовнішніми подразниками (наприклад, медитація, холотропне дихання); 3) рішення нестандартної проблеми слід шукати, виходячи за межі проблемного поля (Доброчеев, 1997). На практиці це означає, що поява нового знання в рамках теорії турбулентності перестає бути пов'язаним із зростанням обсягу і швидкості обробки інформації. Воно стає подібним фізичному процесу фазового переходу – виникнення якісно нового стану ІС, а не наслідком її кількісної трансформації. Тобто мислення, в разі досягнення меж інформаційного простору, починає підпорядковуватися не статистичним, а детерміністським закономірностям, а саме, спираючись на інтуїцію і нелінійні аналогії для вирішення нової проблемної задачі.

Евристика (від грец. *εὐρίσκειν* – знаходжу, відкриваю) – галузь знання, наукова область, що вивчає специфіку творчої діяльності (Ивин, Никифоров, 1997). Зокрема, під евристикою розуміють:

– здогадки, засновані на загальному досвіді вирішення завдань;

– прийом або сукупність логічних прийомів щодо вирішення завдань, виконання теоретичних досліджень;

– метод відкриття нового (істини), в тому числі шляхом проб і помилок;

– метод (сукупність методів) навчання, наприклад дискусії;

– діяльність, що характеризує процес продуктивного творчого мислення, натхненного дослідження (Латыпов, Гаврилов, Елкин, 2013).

На думку А. В. Хуторського (2003), пряма вказівка на евристичність того чи іншого прийому, методу або принципу говорить про те, що мова йде про отримання нового продукту – речового, уявного, чуттєвого чи іншого. Важливо, що при цьому суб'єкт творчості долає стереотип мислення, його інерцію. «Черпати знання, «звідки не дозволяється» – головна якість зухвалою і, як правило, результативного інтелекту» (Латыпов, Гаврилов, Елкин, 2013).

Найпростіші думки з'являються внаслідок існування фізіологічних і фізичних потреб людини в їжі, теплі тощо. Інформація, що надходить з навколишнього середовища, стимулює продуктивність мислення. Чим менше вона сприятлива, тим більші, при інших рівних умовах, виникають потреби в нестандартному мисленні, тобто турбулентні впливи зовнішнього середовища вимагають адекватних відповідей, заснованих на турбулентних властивостях мислення. На жаль, більшість людей в реальності сприймають інформацію в такому вигляді, яке здатні сприймати в силу «досвіду або розвиненого навичку, тобто за інерцією. Людина творча повинна мати свою власну, незалежну, часом навіть парадоксальну думку. Можливість адаптації до надшвидких інформаційних процесів пов'язана не з розвитком тіл логіки і емоцій людини (вони занадто неповороткі), але з використанням креативних здібностей людини, використанням його тіла інтуїції, яке, як ми знаємо, є частково й трансперсональним» (Буданов, 2013).

Визнання важливості розвитку навичок «евристичного» мислення спонукало у багатьох країнах проведення досліджень у цьому питанні. (Гл.1. «Генезис евристики в науці та освіті» – А. В. Хуторской, 2003). І тут дослідники все частіше звертаються до проблем освіти, вбачаючи в них як джерело глобальних загальнолюдських проблем, так і засіб їх вирішення. Ще в 1990 році Симпозіум «Філософія освіти в перспективі XXI століття» (м. Прага), що проводився під егідою ЮНЕСКО, в своєму підсумковому документі підкреслив: «Людина в рамках освіти повинна встати на шлях освіти самого себе, на шлях свідомого і відповідального вибору тих способів мислення і дії, які сприяють збереженню життя, культури і природи... Сьогодні мета освіти – включити людину в минуле, сьогодення і майбутнє культури... Основою освіти повинні бути не стільки навчальні предмети, скільки засоби мислення і дії, тобто процедури і методи рефлексивного характеру» (Хуторской, 2003). У контексті нашого дослідження і в сьогоденних реаліях останню думку слід трансформувати в поняття інформаційної культури.

Як вказувалося нами раніше (О. А. Панченко, Л. В. Панченко, 2015; О. А. Панченко, 2016), інформаційна культура базується на усвідомленні ролі інформації в суспільстві, знанні законів інформаційного середовища і розумінні свого місця і ролі в ній, володінні новими інформаційними технологіями. Рівні реалізації інформаційної культури: когнітивний – знання, вміння, неординарне мислення; емоційно-ціннісний – установки, оцінки, відносини; поведінковий – реальна і потенційна поведінка. Це означає, що інформаційна культура має на увазі не тільки засвоєння певних життєвих орієнтирів, але і різнобічні наукові знання, засвоєння ергономіки, інформаційної безпеки, формування у особистості певних моральних ідеалів і естетичних стимулів сприйняття дійсності.

Головним механізмом захисту від деструктивного інформаційного впливу є застосування внутрішнього захисного резерву, закладеного в кожній людині, – здатність до розумової діяльності (інтелектуальної інтуїції), спрямованої на виявлення негативних інформаційних впливів і їх нейтралізації, формування культури інформаційної безпеки. Людина має можливість

повністю задовольняти свої інформаційні потреби, але при цьому мати здатність виявляти інформаційні загрози, якщо вона володіє «культурою інформаційного самозахисту» – умінням поведіння з інформацією без нанесення шкоди собі та іншим учасникам інформаційних відносин; здатністю протистояти інформаційним загрозам і зберігати психічне здоров'я в умовах фактора негативного інформаційного впливу.

З огляду на сказане, важливим для держави і суспільства є формування нового типу освітнього простору, яке задовольняло б потреби кожного конкретного учня з урахуванням його особливостей, цінностей та інтересів. Головним стає питання не «чому вчити», а «яким повинен стати учень», тобто перенесення акценту на розвиток особистості дитини. Завдання освіти – не багаж знань, а формування «образу людини».

Дотримуючись зазначеної логіки, вчити дітей потрібно тому, що можна назвати «уміння вчитися» і «вміння жити» в нових умовах інформаційного суспільства, коли на людину обрушуються потоки як конструктивної, так і деструктивної інформації, а на переробку інформації і реагування на неї вводитьися все менше і менше часу.

Сучасні діти – активні користувачі мобільного Інтернету і «споживачі» цифрових технологій. Вони не просто впевнено користуються новими технологіями, вони по-іншому мислять. Психологи відзначають істотні зміни вищих психічних процесів у сучасних дітей: пам'яті, мислення, сприйняття, уваги. Діти цифрової епохи запам'ятовують не інформацію, а місце, де ця інформація знаходиться, і спосіб як до неї дістатися. У них значно знижена концентрація уваги. Їхнє мислення побудоване, скоріше, на візуальних образах, ніж на логіці і текстових асоціаціях, і передбачає переробку інформації короткими порціями, що означає перехід від лінійної моделі мислення до мережевої. При цьому важливо розуміти, що ці особливості безглуздо оцінювати негативно і інтерпретувати як недоліки – такі реалії сьогодення. Важливо, щоб поряд із засвоєнням нових знань, молоде покоління могло протистояти інформаційним загрозам і маніпулятивним впливам (джерелом яких в першу чергу є Інтернет). Для цього необхідні творчі інновації в освіті, одним з яких є евристичний підхід. Його відмінною ознакою є не тільки розвиток учня на основі його

індивідуальних особливостей, але і орієнтація на створення їм освітньої продукції та становлення на цій основі творчого саморозвитку особистості. Творчість – завжди вихід за рамки, зміна існуючих знань, розумінь, норм, створення нового змісту, не включеного попередньо в програму засвоєння. Тому в евристичному навчанні контролю підлягає не стільки ступінь засвоєння готових знань, скільки творче відхилення від них.

Розглядаючи роль особистості в придбанні навичок турбулентного мислення, підкреслюємо, що цей процес відбувається не одноразово, а формується протягом усього життя людини шляхом безперервного навчання, виховання і самовиховання. Відомий британській психолог і письменник, експерт в області творчого мислення Едвард де Боно стверджує, що «лише незначна кількість людей володіє природною схильністю до нешаблонного мислення, однак при бажанні будь-хто може розвинути в собі певні навички щодо мислення такого роду» (Боно, 2005). Боно розробив один з прийомів евристичного мислення – «латеральне», яке, на наш погляд є найбільш дієвим в умовах загроз інформаційній безпеці.

Латеральне мислення (від лат. *Lateralis* – бічний) – евристичний підхід до вирішення проблем, при якому індивід намагається поглянути на проблему під різними кутами, замість того щоб підходити до проблеми прямим, лобовим чином (А. Л. Свенцицкий, 2011).

Боно вперше звернув увагу на першу стадію розумового процесу – «стадію сприйняття», яка передує другій – стадії «обробки інформації». Людство розвинуло безліч технік для роботи з другою стадією, при цьому вже заздалегідь (найчастіше несвідомо) упереджуючи результат. У своїй базовій книзі «Принцип дії розуму» (1969), яка багато в чому визначила розвиток таких наукових напрямків, як теорія хаосу, нелінійні системи та системи, що самоорганізуються, Боно переконливо показав, що інформація сама себе організовує в сприйнятті, створюючи особливі структури – патерни, що містять «інструкції до саморозшифровки». Працюючи зі сприйняттям, ми суттєво розширюємо можливості свого мислення, оскільки можемо свідомо генерувати точки зору і вибирати перспективи. Це конструктивний і креативний стан мислення, зверненого в майбутнє.

Боно підкреслює, що традиційного мислення, пов'язаного з аналізом, судженнями і суперечками, було досить в стабільному світі, оскільки можна було визначити стандартні ситуації і застосувати до них стандартні рішення. Але, це вже не так в мінливому (турбулентному) світі, де стандартні рішення можуть бути неадекватними. На цій основі Боно розробив концепцію і інструменти латерального (нешаблонного) мислення, не відкидаючи при цьому традиційне (шаблонне) мислення. Він вважає, що фактично обидва типи мислення не виключають, а доповнюють один одного (вони комплементарні). У тому випадку, коли немає можливості вирішити проблему шаблоном мисленням, або коли виникає потреба в новій ідеї, слід застосовувати нешаблонне мислення (Боно, 2005). На думку Боно, якщо шаблонне мислення є найбільш високо ймовірнішим, то нешаблонне мислення оперує малими ймовірностями. Коли маловірогідний напрямок думки призводить до нової, більш ефективної ідеї, настає евристичний момент, в результаті якого маловірогідний підхід до вирішення завдання миттєво набуває найвищу ймовірність. Досягнення цього моменту і є мета нешаблонного мислення. Тут доречно згадати про суперечку, що важливіше в медичній практиці – методи доказової медицини чи клінічне мислення. У першому випадку – це жорстка запрограмованість дій лікаря, що, з одного боку, зменшує кількість формальних помилок (досить лише точно слідувати стандартам), а з іншого – обмежує можливості у виборі індивідуальної терапевтичної тактики. У другому випадку – це творчий підхід, більш гнучкий, але менш стійкий до помилок. Насправді, одне не повинно виключати іншого. Однак нешаблонне мислення лікаря може бути в деяких випадках більш ефективним, ніж зарахування хворого в середньостатистичний випадок, хоча і з величезною вибіркою.

Боно, розглядаючи питання – чи не є нешаблонне мислення формою психічного божевілля; чи відрізняється мислення з малими ймовірностями від безладних асоціацій хворого на шизофренію, стверджує, що головна відміна нешаблонного мислення від мислення психічно хворих полягає в тому, що при нешаблонному мисленні весь процес мислення строго контролюється і управляється. Якщо нешаблонне мислення вважає за краще користуватися хаосом, то це хаос керований, а

не хаос як наслідок відсутності управління. Дійсно, процес нешаблонного мислення і його результати мають схожість з містикією, що для людини з традиційним мисленням це виглядає як марення або обдурювання. Згідно з 2-м принципом турбулентного мислення (див. вище) нешаблонні рішення виникають тільки в зоні високої турбулентності свідомості. Про існування «інтелектуального реактора» може свідчити, наприклад, холотропний стан свідомості, який дозволяє людині отримати доступ до рівнів реальності, що включає як феноменальний, так і трансперсональний аспекти існування. За словами Сукіасяна С. Г. (2015) «сучасні проблеми природознавства перемістилися з області матеріального в сферу духовних категорій ... Сучасна теоретична фізика підтверджує переконання Юнга, що Свідомість, Інтуїція і Осіяння є областю природознавства, а не тільки релігії ... Всі великі наукові ідеї і теорії з'явилися не в результаті суворої розумової і критичної діяльності людей, а шляхом інтуїції, осіяння, а то і в порядку пророчих одкровень або видінь». Фурдуй Ф. І. та ін. (2018) підкреслюють: «Свідомість і креативність – психічні процеси, які обумовлюють розвиток як психічного, так і інтегрального здоров'я, біологічну еволюцію людини і є рушійною силою науково-технічного прогресу». Креативність (одна із властивостей турбулентного мислення – *авт.*) вони розглядають як одну з вищих форм нейро-психічної діяльності, яка виявляється через конструктивне сприйняття і адекватне нешаблонне образне мислення під впливом таких чинників як: пізнання, мотивація, самоактуалізація, цікавість, схильність вдаватися до роздумів, до асоціацій, бажання вникнути в суть, почуття сумніву, установки на самовдосконалість і самореалізацію особистості, результатом чого є раптовість генерування нових ідей, образів, уявлень, незвичайність мислення, поведінки та інших психічних процесів. Таким чином, сучасний рівень знань не дозволяє більш відкидати парадоксальні ідеї, які лежать поза межами людського розуму. Визнання існування ірраціонального є ключем до конструктивного сприйняття нешаблонного / турбулентного мислення.

Теорія Боно досить широко представлена в його численних працях (що легко знаходяться в Інтернеті). Відмітимо кілька (важливих, на наш погляд) його методичних порад:

- відійдіть від кліше і сталих моделей мислення;
- сумнівайтеся в допустимому;
- узагальнюйте альтернативи;
- хапайтеся за нові ідеї і дивіться, що вийде;
- знаходьте нові точки входу, від яких можна відштовхнутися.

Для того, щоб ефективно протистояти «турбулентним» викликам, слід навчитися управляти своєю психічною енергією. За твердженням американського психолога М. Чіксентміхаї (1997), без належної підготовки людині в принципі складно зберігати зосередженість більше кількох хвилин поспіль, якщо діяльність, якою він зайнятий, не залежить від надходжень зовнішньої інформації і не вимагає постійного контролю. Щоб здійснювати більш-менш глибокі розумові операції, кожна людина повинна навчитися концентрувати свою увагу, що дасть можливість контролювати свою психічну енергію. Відповідно до теорії М. Чіксентміхаї, люди найбільш щасливі, якщо перебувають в особливому *потоківому стані*, при якому увага, мотивація і ситуація з'єднуються, викликаючи щось на зразок продуктивної гармонії або зворотного зв'язку, що характеризуються свободою, радістю, почуттям повного задоволення і майстерності. Зауважимо, що здатність людини до досягнення потоківому стану покращують медитація, йога і бойові мистецтва.

Важливим моментом у протистоянні інформаційним загрозам з боку турбулентного ІС і відповідно мінімізації ППТ є, на наш погляд розвиток турбулентного мислення шляхом *виховання в собі відповідних рис характеру і стратегій поведінки*. Вважаємо за потрібне виділити наступні.

Бути оптимістом. Рівень оптимізму відображає баланс позитивних і негативних емоцій у важких життєвих ситуаціях. Оптимісти очікують позитивного результату, навіть якщо справи йдуть досить погано, і ця впевненість породжує позитивний комплекс емоцій. Песимісти ж очікують негативних результатів або сумніваються в можливості успіху, що підсилює негативні емоції – тривогу, почуття провини, страх, печаль, розчарування. Результати безлічі досліджень дозволяють зробити висновок про те, що оптимізм – особистісний фактор, який позитивно корелює з проблемно-фокусованими копінг-

стратегіями. Цілком очікувано, що оптимісти, які використовують більш продуктивні стратегії подолання стресу, повинні мати кращі показники здоров'я (Сычев, 2008).

Знаходити раціональний сенс в будь-якій важкій життєвій ситуації. Відомий австрійський психіатр, психолог і невролог Віктор Франкл у своїй праці «Людина в пошуках смислу» (1990) чітко позначив, як зберігати стійкість в складних життєвих ситуаціях. На його переконання, у кожного моменту життя є своя мета і свій сенс. Прагнення ж до сенсу «є мотив *sui generis*, який не можна звести до інших потреб і не вивести з них». Коли у людини є сенс, вона не замислюється про нього, а просто живе, трудиться, творить. Однак в силу різних несприятливих обставин людина може втратити колишні цілі і цінності, і тоді, як показує В. Франкл, пошук і знаходження нового сенсу або актуалізація колишніх смислів може допомогти людині вижити, зберегти себе фізично і психічно, витримати всі труднощі. Далі цитуємо В. Франкла (1990): «Ейнштейн якось зауважив, що той, хто відчуває своє життя, позбавлене сенсу, не тільки нещасливий, але і навряд чи життєздатний».

Максимально контролювати ситуацію. В умовах турбулентності потрібно визначити свою базову модель поведінки і зосередитися на тому, що дійсно може піддаватися контролю. За мудрим висловом Альберта Ейнштейна: «Серед безладу знайти простоту. Серед хаосу знайти гармонію. Серед труднощів є можливості» (Туфанова, 2018). Пошук можливостей допомагає розвинути уяву і здатність по-новому сприймати перспективи. Якою б не була турбулентність, не слід забувати, що потрібно багато зробити для досягнення успіху. «Людина хаосу живе в емоційно напруженому стані, він чекає «хвилю» і підхоплює її, щоб щось зробити, або чекає, коли вона пройде мимо, якщо інтуїтивно розуміє, що «хвиля» не його. Однак не можна говорити: «Все, тепер я людина хаосу!» – і робити тільки те, що приносить задоволення... Відкладіть те, що ви не хочете робити, але поставте це в своєму власному рейтингу справ рівно за тим, що вам робити подобається ... І ось, коли ви закінчите улюблені заняття, настрої у вас буде хорошим – в цей момент, на підйомі, а не гризучи себе, беріться за відкладене» (Хакамада, 2018).

Винаходити і імпровізувати. Використовуючи нестандартні евристичні методи аналізу, долати інертність мислення, намагатися досягти «потокового стану» (див. вище), займаючись, наприклад, творчістю. У процесі творчості в різному вигляді проявляються фактично всі психічні процеси: когнітивні, афективні, вольові. Здатність до творчого, аналітичного мислення можна розвинути різними методиками, розвиваючими іграми, читанням художньої літератури.

Освоїти і застосовувати вправи з нейробіки – розумової гімнастики (аеробіки для мозку), направленої на поліпшення (стимуляцію) розумової діяльності, підтримку мозку в тонусі і запобіганню погіршення пам'яті. Американські вчені Лоуренс Катц і Меннінг Рубін довели, що розумові здібності людини стають гіршими не через відмирання нервових клітин, а через виснаження дендритів (відростків, якими нейрони контактують один з одним), і що нейрони можуть вирощувати дендрити з метою компенсувати втрату старих. Мозок людини здатний пристосовуватися до змін і змінювати структуру зв'язків. Саме на цьому відкритті і була заснована нейробіка (Лоренц, 2009; Лоенц, Менніг, 2014). Відмінністю даної методики є те, що вона задіює всі п'ять почуттів людини, причому функціонують вони незвичним для них чином. Це допомагає мозку створити асоціативні зв'язки між різними видами інформації. Творці нейробіки рекомендують обов'язково кожен день розбавляти звичну рутину новими враженнями, задіювати хоча б один з органів почуттів. Сенс полягає також в тому, щоб звичайні дії виконувати незвичайним способом. Для ілюстрації наведемо кілька таких вправ.

Якщо Ви правша, проробляйте щодня аналогічні дії лівою рукою. Дана вправа відмінно стимулює провідні шляхи і зміцнює зв'язки між обома півкулями мозку. Це позитивно позначається на розвитку інтелекту.

Міняйте маршрути – це розвиває просторову пам'ять, тоді як знайома і звична дорога стирає фарби з дійсності.

Якщо Ви подорожуєте, прагнете увібрати в себе якомога більше цікавого (що можна вловити на слух, на колір, на смак, запах). Чим більше органів почуттів використовується, тим міцніше запам'ятається реальність у Вашій свідомості.

Нейробіологи рекомендують влаштовувати собі сеанси ароматерапії.

Якщо Ви не схильні робити часті перестановки меблів у квартирі, не можете поміняти інтер'єр у вашому офісі, то хоча б кілька разів на тиждень оновлюйте фоновий малюнок на екрані монітора вашого комп'ютера, міняйте заставки.

Використовуйте читання вголос – це задіює додаткові ділянки головного мозку. Декламуйте улюблені вірші на пам'ять.

Необхідно вносити різноманітність у своє дозвілля. Розумову працю необхідно чергувати з фізичною.

Головний принцип нейробіки – постійно змінюватися самому і змінювати все навколо себе, а виконання гімнастики для мозку має стати способом життя.

Розгойдати свій духовний потенціал. Для початку зніміть всі перепони між собою і соціумом – Ви повинні спілкуватися не тільки з колегами і друзями, потрібно почати комунікувати з усім величезним світом (В. Франкл, 1990). Зав'яуйте розмови з людиною поруч – про що завгодно, без будь-якої мети, з будь-якого приводу. Розмову варто вести максимально позитивно. Це необхідно для того, щоб максимально розгойдати свої внутрішні коливання, які співпадуть з коливаннями зовнішнього хаосу, і таким чином всередині Вас виникне організований хаос. Терміново починайте робити те, на що ніколи не наважувалися. Будь-яка рішуча ідея – це заявка на успіх, свідоцтво про готовність піднятися на нову сходинку, перейти на якісно новий рівень турбулентного мислення.

Багато спільного з нестандартним мисленням мають гумор і дотепність. Вони виникають там і тоді, де і коли найбільш вірогідний погляд на річ раптом змінюється іншим, новим і несподіваним поглядом на цю ж річ.

У більшості випадків дотепна думка виникає як несподіване зіставлення двох або кількох далеких явищ, об'єктів або ідей. Дотепним може бути не тільки жарт, але і рішення важкої проблеми, технічна ідея, наукова гіпотеза. Всякий, хто наділений доволі розвиненими почуттями гумору і дотепності, набагато краще розуміє і саму природу нестандартного мислення.

Відомий фахівець з теорії творчості Лук А. Н. відзначав (1968), що почуття гумору – це властивість психіки, що забезпечує «душевний комфорт» у важкій ситуації. Воно поєднується також з упевненістю в собі, з оптимістичним поглядом на життя. «Людина «відчужується» від самої себе, дивиться на себе як би з боку, знаходить смішне в собі самому, і ця, спочатку чисто інтелектуальна операція відчуження (одне з вищих проявів свідомості), зміщує його «емоційну рівнодіаху» в позитивну сторону». З. Фрейд відрізняв гумор, дотепність і комізм. Спільне тут – сміх і економія психічної енергії: дотепність економить гальмування, комізм економить мислення, гумор економить почуття.

Смирнення і дерзновення. Ці християнські чесноти актуальні протягом тисячоліть. У сучасному трактуванні смирення полягає не в тому, щоб вважати себе негідним – воно взагалі звернене не на себе, а на інших, бачення їх висот і достоїнств, готовність реально поставитися до іншого, як до самого себе, толерантність, допущення інших досвіду і бачення ситуації.

Дерзновення – слово, що зустрічається близько 30 раз в Біблії, улюблене слово апостола Іоанна – *parensia*; англійською – *freedom of speech, confidence* – свобода слова; українською – відкритість, відвертість, щирість, прямота, сміливість, тверде уповання. Слід розрізняти поняття дерзновення і зухвалість. Дерзновення – це право свободи говорити, мати сміливість, мати впевненість, що ми можемо говорити. Зухвалість – це, коли ти не можеш говорити, але ти говориш. Дерзновення – це стан, відкритості, сміливості через відсутність страху, коли людині нічого боятися і нічого приховувати, це стан людини з відкритим серцем, чистою совістю і помислами.

Самоактуалізація (від лат. *actualis* – дійсний, справжній), – прагнення людини до якомога повнішого виявлення і розвитку своїх особистісних можливостей. Як зазначав відомий американський психолог А. Маслоу (2011), «самоактуалізація – це неперервна реалізація потенційних можливостей, здібностей і талантів, як звершення своєї місії, або покликання, долі і т. п., як більш повне пізнання і, стало бути, прийняття своєї власної споконвічної природи, як невпинне прагнення до єдності, інтеграції, чи внутрішньої синергії особистості». Він підкреслював: «різні автори називають її по-різному: само-

актуалізація, самореалізація, інтеграція, психічне здоров'я, індивідуалізація, автономія, креативність, продуктивність, – але всі вони згодні в тому, що все це синоніми реалізації потенції індивіда, становлення людини в повному розумінні цього слова, становлення тим, чим він може стати».

Висновки та перспективи подальших розвідок.

1. Необхідність забезпечення інформаційно-психологічної безпеки внаслідок турбулентних загроз є актуальною проблемою, яка потребує пошуку шляхів адекватного реагування як з боку держави і суспільства, так і особистості.

2. Дії з боку держави і суспільства полягають в концентрації зусиль зі зміни підходів до освітнього процесу, результатом чого має стати високий рівень інформаційної культури громадян, вміння мислити евристично, і як наслідок – здатність ефективно протистояти негативним інформаційним впливам.

3. Головним механізмом захисту від деструктивного інформаційного впливу є використання внутрішнього захисного резерву, закладеного в кожній людині, – здатність до розумової діяльності, спрямованої на виявлення негативних інформаційних складових і їх нейтралізації, формування культури інформаційної безпеки і культури інформаційної самозахисту.

4. Турбулентність мислення як специфічне нейро-психічне явище, засноване на неформальному, евристичному підході до аналізу ситуації і прийняття рішень (досвід, креативність, інтуїція, спритність, винахідливість і т.д.), є дієвим механізмом в структурі інформаційно-психологічної безпеки особистості .

5. Здатність до турбулентного мислення, в тому числі і як профілактика грубої психічної патології в інтелектуальній і поведінкової сфері людини, формується шляхом актуалізації особистості, спеціального навчання, виховання і самовиховання.

Список використаних джерел

- Панченко О.А. Психологические аспекты турбулентности информационной среды / О.А. Панченко // Причорноморські психологічні студії. – 2017. – Вип.1. – С. 3-7.
- Панченко О.А. Турбулентность в информационной безопасности личности / О.А. Панченко // Клінічна інформатика і телемедицина. – 2017. – Т.12. – Вип.13. – С.124-129.

- Доброчеев О.В. Разумная машина, или Гениальный собеседник / О.В. Доброчеев // [Электронный источник]: Режим доступа: URL: <http://www.peremeny.ru/books/osminog/5491>.
- Ивин А. А. Словарь по логике / А.А. Ивин, А.Л. Никифоров. М. : ВЛАДОС, 1997. – 384 с.
- Латыпов Н., Гаврилов Д., Елкин С. Турбулентное мышление. Зарядка для интеллекта / Н. Латыпов, Д. Гаврилов, С. Елкин. – М. : АСТ, 2013. – 352с.
- Хуторской А.В. Дидактическая эвристика. Теория и технология креативного обучения / А.В. Хуторский. – М. : Изд-во МГУ, 2003. – 416 с.
- Буданов В.Г. Метаморфозы социальной реальности эпохи перемен: онтологии и технологи / В.Г. Буданов // Творческие поиски ученых Израиля и мира сегодня. Сборник статей. Международный центр научных исследований и практики творчества. – Израиль – Ашкелон, 2013. – С.68-74.
- Панченко О.А., Панченко Л.В. Информационная безпека та інформаційна культура / О.А. Панченко, Л.В. Панченко // Правова інформатика. – 2015. – № 2(46). – С. 32-38.
- Панченко О.А. Информационная безопасность ребенка: Монография / О.А. Панченко. – К. : КВИЦ, 2016. – 380с.
- Боно де Э. Латеральное мышление / Э.де Боно. – М. : Попурри, 2005. 384с.
- Свенцицкий А.Л. Краткий психологический словарь / А.Л. Свенцицкий. – М. : Проспект, 2011. – 512с.
- Сукиасян С.Г. О природе психики: введение в проблему / С.Г.Сукиасян // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2015. – Т. 30. – С. 246–250. – [Электронный ресурс] : Режим доступа: URL: <http://e-koncept.ru/2015/65120.htm>.
- Фурдуй Ф.И., и др. Психическое здоровье и креативность – движущая сила научно-технического прогресса / Ф.И. Фурдуй // Buletinul AȘM. Științele vieții. Nr. 1(334). 2018// [Электронный ресурс] : Режим доступа : URL: https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/7-24.pdf.
- Чиксентмихайи М. В поисках потока: Психология включенности в повседневность / М.В. Чиксентмихайи; [пер. с англ.]. – М. : Альпина нон- фикшн, 2011. – 194 с.
- Сычѳв О.А. Психология оптимизма: учебно-методическое пособие к спец-курс / О.А. Сычѳв; Бийский пед. гос. ун-т им. В.М. Шукшина. – Бийск : БПГУ им. В. М. Шукшина, 2008. – 69с. [Электронный ресурс] : Режим доступа: URL: <http://window.edu.ru/resource/494/77494/files/sychev.pdf>.
- Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М. : Прогресс, 1990. – 366 с.

- Туфанова В.А. Творческая стойкость: как преодолеть турбулентность / В.А. Туфанова // [Электронный ресурс] : Режим доступа : URL: <http://prosto-coach.ru/glavnaya/knigi-okouchinge/tvorcheskaya-stojkost>.
- Хакамада И. Как жить в условиях турбулентности: 10 инструкций Ирины Хакамады / И. Хакамада // [Электронный ресурс] : Режим доступа : URL: <https://snob.ru/selected/entry/99381>(дата звернення: 06.06.2018).
- Лоренс К. Фитнес для мозга / К. Лоренц, М. Рубин; [Переводчик А. Зиновьев]. – М. : Попурри, 2009. – 192с.
- Лоренс К. Нейробика. Экзерсисы для тренировки мозга / К. Лоренц, М. Рубин; [Переводчик А. Зиновьев]. – М. : Попурри, 2014. – 160 с.
- Лук А.Н. О чувстве юмора и остроумии / А.Н. Лук. – М. : Искусство, 1968. – 191 с.
- Маслоу А. Мотивация и личность/ А. Маслоу. – СПб. : Питер, 2011. – 352 с.

References

- Panchenko, OA (2017). Psychological aspects of the turbulence of the information environment. Black Sea psychological studios, 1, 3-7 (In Russ.).
- Panchenko, O.A. (2017). Turbulence in information security of a person. Clinical informatics and telemedicine, 12 (13), 124-129 (In Russ.).
- Dobrocheev OV (2012). A sensible machine, or an ingenious interlocutor. URL: <http://www.peremeny.ru/books/osminog/5491> (In Russ.).
- Ivin AA & Nikiforov AL (1997). Slovar po logike [Dictionary of logic], Moscow : VLADOS (In Russ.).
- Nurali Latypov, Dmitrii Gavrilov & Sergei Elkin (2013), Turbulentnoye myshleniye. Zaryadka dlya Intellekta [Turbulent thinking. Charging for Intelligence], Moscow : ACT (In Russ.).
- Khutorskoy AV (2003), Didakticheskaja evristika. Teoriia i tekhnologiiia kreativnogo obucheniia [Didactic heuristics. Theory and technology of creative teaching]. Moscow: Moscow State University (In Russ.).
- Budanov VG (2013), Metamorphoses of social reality of the era of change : ontology and technology . Creative searches of Israeli scientists and the world today . Digest of articles. International Center for Scientific Research and Creative Practice. Israel - Ashkelon, 68-74. (In Russ.).
- Panchenko OA, & Panchenko LV (2015), Information security and information culture . Law informatics, 2 (46), 32-38. (In Ukr.).
- Panchenko OA (2016), Informazionnaya bezopasnost rebenka [Information security of the child], Kiev: KVIZ (In Russ.).

- Edward de Bono (1990), *Lateral thinking (A Textbook of Creativity)*, London: Penguin Books (In Engl.).
- ALSventsitskiy (2011), *Kratkiy psikhologicheskii slovar [Brief psychological dictionary]*, Moscow: Prospekt (In Russ.).
- Sukiasyan SG (2015) On the nature of the psyche: introduction to the problem . Scientific and methodical electronic journal "Concept", V. 30. 246-250. URL: <http://e-koncept.ru/2015/65120.htm> (In Russ.)
- Furdui F. I ., Chokine V. K ., Glizhin A . G ., Furdui V . F ., Vrabie V . G ., Georgiou Z . B . at al . (2018), Mental health and creativity is the driving force of scientific and technological progress . Buletinul AȘM. Științele vieții. I (334). URL: https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/7-24.pdf (In Russ.).
- Csikszentmihalyi. M. (1997). *The masterminds series. Finding flow : The psychology of engagement with everyday life .* New York, NY, US: Basic Books (In Engl.).
- Sychev OA (2008), *Psikhologiya optimizma: uchebno-metodicheskoye posobiye k spets-kurs. [Psychology of optimism: an educational-methodical manual for a special course]*. URL: <http://window.edu.ru/resource/494/77494/files/sychev.pdf>(In Russ).
- Victor Frankl (1990), *Chelovek v poiskakh smysla [Man in search of meaning]*. Moscow: Progress (In Russ).
- Tufanova VA (2017), *Creative stamina: how to overcome turbulence*. URL: <http://prosto-coach.ru/glavnaya/knigi-o-kouchinge/tvorcheskaya-stojkost/> (In Russ).
- Irina Khakamada (2015), *How to live in conditions of turbulence: 10 instructions of Irina Khakamada .* URL: <https://snob.ru/selected/entry/99381> (In Russ).
- Lawrence Katz & nd Manning Rubin (2009), *Fitness dlya mozga [Fitness for the brain (Translator A. Zinoviev)]* M : Popurri (In Russ).
- Lawrence Katz & nd Manning Rubin (2014 pory), *Neyrobika. Ekzersisy dlya trenirovki mozga [Neurobic. Exercises for brain training (Translator A. Zinoviev)]*. M: Popurri (In Russ).
- Look AN (1968), *O chuvstve yumora i ostroumii [About a sense of humor and wit]*. M.: Art. (In Russ).
- Maslow A. (2011), *Motivatsiya i lichnost [Motivation and Personality]* Sankt Petersburg. : Piter (In Russ)

O. Panchenko

**TURBULENCE OF THINKING WITHIN THE STRUCTURE
OF INFORMATIONAL-PSYCHOLOGICAL SECURITY
OF PERSONALITY**

The author has developed unique structural- functional model of information- psychological security (IPS), where turbulence phenomena development and usage is a great part. To explain the essence of «turbulence of thinking» and the ways of its formation from IPS point of view.

«Turbulence of thinking» is a specific cognitive process, based on informal and heuristic approach to situational analysis and decision-making (experience, creativity, intuition, adroitness, inventiveness etc). Such way of thinking could be formed both by the way of focused actions from the state and civil society (informational culture formation, new type of educational space creation (so called «heuristic education»)) and by the way of personal self-improvement (lateral thinking, psychic energy management ability, definite personality aspects and behavioral strategies development).

IPS threat because of various destructive turbulent phenomena is a very acute problem nowadays. There is need to find the ways of adequate reaction to this problem. Educational process changes to form corresponding informational cultural level for people, ability of heuristic thinking and, consequently, ability to stand effectively against various informational challenges and manipulative impacts are very necessary at present. The main personal protective mechanisms are informational security culture formation and informational self-defense ability development. Turbulence as a specific neuro-psychic phenomenon is an effective mechanism in the IPS structure and it has been formed by the means of actualization, special educational and self-educational personal procedures.

Key words: *turbulence, turbulence of thinking, information-psychological security, information environment, information-psychological turbulence.*

Надійшла до редакції 15.11.2018 р.

УДК 159.923:159.942
© С.В. Карпнко, 2019
orcid.org/0000-0002-4046-0410
<http://doi.org/10.5281/zenodo.2559617>

КАРПЕНКО Євген Володимирович

*кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології
Львівського державного університету внутрішніх справ,
докторант кафедри соціальної психології та психології розвитку
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника*

**СУЧАСНІ ВЕКТОРИ ДОСЛІДЖЕННЯ
ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ ОСОБИСТОСТІ**

У статті здійснено теоретичний аналіз сучасних підходів до вивчення емоційного інтелекту (EQ) особистості. Встановлено, що класичний погляд на EQ передбачає уявлення про локалізацію емоцій в структурі головного мозку, необхідність їх підпорядкування раціональному мисленню та здебільшого досліджує функціонування EQ на поведінковому рівні. Згідно з ним емоції виникають внаслідок дії екстра- чи інтернальних стимулів, на які особистість, використовуючи мозкові структури, змушена реагувати. Постнекласичний підхід робить акцент на конструюванні емоцій особистістю, що має неврологічне підґрунтя. Воно полягає в діяльності інтероцептивної і контрольної мереж головного мозку. З'ясовано, що цей підхід чутливіший для експлікації аксіологічного вектору EQ, компоненти якого – організмичне чуття і емоційна компетентність – є механізмами розуміння та інтерпретації відповідно.

***Ключові слова:** особистість, емоційний інтелект, життєздійснення, розуміння, інтерпретація, дискурс, організмичне чуття, емоційна компетентність.*

Постановка проблеми. В епоху постмодернізму, коли зростає кількість міжособистісних інтеракцій, змінюються їх виміри (від безпосереднього спілкування до взаємодії через соціальні мережі та ЗМІ), що неминуче позначається як на процесі формування особистості, так і на виборі нею траєкторії власного життєвого шляху, все більш актуальним стає питання налагодження якісного контакту з собою. Адже такий контакт дозволяє зрозуміти та усвідомити власні інтенції, потреби і бажання, налагодити конструктивні стосунки зі Світом, а також ефективно презентувати себе в ньому. Саморозуміння постає ключем до взаєморозуміння, а відтак і впливає на практики

конструювання міжособистісного та ширших соціальних дискурсів.

Розвиток само- і взаєморозуміння, а також розгортання суб'єктного потенціалу особистості уможлиблюється завдяки емоційному інтелекту. Його дослідження хоч і відносно недавно стало предметом наукового інтересу у психології, проте вже встигло не тільки набути популярності серед науковців і практиків, але й укоренитися в буденній свідомості. Це й не дивно, адже емоції пронизують усі сфери життя людини, і від їх конструювання, розуміння, усвідомлення, коригування та спрямування залежить осмисленість буття, вибір і торування конгруентної ідентичності особи траєкторії життєвого шляху, побудова «здорових» стосунків із собою, навколишніми людьми і світом, досягнення успіху тощо.

Таким чином, підвищений інтерес до емоційного інтелекту зумовлює збільшення кількості та якості його досліджень, сприяє появі плюралізму думок та водночас вимагає структурування поглядів на цей феномен з огляду на домінуючу в сучасній науці постнекласичну раціональність. Вона, на думку В. С. Стьопіна (2000), дозволяє враховувати співвіднесеність отримуваних знань про об'єкт не тільки із засобами, але й ціннісно-цільовими структурами діяльності. Отже, постнекласична раціональність дозволяє розглянути феномен емоційного інтелекту з аксіологічної точки зору, що безумовно розширює діапазон його досліджень та створює сприятливе тло для вивчення його ролі у процесі конструювання й торування суб'єктом свого життєвого шляху в сучасному неоднорідному і нелінійному соціальному просторі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наразі наукові пошуки в сфері психології емоцій не тільки не призвели до кристалізації єдиного розуміння змісту емоційного інтелекту (EQ), але й розходяться у назві зазначеного феномену. Адже крім терміну «емоційний інтелект» (Р. Бар-Он, Д. Гоулман, Дж. Мейер, П. Селовой та ін.) поширені також «емоційна грамотність» (К. Штайнер), «емоційна компетентність» (К. Саарні), «міжособистісний» і «внутрішньоособистісний» інтелекти (Г. Гарднер), «соціальний інтелект» (Е. Торндайк, Дж. Гілфорд). К. Штайнер називає емоційну грамотність «емоційним інтелектом, сфокусованим на любові» (Штайнер, 2016, с.27). Решта ж учених здебільшого сходяться на думці, що EQ передбачає уміння ідентифікувати та усвідомлювати як

власні емоції, так і емоції партнера та спрямовувати їх у конструктивне русло. При цьому дослідження емоційного інтелекту ґрунтуються здебільшого на ідеї про те, що емоції потребують контролю з боку розуму, без якого вони загрожують успішному функціонуванню особистості (Г. Г. Гарськова, Д. Гоулман, Дж. Мейер, Е. Л. Носенко, П. Селовей та ін.). Таким чином, когнітивна сфера здійснює контроль над емоційною, Супер-Его над Ід, «людське» начало регулює «тваринне». Це сприяє орієнтуванню людини у внутрішньому і зовнішньому світі, налагодженню само- і взаєморозуміння, а також досягненню нею успіху в житті. До того ж основний фокус уваги вчених зміщений на дослідження особливостей функціонування EQ на поведінковому (симптоматичному, актуальному) рівні, якщо послуговуватись термінологією Н. Пезешкіана (2007). Однак при цьому практично ігнорується базовий рівень, який містить у собі базові емоційні установки, сценарії, драйвери і заборони особистості, її систему ціннісних орієнтацій, які формуються на ранніх стадіях онтогенезу і неминуче використовуються в процесі конструювання нею власного життєвого шляху. Зрештою, однобічне трактування емоцій як наслідку впливу екстра- чи інтрапсихічних факторів, який загрожує повноцінному функціонуванню особистості, нівелює їх значення в контексті життєздійснення.

Слід також зазначити, що більшість учених приділяє основну увагу функціонуванню емоційного інтелекту в сферах Тіла (неврологічні дослідження та робота з психосоматичними розладами: Дж. Леду, Д. Дубравін та ін.), Діяльності (дослідження ролі EQ в досягненні успіху: Г. Гарськова, Д. Гоулман, Дж. Мейер, П. Селовей), Контактів (уміння взаємодіяти з іншими: Д. В. Люсін, К. Штайнер). Схожого висновку доходить М. Шпак, котра на підставі аналізу наукових джерел з теми EQ виокремлює його стресозахисну, адаптивну, рефлексивну та регуляторну функції (Шпак, 2011, с. 286). Однак все ще мало дослідженим залишається ціннісна функція EQ, що репрезентує запропоновану Н. Пезешкіаном (2007) сферу Сенсів. Цим самим нехтується не тільки аксіологічний потенціал емоцій, але і їхня роль у конструюванні як самої особистості, так і її соціальної реальності. З точки ж зору постнекласичної раціональності емоції виникають не стільки внаслідок дії якихось факторів, скільки зумовлюються панівним дискурсом і водночас формують його.

Такі суперечності в трактуванні природи емоцій характерні не тільки для психології, але й неврології. Вони є відображенням панівного наукового світогляду авторів, які, керуючись принципом прихильності до певної парадигми, відповідним чином інтерпретують результати своїх досліджень. Утім, наразі явно більшої популярності набув саме класичний погляд на емоції та EQ, що дисонує з психологією постмодерну. У зв'язку з цим **метою статті** є теоретичний аналіз феномену емоційного інтелекту з точки зору постнекласичної раціональності задля виокремлення в ньому аксіологічного компоненту, який відіграє активну інтенціональну роль у процесі життєздійснення особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Апологети класичного погляду на емоційний інтелект опираються на теорію «триєдиного мозку» П. МакЛіна, яка виокремлює рептильний мозок (стовбур мозку), лімбічну систему і неокортекс. Усі вони мають еволюційне походження і різне функціональне призначення. Вважається, що першим у ході еволюції сформувався стовбур мозку, що являє собою «набір регуляторів, запрограмованих підтримувати організм у робочому стані та реагувати так, щоб забезпечити його виживання» (Гоулман, 2018).

Лімбічну систему загалом та мигдалеподібне тіло зокрема прихильники класичного погляду на EQ вважають центром «емоційного мозку», який забезпечує миттєве реагування на фактори зовнішнього середовища, характеризується швидкістю і силою афекту, що домінує над логічним мисленням.

Неокортекс, або кора головного мозку, – це «домівка мислення, там розташовані центри, котрі збирають і опрацьовують інформацію, що надходить від органів чуття» (Гоулман, 2018). Таким чином кора інтерпретує сигнали ззовні й формує реакцію на них. Однак що сильнішим і несподіванішим є зовнішній подразник, то більш імовірно, що сигнал про нього швидше надійде до мигдалини, аніж до неокортексу, зумовивши тим самим миттєву і неусвідомлену емоційну реакцію.

З огляду на сказане, головним завданням EQ є зробити ці емоційні реакції більш підконтрольними та організувати таким чином мислення людини, щоб вона вміла їх усвідомлювати і використовувати для досягнення успіху в міжособистісній взаємодії. Проте такий погляд на емоції загалом та емоційний інтелект зокрема перетворює особистість на раба зовнішніх чи

внутрішніх обставин, які мало залежать від неї. Емоції постають реакцією на сторонні стимули, самі потребують контролю і в разі його відсутності становлять загрозу. Особистість у цій ситуації спроможна тільки навчитися ідентифікувати, регулювати і спрямовувати свої і чужі емоції в конструктивне русло. Звісно, що це немало. Але в такому разі на другий план відходить її роль у конструюванні власних емоцій, які проявляються не стільки на актуальному, скільки на базовому (здебільшого несвідомому) рівні.

Роль суб'єктності особистості в конструюванні своєї емоційної сфери і життєвого шляху розглядається в площині постмодерної логіки. Про це свідчать і останні дослідження в галузі неврології та психології емоцій. Так, автор теорії конструйованих емоцій Л. Ф. Барретт доводить, що людина є їх творцем. Звідси можна зробити висновок, що конструювання не тільки своїх емоцій, але і світогляду, і життя загалом є функцією головного мозку. «Та чи інша емоція є витвором вашого мозку з того, що означають відчуття вашого тіла стосовно того, що відбувається навколо» (Барретт, 2018, с.64). Отже, мозок не просто реагує на сигнали зовнішнього світу, наслідком чого постають емоції. Він активно конструє власні емоції та здійснює вибір, перевіряючи відповідність минулого досвіду екстернальним подразникам. Таке конструювання здійснюється здебільшого несвідомо і має неврологічне підґрунтя у вигляді діяльності інтероцептивної і контрольної мереж головного мозку, що балансують «бюджет» нашого тіла.

Л. Ф. Барретт (2018) на підставі численних досліджень доводить, що передбачення є чи не основною функцією мозку. Працюючи в «пасивному режимі», він регулює роботу внутрішніх органів і систем організму, прогнозуючи необхідні енергетичні витрати. У такий же спосіб відбувається й прогнозування витрат, пов'язаних із функціонуванням психіки. При цьому інтероцептивна мережа «розраховує бюджет тіла» на підставі аналізу минулого досвіду і вибору найбільш вдалого щодо актуальної ситуації відповідника, а контрольна – звіряє це передбачення з реальністю. Так, людина конструє випадок страху на підставі вже наявного в у неї поняття «страх». Останнє закріпилося шляхом засвоєння нею базових емоційних установок референтних осіб дитинства, а також завдяки мові як одному із засобів трансляції досвіду, знань, цінностей тощо.

Такий погляд на діяльність мозку узгоджується з поняттям «особистість» і «суб'єкт». Перша є психосоціальною якістю, що «складається зі ставлень до оточуючого світу, інших людей і самого себе...», формується в соціумі й проявляється в ньому (Горностай, Титаренко, 2001, с.67). Суб'єкт же являє собою «здатність особистості ініціювати і здійснювати практичну діяльність, спілкування, поведінку, пізнання, споглядання та інші види специфічно людської активності...» (Горностай, Титаренко, 2001, с.129). Таким чином, як мозок, передбачаючи бюджет тіла, конструює емоції, так і особистість конструює себе у взаємодії з соціумом, а суб'єкт – реалізує ціннісно-сміслові установки в діяльності. З іншого боку, як специфічні нервові зв'язки в мозку, так і особистість і суб'єкт формуються під впливом панівного дискурсу, базових емоційних установок, сценаріїв, драйверів і заборон, засвоєних від референтних осіб.

Таким чином, знаходять своє підтвердження вихідні методологічні конструкти наративної психотерапії: постмодернізм і соціальний конструктивізм. Крім того, новітні відкриття в галузі неврології гармонійно узгоджуються з логікою постнекласичної раціональності, згідно з якими конструювання являє собою основу діяльності мозку і людської психіки. Головним інструментом конструювання постає інтерпретація, яка з аксіологічної точки зору являє собою творення Читачем нової внутрішньої і зовнішньої реальності на основі взаємодії його смислового поля зі смисловим полем Автора. «Емоції не є реакціями на світ, а ви – не пасивний отримувач сенсорних сигналів, а активний конструктор власних емоцій» (Барретт, 2018, с.65). Екстраполюючи такий погляд на особистість в контексті її життєвого шляху, можна стверджувати, що інтерпретація є інструментом його конструювання. Це відбувається шляхом узгодження екстра- чи інтернальних сигналів із минулим сенсорно-перцептивним і поняттєвим досвідом, на основі чого відбувається його підкріплення або корекція.

Інтерпретація також виявляється нерозривно й нелінійно пов'язаною з розумінням. Останнє має виражений аксіологічний характер і передбачає ідентифікацію мети, латентного та іманентного сенсу, закладеного у внутрішній реальності індивіда. Маючи дорефлексивний характер, розуміння відрізняється від усвідомлення, яке передбачає експлікацію причинно-наслідкових зв'язків та їх критичний аналіз. Воно

спрямоване на ідентифікацію і визначення цільової спрямованості передбачень мозку шляхом уловлення прихованих тілесних (наприклад, у випадку психосоматичних розладів) та афективних сигналів. Останні дають змогу розпізнати межі та зміст справжнього Я, відокремивши його від різного роду інтроектів. А. Ленгле говорить про те, що за допомогою афективних сигналів формується первинна емоція, яка містить у собі «афективну первинну оцінку сприйнятого. Ця оцінка формується за допомогою віднесення сприйнятого до базового ставлення до життя» (Ленгле, 2011, с.307). Таким чином, у первинній емоції міститься іманентний смисл, який вилюється через застосування механізму інтерпретації та ідентифікується завдяки розумінню. Тільки у разі успішної ідентифікації, експлікації цього іманентного смислу уможливується його коректне втілення.

Прихильники класичного погляду на емоції наголошують на важливості їх контролю, умінні відкладати задоволення своїх бажань, а також на необхідності підпорядкування емоцій мисленню. Дослідники ж, які керуються логікою постнекласичної раціональності, стверджують, що «не можна подолати емоції за допомогою раціонального мислення» (Барретт, 2018, с.138). Остання точка зору видається нам найбільш слушною для визначення ролі емоцій загалом та EQ зокрема в процесі життєздійснення особистості. Емоції надають сенсу діяльності, дозволяють особистості розставляти пріоритети та здійснювати вибори. І сумнівно, що підпорядкування їх раціональному мисленню автоматично означатиме успішне торування конгруентного Я життєвого шляху. Адже усвідомлення причинно-наслідкових зв'язків у функціонуванні власних емоцій не означатиме автоматичного розуміння цільової спрямованості репрезентованих у них інтенцій. Іншими словами, відповідь на питання «Чому?» не співвідносна з відповіддю на питання «Для чого?».

Д. Гоулман (2018) пише, що для того, щоб не перебувати в полоні емоцій, контролювати їх, потрібно вміти щодо них зайняти позицію спостерігача. Втім, уміння дистанціюватися від емоцій, афекту хоч і веде до покращення саморегуляції, зовсім не означає уловлення закладеної в них інтенції, що надає емоції аксіологічного характеру. Коли мова йде про життєздійснення, то на перший план виходить не тільки вміння контролювати емоції, відкладати задоволення своїх бажань, але й розуміння

того, *що* саме хоче людина і *як* його досягнути. Задля цього потрібно знайти баланс між дистанціюванням від емоцій та перебуванням у їх потоці. Перше є максимально корисним на актуальному, а друге – на базовому рівнях. Дистанціювання не дозволяє емоціям взяти гору над здоровим глуздом у ситуаціях міжособистісної взаємодії, а помірне «перебування в потоці» сприяє розумінню значення власних емоцій та почуттів. Отже, емоції постають як об'єктом контролю, так і джерелом латентного смислу, основи якого закладаються референтними особами дитини, та в процесі онтогенезу все більше конструюються самостійно й автентично. На цей процес впливають не тільки базові емоційні установки, засвоєні сценарії тощо, але й той дискурс, у який вплетена особистість, з яким вона пов'язана стосунками взаємної детермінації. Відтак особистість постає не тільки стороннім спостерігачем своїх емоцій, але й їх активним учасником, конструктором.

Зазначене дозволяє припустити, що емоції мають не тільки причинну, але й цільову детермінацію. Емоції завжди мають автора, а отже, визначену його ціннісно-смысловим полем, бюджетом тіла детермінацію, а також цільове спрямування. Класичний погляд на емоції спонукає до пошуку причин, а конструкціоністський – мети. Причому апологети обох позицій, намагаючись підтвердити свої погляди, відповідно інтерпретують результати власних досліджень та піддають критиці дослідження послідовників іншого підходу. Однак у контексті вивчення функцій та ролі EQ в процесі життєздійснення особистості конструкціоністське трактування емоцій видається нам більш перспективним з огляду на наявне в ньому ціннісне ядро, глибинний характер (основна увага зосереджена на базовому рівні) і спрямованість у майбутнє. Це дозволяє стверджувати, що емоції завжди відповідають меті, яка характеризується різним рівнем розуміння й усвідомлення. Мета ж формується в процесі життєздійснення особистості. І що краще життєвий сценарій узгоджений на всіх рівнях ідентичності (за В. Карікашем [2008], існує базова, характерологічна і ситуативна ідентичність), то більш конгруентним є життя людини. При цьому індивід може розуміти, що все робить правильно, перебувати у гармонії з собою і зі світом, але не усвідомлювати повною мірою свого сценарію, причин його появи і можливих наслідків.

Будучи одними з фундаторів класичного підходу, Дж. Мейер і П. Селовей вважають, що в основі EQ лежать п'ять категорій здібностей: 1) усвідомлення власних емоцій; 2) регулювання емоцій; 3) самомотивація; 4) уміння розпізнавати та розуміти емоції інших людей; 5) уміння підтримувати доброзичливі стосунки з навколишніми. Завдяки цьому реалізуються інтерпретативна, регулятивна, адаптивна та активізуюча функції EQ. Однак поза увагою залишається його ціннісний складник, який найбільше проявляє себе в контексті дослідження особливостей життєздійснення особистості.

Утім, слід зауважити, що класичний погляд на емоції та EQ хоч і не акцентує увагу на їх ціннісному потенціалі, але й не заперечує його. Так, Д. Гоулман, вважаючи фізіологічною основою EQ взаємозв'язки між неокортексом і мигдалеподібним тілом, пише, що «без мигдалини людина не може вкласти в життя власний сенс» (Гоулман, 2018, с.51). Ця точка зору, незважаючи на критику з боку конструкціоністів, експлікує проблему необхідності ретельного дослідження ціннісного компоненту EQ, який суттєво доповнює й наповнює його соціальний складник.

Функції EQ суттєво розширюються за умови дотримання постнекласичного погляду на емоції. Так Л. Ф. Барретт виокремлює такі функції емоцій: 1) утворення значень; 2) приписування дій; 3) регулювання бюджету тіла (за допомогою понять); 4) емоційна комунікація; 5) суспільний вплив (Барретт, 2018, с.223-224). Перші три можна умовно згрупувати як інтернальні, а решту – як екстернальні. З одного боку, такий погляд на емоції справді більш чутливий до експлікації аксіологічного вектору EQ, а з іншого, – відкриває нові горизонти для подальшого дослідження його ролі в процесі життєздійснення особистості. Вони полягають у можливості виокремлення тих компонентів EQ та притаманних їм механізмів, які найбільш суттєво впливають на цей процес.

Такими компонентами, на наш погляд, є організмичне чуття та емоційна компетентність, що нерозривно пов'язані одне з одним та взаємно детерміновані. Перше сприяє ідентифікації афекту та первинної емоції, має виражений інтернальний (аксіологічний) вектор та найбільш чітко простежується при ментативному способі самоконструювання, тоді як емоційна компетентність відповідає за втілення в життя найбільш вдалого з точки зору ситуації передбачення, сконструйованого мозком.

Їй притаманна соціальна спрямованість і домінуюча роль у наративному способі життєздійснення.

Таким чином, організмичне чуття постає механізмом розуміння, а емоційна компетентність – інтерпретації. Мозок людини запрограмований інтерпретувати отримані сигнали та конструювати дійсність. Наслідком його роботи є конструювання себе в соціумі, у межах того дискурсу, який і впливає на інтерпретативні схеми мозку. Організмичне чуття, своєю чергою, забезпечує розуміння значущих у контексті життєздійснення передбачень, генерованих мозком, та є запорукою вдалого вибору траєкторії життєвого шляху. Припускаємо, що їх неврологічними відповідниками є діяльність інтероцептивної і контрольної мереж головного мозку. Перша відповідає за інтерпретацію екстер- та інтернальних сигналів, а друга – за встановлення міри їх конгруентності як середовищу, так і Я на всіх рівнях ідентичності. «Мережа пасивного режиму роботи мозку об'єднує минуле, теперішнє і майбутнє» (Барретт, 2018, с.470), тим самим слугуючи неврологічною основою базової ідентичності людини.

Отже, інтерпретація та розуміння, а також відповідні їм емоційно-інтелектуальні механізми – організмичне чуття й емоційна компетентність – постають як невід'ємними атрибутами діяльності мозку, так і психіки людини. Їхній розвиток взаємно детермінований та нерозривно пов'язаний із соціальною взаємодією.

Висновки та перспективи подальших розвідок.

Класичний та постнекласичний погляди на емоційний інтелект мають не тільки значні світоглядні відмінності, але й суттєво відрізняються у баченні сфери його застосування. Перший передбачає гіпотезу про те, що емоції мають чітку локалізацію в мозку, і для успішного функціонування особи в соціумі їх обов'язково необхідно навчитися розрізняти, контролювати, регулювати і спрямовувати. Це відбувається завдяки підпорядкуванню афекту загалом та емоцій зокрема раціональному мисленню. Емоції виникають внаслідок дії екстра- чи інтернальних сигналів, на яких мозок і особистість змушені реагувати. Неокортекс обмежує можливий негативний вплив більш швидкого реагування на зовнішні сигнали з боку лімбічної системи. Це, своєю чергою, підвищує якість життя людини в суспільстві, рівень її самосвідомості, саморегуляції та

в кінцевому рахунку сприяє досягненню успіху в сфері Діяльності, Контактів і Тіла (уникнення появи психосоматичних розладів, адикцій тощо).

Постнекласичний погляд, не нівелюючи необхідності контролю над власними емоціями на поведінковому рівні, робить основний акцент на їх конструюванні особистістю, що має неврологічне підґрунтя. Мозок людини конструює психічну реальність на підставі минулого досвіду, що звіряється з актуальними умовами дійсності. За її конструювання відповідає інтероцептивна, а за перевірку – контрольна мережі головного мозку. Таким чином емоції постають продуктом людської творчості, які не містять чіткої локалізації в структурах мозку. Вони також пов'язані стосунками взаємної детермінації з домінуючим у системі (суспільстві, сім'ї тощо) дискурсом.

Постнекласичний погляд на емоції є значно чутливішим для експлікації аксіологічного вектору EQ, що особливо чітко простежується в дослідженні процесу життєздійснення особистості. Під таким ракурсом компонентами EQ постають організмичне чуття і емоційна компетентність, які є механізмами розуміння та інтерпретації відповідно.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо в емпіричному підтвердженні окреслених теоретичних положень, що дасть змогу остаточно оформити новий погляд на емоційний інтелект і його роль у процесі життєздійснення.

Список використаних джерел

- Барретт Л. Ф. Як народжуються емоції: Таємне життя мозку. Пер. з англ. Я. Лебеденка. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2018. 480 с.
- Гоулман Д. Емоційний інтелект. Пер. з англ. С.-Л. Гумецької. Харків : Віват, 2018. 512 с.
- Карикаш В. И. Пять вершин на жизненном пути: психотерапия посредством трансформации экзистенциальной идентичности. *Позитум Украина : науч.-практ. ж-л.* 2008. № 2. С. 18–20.
- Лэнгле А. Эмоции и экзистенция. Пер. с нем. О. А. Шипиловой. Харків : Гуманитарный Центр, 2011. 332 с.
- Носенко Е. Л., Коврига Н. В. Емоційний інтелект: концептуалізація феномену, основні функції : монографія. Київ : 2003. 159 с.
- Пезешкиан Н. Тренинг разрешения конфликтов. Психотерапия повседневной жизни. Пер. с нем. Москва : Институт позитивной психотерапии, 2007. 2-е издание. 296 с.

- Психология личности: Словарь-справочник / Под ред. П. П. Горностая, Т. М. Титаренко. Киев : РУТА, 2001. 320 с.
- Степин В. С. Теоретическое знание: Структура, историческая эволюция. Москва : Прогресс – Традиция, 2000. 744 с.
- Шпак М. Емоційний інтелект в контексті сучасних психологічних досліджень. *Психологія особистості*. 2011. № 1(2). С. 282–288.
- Штайнер К. Эмоциональная грамотность: интеллект с сердцем. Руководство по улучшению личных и профессиональных отношений. – Киев : ТОВ «НВП «Интерсервис», 2016. 303 с.

References

- Barrett, L. F. (2018). Jak narodzhujut'sja emocii: Taemne zhittja mozku [How emotions are generated: secret life of the brain]. Harkiv : Klub simejnogo dozvillja [in Ukrainian].
- Goulman, D. (2018) Emocijnij intelekt [Emotional intelligence]. Harkiv : Vivat [in Ukrainian].
- Karikash, V. I. (2008). Pjat' verшин na zhiznennom puti: psihoterapija posredstvom transformacii jekzistencial'noj identichnosti [Five vertices on the way of life: psychotherapy through the transformation of existential identity]. *Pozitum Ukraina [Positum Ukraine]*, 2, 18-20 [in Ukrainian].
- Ljengle, A. (2011). Jemocii i jekzistencija [Emotions an existention]. Harkiv : Gumanitarnyj Centr [in Russian].
- Nosenko, E. L., Kovriga, N. V. (2003). Emocijnij intelekt: konceptualizacija fenomenu, osnovni funkicii : monografija [Emotional intelligence: the conceptualization of the phenomenon, the main functions: monograph]. Kyiv [in Ukrainian].
- Pezeshkian, N. (2007) Trening razreshenija konfliktov. Psihoterapija povsedneвноj zhizni [Conflict resolution training. Psychotherapy of everyday life]. Moskow : Institut pozitivnoj psihoterapii [in Russian].
- Psihologija lichnosti: Slovar'-spravochnik (2001). [Psychology of pvesonality. Dictionary-directory]. (Eds.) P. P. Gornostaj, T. M. Titarenko. Kyiv : RUTA [in Russian].
- Stepin, V. S. (2000). Teoreticheskoe znanie: Struktura, istoricheskaja jevolucija [Theoretical knowledge: structure, historical evolution]. Moscow : Progress [in Russian].
- Shpak, M. (2011). Emocijnij intelekt v konteksti suchasnih psihologichnih doslidzhen' [Emotional intelligence in the context of modern psychological research]. *Psihologija osobistosti [Psychology of personality]*, 1, 282-288 [in Ukrainian].
- Shtajner K. (2016). Jemocional'naja gramotnost': intellekt s serdцем. Rukovodstvo po uluchsheniju lichnyh i professional'nyh otnoshenij [Emotional literacy: intelligence with the heart. Guide for improving personal and professional relationships]. Kyiv : TOV «NVP «Interservis» [in Russian].

Ye. Karpenko

MODERN VECTORS OF THE STUDY OF EMOTIONAL INTELLIGENCE OF AN INDIVIDUAL

The article deals with the theoretical analysis of modern approaches to the study of emotional intelligence (EQ) of an individual. The classic understanding of EQ maintains that emotions are localized in the brain and one must learn to distinguish, control, regulate and direct them for the successful functioning in the domains of Activity, Contact and Body Functions. In accordance with this view, the emotional sphere is subject to rational thinking, which prevents affect from going beyond the limits of socially acceptable norms. It is believed that emotions arise under the influence of external or internal stimuli, which an individual has to react to using brain structures. Neocortex limits possible negative effects of a hasty response to external stimuli by the limbic system, in general, and the almond-shaped body, in particular. In its turn, this raises the quality of human life in society, the level of self-awareness, self-regulation and ultimately contributes to the achievement of success.

The post-nonclassical approach extends the concept of emotions, and hence the potential of studying EQ. It places a major emphasis on the neurological nature of their construction by an individual. Thus, an individual constructs a psychic reality based on past experience, taking into account the actual environment conditions. The interoceptive brain network is responsible for its construction while the controlling brain network monitors its functioning. Thus, emotions are the product of human creativity and are not localized in certain brain structures. They are also mutually determined with the dominant discourse in society.

The post-nonclassical view on emotions is not capable of explaining the axiological vector of EQ more effectively, as can distinctly be seen in the study of personal life fulfillment. In this perspective, the EQ components appear to be the organismic sense and emotional competence, which are also the mechanisms of understanding and interpretation, respectively.

Key words: *individual, emotional intelligence, life fulfillment, understanding, interpretation, discourse, organismic sense, emotional competence.*

Надійшла до редакції 7.12.2018 р.

УДК 316.37

© Н.Є. Шиліна, 2019

orcid.org/0000-0002-3798-3018

<http://doi.org/10.5281/zenodo.2560010>

ШИЛІНА Наталія Євгенівна

*кандидат педагогічних наук, доцент кафедри філософії та історії України
Одеської національної академії зв'язку ім. О. С. Попова (м. Одеса)*

ПРОЦЕСИ НЕСВІДОМОГО ЛЮДИНИ ЯК ФАКТОР ФОРМУВАННЯ НАВКОЛИШНЬОГО СВІТУ ТА СОЦІАЛЬНИХ ВЗАЄМОДІЙ

Статтю присвячено проблемі становлення особистості в сучасному інформаційному суспільстві та впливу несвідомого людини на оточуючий світ. Автор аналізує психоаналітичний підхід до розгляду особистості З. Фрейда, Е. Едінгера, Е. Ноймана, Дж. Франкла, а також сучасне бачення людини та реальності в квантовій механіці А. Пузікова. Порушується проблема взаємовпливу людини і суспільства, а саме процеси інтеріоризації та екстеріоризації. Проведено паралелі між алхімічними процесами несвідомого людини і їх відображенням у поведінці та діяльності особистості. Піднята проблема об'єктивної та суб'єктивної реальностей.

Ключові слова: *особистість, суспільство, реальність, несвідоме, свідомість, внутрішньоособистісний конфлікт, інтеріоризація, екстеріоризація, алхімічні операції, calcinatio, solution, coagulation, sublimation, mortificatio, separation, coniunctio, протореальність.*

Постановка проблеми. В даний момент часу наше суспільство зазнає ряд істотних змін. Із зростанням кількості інформації завдяки Інтернету, появи в житті кожної людини різних інформаційних засобів, що дозволяють миттєво отримувати будь-яку потрібну інформацію і зв'язуватися з будь-якою точкою світу, стиль життя сучасної людини істотно змінився. Змінилося її мислення і ментальність, світогляд і ставлення до світу, способи комунікації та способи самореалізації. Світи реальний і віртуальний щільно перетинаються до такої міри, що іноді різниця між ними в свідомості людини практично стирається.

Усі перераховані вище наслідки глобальної інформатизації ведуть до глибоких, багаторівневих змін соціальної системи,

зміни середовища, під впливом якої змінюється особистість. Але не лише зовнішні зміни істотно впливають на особистість. Внутрішні фактори розвитку, процеси несвідомого займають далеко не останнє місце у формуванні як самої людини, так і простору навколо неї.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення особистості в різних аспектах проводилося протягом всієї історії психологічної думки. Психологічні концепції особистості відрізняються спробою створити структуру особистості та визначити шляхи її розвитку і різноманіття внутрішнього Я (З. Фрейд, К. Юнг, К. Хорні, А. Адлер, К. Роджерс, Е. Еріксон, Л. С. Виготський, О. М. Леонтьєв, А. В. Петровський та ін.). Співвідношення свідомого і несвідомого особистості розглядали З. Фрейд, К. Юнг, А. Адлер, Б. Г. Ананьєв і ін. Серед українських вчених особистість у її різних аспектах досліджували Г. С. Костюк, який вважав рушійною силою психічного розвитку властиві суб'єктові внутрішні суперечності, до яких належать розбіжності між новими потребами і прагненнями суб'єкта та наявним рівнем оволодіння засобами їх задоволення. С. Д. Максименко створив оригінальну концепцію психологічних механізмів зародження, формування та реалізації особистості. К. В. Седих досліджувала проблему взаємодії сім'ї з освітніми соціальними інститутами. Емоційна стійкість та її прояви у діяльності особистості – це проблема наукового пошуку І. Ф. Аршави.

У процесі розгляду цих питань завжди зіставлялися інтереси особистості і суспільства. Суспільство являє собою єдиний і величезний механізм, що складається з крихітних елементів – людських особистостей. І чим далі розвивалося суспільство, тим все більш актуальною поставала проблема особистості і суспільства, яка була і є завжди актуальною і затребуваною.

Мета статті. Метою даної статті є спроба проаналізувати такі фактори впливу на особистість, як процеси несвідомого, а також процес проектування свого несвідомого у зовнішній світ з метою його корекції та змін відповідно до своїх психологічних потреб, або, у разі неможливості щось змінити, навчитися прийняттю та сформувати більшу гнучкість та адаптивність.

Виклад основного матеріалу дослідження. Взаємодносини особистості і суспільства споконвіку хвилювали уми

вчених різних епох. Протягом історії завжди існували різні суспільства з різними типами особистостей. Але в цих різних суспільствах і різних типах особистостей були деякі спільні риси, що і дозволяє в загальному вигляді ставити питання про взаємини особистості і суспільства. Слід зауважити, що особистість і суспільство – це певна єдина енергосистема, де кожен елемент не може існувати окремо один від одного. Тобто, ми не можемо представляти цей зв'язок у вигляді ланцюжка, де поступово окремі і відокремлені один від одного особистості поступово об'єдналися в суспільство. Людство почало усвідомлювати себе і роль кожного індивіда саме завдяки суспільній свідомості, здатності об'єднуватися в групи і колективи і діяти спільно, використовуючи однакові для всіх символи, образи, поняття, норми, закони і правила. За допомогою і під впливом суспільства можлива індивідуація людини як самобутньої унікальної творчої особистості.

Людина є продукт часу і обставин, в яких вона живе. Погляди та ідеї в загальному випадку визначаються суспільством; людина думає так, як її примушує думати «дух часу». Зі зміною суспільного ладу змінюється положення особистості, її інтереси і потреби.

Людину відрізняє можливість усвідомити себе, можливість відокремити себе від природи, протиставити себе їй з тим, щоб привнести до неї необхідні для виживання зміни. Намагаючись зрозуміти, хто вона, проектуючи ці переживання у зовнішній світ, людина виражає себе через міфологію, різноманітні культури і релігії в ідеалізованому бажанні вирішити існуюче протиріччя. Тобто в самій взаємодії людини зі світом лежить конфлікт протиріччя, протиставлення, який і задає необхідну динаміку процесу еволюціонування. Конфлікт з реальністю змушує постійно шукати способи зняття протиріччя – або за рахунок підпорядкування зовнішніх умов вимогам людини, або за рахунок вдосконалення самої людини – її свідомості і інтелекту.

Внутрішній конфлікт як рушійну силу психіки розглядав у своїй теорії австрійський психіатр Зигмунд Фрейд.

Суть його теорії полягала в наступному: люди знаходяться в стані невпинного конфлікту, джерела якого лежать в іншій, більш широкій сфері психічного життя – в неусвідомлюваних спонуканнях. Принцип задоволення (несвідоме, Ід), а саме

задоволення інстинктивного бажання і негайна розрядка напруги, який З. Фрейд назвав основною силою, яка рухає психічні процеси, знаходиться в постійному конфлікті з принципом реальності (Его), який відкладає можливості задоволення і тимчасово терпить незадоволення.

Тобто З. Фрейд у своїй теорії доводив, що людина – це, перш за все, істота біологічна, і вся її діяльність спрямована і організована внутрішніми процесами збудження і задоволення. Але суспільство, його взаємодія і організація засновані на соціальних нормах, принципах і правилах, і для того щоб співіснувати в суспільстві, особистість повинна засвоїти всі суспільні норми і правила, сформувати в собі певний цензор, що дозволяє регулювати свою поведінку відповідно до соціальних вимог і очікувань (З. Фрейд).

Конфліктні відносини Его і несвідомого фактично порівнюються до суперечливих відносин особистості і суспільства, колективу. З одного боку людина бажає задовольнити свої егоїстичні бажання і потреби, незважаючи на кількість ресурсів, а з іншого – змушена миритися із суспільством собі подібних, встановлюючи норми і правила поведінки, формуючи в собі такі цінності як розумність, толерантність, співпереживання, почуття справедливості тощо.

Тобто, суспільство впливає на особистість, використовуючи спеціально організований вплив через формування певної системи моральних норм і правил, яка впроваджується за допомогою виховання, пропаганди, державної провідної ідеології тощо. А особистість впливає на суспільство, заявляючи про свої біологічні потреби, незадоволені бажання, проектуючи свої уявлення про реальність у зовнішній світ. Інакше кажучи, в психічному просторі індивіда відбуваються два протилежні процеси – інтеріоризація і екстеріоризація.

Інтеріоризація – це формування внутрішніх структур людської психіки за допомогою засвоєння зовнішньої соціальної діяльності, привласнення життєвого досвіду, становлення психічних функцій і розвитку в цілому. Будь-яка складна дія, перш ніж стати надбанням розуму, має бути реалізована зовні. Будь-яка форма людської психіки спочатку складається як зовнішня, соціальна форма спілкування між людьми, як трудова або інша діяльність, і лише потім внаслідок інтеріоризації стає

компонентом психіки людини. В результаті інтеріоризації зовнішні процеси піддаються специфічній трансформації – узагальнюються, скорочуються і стають здатними до подальшого розвитку, який переходить межі можливостей зовнішньої діяльності. При цьому окремі дії і операції можуть випадати зовсім.

Зовнішня і внутрішня діяльності тісно переплітаються між собою. І таке єднання описується не тільки поняттям інтеріоризації зовнішньої діяльності. Воно необхідно передбачає існування переходів в протилежному напрямку від внутрішньої до зовнішньої діяльності. Це процес екстеріоризації.

Екстеріоризація – перехід внутрішніх, психічних актів у зовнішній план, в конкретні зовнішні реакції і дії людини. Це процес, в результаті якого внутрішнє психічне життя людини отримує зовні виражену (знакову і соціальну) форму свого існування. Породження зовнішньої діяльності відбувається на основі ряду внутрішніх структур, що склалися в процесі інтеріоризації зовнішньої діяльності людини.

Таким чином, людина може відчувати себе в речах, які вона створює, і може, навпаки, відчужуватися від цих речей і ставати по відношенню до них чужинцем. Людина може також «переносити свої власні імпульси і моторні відчуття зовні, іншими словами, має здатність проектувати свої внутрішні периферичні і моторні відчуття на зовнішні об'єкти» (Франкл, 2007, с.49). Говорячи іншими словами, проектуючи на світ образи свого внутрішнього психічного, людина впливає на свою зовнішню реальність, яка, в свою чергу, окреслює межі її можливостей і «повертає» їй назад її ідеї у вигляді здійсненого або не здійснено внутрішнього досвіду.

Подібною думки дотримується і Ірвінг Ялом, говорячи, що «несвідомі сили впливають на свідоме функціонування» (Ялом, 2017, с.22), і Еріх Нойман. У своїй праці «Походження і розвиток свідомості» він представляє психічний світ образів як синтез сприйняття внутрішнього і зовнішнього світу, і це можна побачити, за його словами, на прикладі будь-якого символу. «Так, психічний образ-символ «вогню» як чогось «червоного», «гарячого», «палаючого» несе стільки ж елементів внутрішнього сприйняття, скільки і зовнішнього. «Червоне» володіє не тільки помітною властивістю почервоніння, але також і емоційним

компонентом тепла як внутрішнього процесу збудження. «Вогненний», «гарячий», «палаючий» тощо є образами більшою мірою емоційними, ніж тими, які сприймаються» (Нойман, 1998, с.157).

Іншими словами, Е. Нойман стверджує, що вогонь – як фізичний процес окислення, – сприймається за допомогою образів, які беруть свій початок з внутрішнього світу психіки і проєктуються на світ зовнішній, а не за допомогою того, що сприйняття зовнішнього світу накладаються на світ внутрішній. Первинними автор вважає об'єктивні реакції на об'єкт, в той час як об'єктивні властивості об'єкту стають вторинними. У людському розвитку об'єкт лише дуже поступово і вкрай повільно виокремлюється з маси проєкцій, які огортають його і які беруть свій початок у внутрішніх джерелах психічного світу.

Вплив особистості на зовнішній світ можна простежити, починаючи з первісних часів. Людина примітивної культури вірила в силу магічних обрядів і ритуалів, які застосовувались, наприклад, з метою вплинути на результат полювання. Е. Нойман стверджує, що вона, ця сила, насправді впливає на успіх її полювання, ось тільки вплив здійснюється не через об'єкт, а через суб'єкт. Сам обряд, або інша релігійна дія, впливає на суб'єкт, який практикує магію або сповідує релігію, змінюючи і підвищуючи його власну здатність діяти. Тобто, в деякому сенсі результат дії залежить від впливу обряду, діючим фактором в такому впливі є «реальність душі», а не реальність світу. Спочатку реальність душі проєктувалась на зовнішню реальність», вважає Е. Нойман (1998, с.115).

Можна сказати, що людина і суспільство «віддзеркалюють» одне одного. Всі процеси, які відбуваються у внутрішньому психічному плані, знаходять своє відображення у зовнішніх подіях, поведінці особистості, привносять свої зміни в систему комунікацій.

Е. Едінгер співвідносить значущі процеси в несвідомому людини з основними алхімічними операціями: *calcinatio*, *solution*, *coagulation*, *sublimation*, *mortificatio*, *separation*, *coniunctio*. Все алхімічні операції можна співставити як з хімічними процесами, так і з їх аналогами, що відбуваються в людській психіці. Наприклад, процес «*calcinatio*» (очищення) частково співвідноситься, за словами автора, з хімічної

процедурою прожарювання і полягає в інтенсивному нагріванні речовини з тим, щоб прогнати воду і всі інші елементи, здатні випаровуватись. «Якщо ж ми спроекуємо цей процес на несвідоме людини, то тоді «calcinatio» має справу з примітивною тіншовою стороною, яка заражена несвідомим, де ховаються голод і дикі інстинкти. Полум'я, необхідне для цієї операції, виникає з фрустрації інстинктивних бажань» (Едінгер, 2017, с.44).

Ця ідея тісно переплітається з Фрейдівською ідеєю витіснення потреб, які не відповідають суспільним очікуванням, в область несвідомого. Накопичення таких різниць напружи тисне на Его, вимагаючи необхідної розрядки, і тоді Его стає вразливим для захоплення сильними емоціями або інтенсивним афектом. Людина в подібному випадку легко може ідентифікувати себе з емоційною реакцією, як своєю, так і іншої людини, щоб скинути наростаюче напруження, очиститися. Вона легко може йти на конфлікти або піддаватися провокаціям, масовим революційним настроям. Або ж звинувачувати себе за пережиті пристрасті, сильний гнів, ревності або заздрість, страждаючи і караючи себе ще більше.

Один з важливих процесів для розвитку психіки – це «solution» (розчинення). Розчинення означає повернення з диференційованого стану матерії до її первинного недиференційованого стану. «Нерухомі статичні аспекти особистості не допускають ніяких змін. Їх влада встановлена раз і назавжди, і сумніви в них не допускаються. Для того щоб відбулася трансформація, ці статичні аспекти повинні бути розчинені і доведені до стану *primamateria*» (Едінгер, 2017, с.300).

Саме завдяки «solution» нівелюються жорсткі установки Его. Людина стає більш гнучкою, змінює свої тверді принципи на інші, стає здатною до відновлення і розвитку.

Однак у цього процесу є і зворотна сторона. Его, зливаючись з несвідомим, регресує і втрачає здатність до реалізації своєї індивідуальності. Тоді суспільство стикається з пасивними, інфантильними людьми, які не прагнуть бути успішними, відповідальними і активними, яким подобається стан відомості і безвідповідальності, що породжується злиттям з

первинним станом психічного, з таким собі синкретизмом з природою.

Зовнішній світ створений багато в чому завдяки руху думки людини. У взаємодії індивіда з матеріальною реальністю часто первинною стає саме думка. Ідея-проект-реалізація – і ось вже думка стає матеріальною. Матеріалізацію думки можна частково співвіднести з процесом, який позначається Е. Едінгером як процес «coagulation» (коагуляція). Це згущення речовини, або іншими словами, її втілення, реалізація в психіці через втілення, відображення у зовнішньому світі. «Концепти і абстракції не коагулюють, – пише автор, – вони створюють повітря, а не землю... Образи ж сновидінь і активної уяви коагулюють. Вони здійснюють зв'язок між зовнішнім і внутрішнім світом через пропорційні або аналогічні образи, і таким шляхом коагулюють матерію душі» (Едінгер, 2017, с.139).

Алхімічний процес «coagulation» лежить в основі формування Его через присвоєння архетипічного досвіду. Персоніфікація архетипів відбувається в дитинстві через значущі відносини. Частина архетипу, активізована батьками (не має значення – позитивна чи негативна), інкорпорується в особистість дитини. Та частина, яка не була втілена, залишається нереалізованою і при наближенні до Его лякає його своєю трансперсональною силою. Саме тому багато людей чіпляються навіть за суто негативні аспекти відносин, вважаючи їх безпечними, якщо подібні аспекти були персоніфіковані в дитинстві, і повністю відкидають позитивні аспекти, які здаються їм руйнівними в разі відсутності їх втілення в особистості. У такому випадку перед суспільством постає проблема нещасливих шлюбів та незадоволених своїми відносинами людей, які переносять своє незадоволення у всі сфери життя: сім'я, робота, відношення до своєї держави, її соціальної структури, економічної та політичної системи тощо.

Процес «sublimation» повністю заснований на ідеї піднесення духу над матерією. У психологічному відношенні, вважає Е. Едінгер, це відповідає «способу мати справу з конкретною проблемою, піднімаючись над нею, сприймаючи її об'єктивно» (Едінгер, 2017, с.155). Саме в цьому випадку ми бачимо сенс проблеми і розглядаємо її як окремий приклад більш загального випадку. «Просто знайти підходящі слова або

поняття, описуючи психічний стан, – суттєвий крок для того, щоб вийти з цього стану, достатньо поглянути на нього зверху» (Едінгер, 2017, с.155). Людина, у якій актуалізований цей процес, стає збіраною, сконцентрованою на вирішенні своїх труднощів. В неї відсутні мазохистські тенденції до самознищення та самоприниження. Такі люди реалізують себе та надихають інших на рух вперед та саморозкриття.

Процес «mortificatio» (умертвіння) – «найбільш негативно забарвлена операція в алхімії. Вона пов'язана з темрявою, ураженням, тортурами, каліцтвом, смертю та гниттям» (Едінгер, 2017, с.193). З психологічної точки зору – це усвідомлення особистістю своєї тіньової сторони і прийняття «зла» в собі. Афективні спалахи, обурення, ненависть і злість, неприйняття і відраза до себе, бажання збочених задовольень, вимоги влади – все це ті почуття, які, як правило, витісняються в область темряви, несвідомого, щоб відповідати соціально очікуваному ідеалу. Або ці витіснені комплекси будуть повільно знищувати людини, або вона сама знищить їх, пройшовши через болісне усвідомлення своєї недосконалості.

Ще один процес – «separatio» (відділення), – це процес, за Е. Едінгером, алхімічного поділу елементів з метою формування нових відносин і пропорцій. Не будемо проводити аналогії з хімічними операціями, а перейдемо відразу до тих процесів, які відбуваються в несвідомому людини і проєктуються на зовнішній світ.

В основі цього процесу лежить розумова і оціночна діяльність, усвідомлення протилежностей. Процес «separatio» часто пов'язаний з переживанням розриву і смерті. Смерть, яка наснилась людині, може говорити про несвідому спробу скинути зайві ідентичності, пов'язані з нею. Часті думки про розлучення сигналізують про те ж саме. Людина при цьому може обійтися символічним програванням розлучення, не вдаючись до кардинальних методів, а може й піти на розрив відносин, який дзеркально відобразить те, що відбувається всередині неї самої.

Також «separatio» пов'язаний і з психологічним відділенням від матері з метою формування власної індивідуальності. Бунт підлітків, їх спроби вирватись з батьківських кайданів відображає їх спосіб знайти себе, спробу Его сепаруватись від

батьківських ідентичностей. Цим процесом ми можемо пояснити формування молодіжних субкультур, де встановлюються свої правила як символ кріпосних стін, які відокремлюють їх від загальноприйнятих законів моралі.

До «separatio» відносяться і сварки між родичами як спроба скинути загальні «кровні» програми, і між друзями – зняти зайві взаємодентифікації, які постали на шляху до особистісної цілісності.

Автор стверджує, що «якщо в учасників цього процесу відсутнє розуміння того, що відбувається, сепарація може стати небезпечною і навіть жорстокою. Такий хід подій неминучий, коли відносини несвідомої ідентифікації стоять на шляху гострої необхідності в індивідуалізації» (Едінгер, 2017, с.244).

І, нарешті, сьомий алхімічний процес – «coniunctio» (з'єднання) – це вирішення конфліктів і з'єднання розрізаних психічних змістів в єдине поле, набуття людиною цілісності та зв'язку зі своїм внутрішнім джерелом. «Людина виявляється включеною в нескінченний човниковий рух між протилежностями. Але дуже поступово з'являється нова точка зору, яка дозволяє одночасно переживати протилежні полюси. Ця нова точка зору, яка і звільняє, і, в той же час, обтяжує, і є coniunctio» (Едінгер, 2017, с.274).

Отже, внутрішнє психічне, проектуючи свої несвідомі змісти на зовнішній світ, формує ті впливи, які відповідають процесам, що протікають всередині, а, значить, соціальна взаємодія багато в чому залежить від розвитку включених в суспільство індивідів.

Але не тільки багато філософів і психологів вважають несвідоме і свідомість людини фактором формування навколишньої реальності. Проблема еволюції людської свідомості вивчається в квантовій психології. Квантова психологія або квантологія – еволюційно новий підхід до розуміння процесів свідомості не тільки як основи психожиття людини, а й як фундаментальних процесів виникнення і еволюції оточуючої нас реальності, підхід, який заснований на революційному прориві в базових уявленнях про буття свідомості і його ролі в світі матерії.

Дослідження мікросвіту показали, що результати експерименту, а, отже, і фізична реальність залежать від

експериментатора. Сама логіка поведінки квантових об'єктів і функцій їх прояву в матеріальному світі зажадала обліку такого фактору, як свідомість експериментатора. Тобто ми можемо стверджувати, що фізична реальність, а точніше її відбиток у свідомості людини, залежить від цієї самої свідомості.

Людина ототожнює буття з проекцією буття в своїй свідомості, не в силах досягнути все буття в цілому в його об'єктивності. Її проекції визначаються і, відповідно, обмежуються її досвідом. Але жодна з проекцій жодної людини не відповідає об'єктивній дійсності і не може бути строго визначена чим би там не було суб'єктивним досвідом.

Квантова механіка прагне пояснити зворотнє: що більш логічно було б припустити те, що реальне буття в його незалежній від свідомості цілісності є процесом необмежених невизначеностей. Цей процес включає в себе всі можливі варіанти проекцій буття, як потенційно можливі для вибору. А. П. Пузіков, зокрема, називає подібне буття протореальністю, певним буттям в його цілісності, яке ніяк не залежить від суб'єктивних проекцій свідомості.

Автор стверджує, що «в протореальності існують всі можливі варіанти розвитку подій від даної точки сьогодення, але тільки як потенційно можливі. Вони існують в певній невизначеності, яка проектується в визначеність проекції в результаті вибору нашою свідомістю» (Пузіков, 2010).

Іншими словами, при величезній варіативності можливостей людина свідомо чи несвідомо вибирає один з варіантів реальності, який актуальний для неї в даний момент, при цьому всі інші варіанти залишаються потенційним, і ми можемо назвати їх в рівній мірі як іншими квантовими світами, так і витісненими в несвідоме неактуальними на даний момент виборами.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Таким чином, людина і світ ніби віддзеркалюють одне одного, відтворюючи ті образи і смисли, які є актуальними на даний момент і які формують реальність. Процеси, які відбуваються в несвідомому людини, проектуються на зовнішній світ і реалізуються в її поведінці, в образі думок і дій, в переживанні свого втілення, в масових громадських явищах та інших соціальних взаємодіях. Зовнішні вимоги інтеріоризуються у

внутрішні цінності і протиріччя, внутрішні смисли людини; її потреби і вибори за допомогою екстеріоризації переносяться в зовнішній план, матеріалізуються у вигляді сценаріїв її життя, за які вона несе безпосередню відповідальність і як носій головного конфлікту (конфлікту між внутрішнім і зовнішнім, між свідомим і несвідомим, між інстинктами і ментальністю, між біологічною природою і природою духу), і як незаперечний творець власної реальності.

Список використаних джерел

- Нойман Э. Происхождение и развитие сознания / Эрих Нойманн.– М.: Рефл-бук, Ваклер,1998. – 236 с.
- Пузиков А.П. Эволюция сознания // А.П. Пузиков. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.zovnet.ru/science/science1.htm#0>
- Франкл Джордж. Археология ума / Джордж Франкл // под ред. В.М. Дудников. – М. : Астрель, 2007. – 254 с.
- Фрейд З. Психология бессознательного: Сб. произведений [Текст] / З. Фрейд; сост., науч. ред., авт. вступ. ст. М.Г. Ярошевский. – М.: Просвещение, 1990. – 448 с.
- Эдингер Ф. Э. Анатомия души. Алхимический символизм в психотерапии/ Эдвард Ф. Эдингер. – М.: Клуб Касталия, 2017. – 302 с.
- Ялом И. «Дар психотерапии» / Ирвинг Ялом [пер. с англ. Э.И. Мельник]. – М.: Издательство «Э», 2017. – 352 с.

References

- Nojman Je. (1998). Proishozhdenie i razvitie soznaniya [The origin and development of consciousness]. Moskva: Refl-buk, Vakler, pp. 115-157
- Puzikov A.P. Jevoljucija Soznaniya [Evolution of consciousness]. Jelektronnyj resurs. Rezhim dostupa: <http://www.zovnet.ru/science/science1.htm#0>
- Frankl Dzhordzh. (2007). Arheologija uma [Archeology of the mind]. Moskva: Astrel', pp. 40-65
- Frejdz Z. (1990). Psihologija bessoznatel'nogo [Psychology of the unconscious]. Sb. Proizvedenij. Moskva: Prosveshhenie, 448 p.
- Jedinger F. Je. (2017). Anatomija dushi. Alhimicheskij simbolizm v psihoterapii [Anatomy of the soul. Alchemical symbolism in psychotherapy]. Moskva: Klub Kastalija, 302 p.
- Jalom I. (2017). Dar psihoterapii [Psychotherapy gift]. Moskva: Izdatel'stvo «Je», pp. 20-32.

N. Shylina

HUMAN UNCONSCIOUS PROCESSES AS A FACTOR OF FORMATION OF THE OUTSIDE WORLD AND SOCIAL INTERACTIONS

The article is devoted to the problem of the formation of personality in the modern information society and the influence of the unconscious person on the surrounding world. The author analyzes the psychoanalytic approach to the consideration of the personality by Z. Freud. The author also considers the conflict between the principle of pleasure and the principle of rationality and its influence on the interaction of personality and society. The author characterizes the psychoanalytic approach of J. Frankl. The problem of the mutual influence of personality and society, namely the processes of interiorization and exteriorization, is revealed. The theory of E. Neumann about the influence of the unconscious on the functioning of consciousness is described in the article.

E. Edinger's scientific work is also analyzed by the author. Parallels between the alchemical processes of the unconscious person and their reflection in the behavior and activities of the individual were made. The author analyzes also the modern view on the problem of person and reality in quantum mechanics. In this context, A. Puzikov's approach is considered. The problem of objective and subjective realities has been raised. The concept of proto-reality is revealed in the article. The influence of the choice of personality from the endless options on the formation of actual reality is explained in the article.

Key words: *individual, society, reality, unconscious, consciousness, intrapersonal conflict, interiorization, exteriorization, alchemical operations, calcinatio, solution, coagulation, sublimation, mortificatio, separation, coniunctio, proto-reality.*

Надійшла до редакції 31.10.2018 р.

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНІ ТА ПРИКЛАДНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 316.6:316.367-058.833
© К.В. Седих, Т.В. Зозуль, 2019
orcid.org/0000-0003-3528-7569
orcid.org/0000-0003-0097-7113
<http://doi.org/10.5281/zenodo.2560014>

СЕДИХ Кіра Валеріївна

*доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології
Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка*

ЗОЗУЛЬ Таміла Володимирівна

*кандидат психологічних наук, доцент кафедри фізичної реабілітації
ПВНЗ МНТУ ім. Ю. Бугая (м. Полтава)*

ТИПИ ІНДИВІДУАЛЬНОГО ЕРОТИЧНОГО КОДУ У ЧОЛОВІКІВ

Стаття присвячена актуальній на сьогоднішній день проблемі визначення та обґрунтування типології індивідуального еротичного коду у чоловіків. Описано мотиваційні схеми сексуальної поведінки та їхня роль у перебігу стосунків партнерів. Означено функції еротичної уяви та вплив еротичних образів на процес формування фіксованого еротичного образу сексуальної партнерки у чоловіків на основі засвоєного в процесі життя раннього досвіду (імпринтингу).

На основі вивчення концепції архетипів (К. Г. Юнг, Д. Ш. Болен) виділено типи індивідуального еротичного коду у чоловіків, які отримали назву за іменами давньогрецьких богів: Зевс, Аполлон, Гермес, Арес, Гефест, Діоніс, Гадес. Простежено етапи реалізації індивідуального еротичного коду: виникнення еротичного імпульсу, процесу залицяння, поведінки під час еротичного процесу, вагітності партнерки та турботи про потомство.

Ключові слова: *сексуальність, архетип, сексуальний сценарій, еротичний образ, еротична уява, еротичний процес, індивідуальний еротичний код, індивідуальний еротичний код чоловіка, етап, реалізація еротичного коду.*

Постановка проблеми. *Множинність мотиваційних схем сексуальної поведінки підкреслює складність вивчення даної*

проблеми. Дана проблемність доводиться також труднощами у визначенні проявів такої поведінки. Зрозуміти особистий сенс тієї або іншої дії лише на основі поведінкових індикаторів, наприклад, оцінити сімейне благополуччя за кількістю поцілунків, якими обмінюється подружжя (так робили в 1940-х роках деякі соціологи), неможливо. Кожен із мотиваційних синдромів є відносно автономним, і залежно від нього, змінюється, навіть, послідовність психосексуальних реакцій. Так, за умови створення певної типології мотиваційних схем такої поведінки, велике значення мав би вибір партнерів, що проявляють комплементарне ставлення до сексуальності. Наприклад, якщо людина з певними поглядами зустрічає партнера, який від сексуальних контактів чекає чогось абсолютно іншого (розуміння, єдності), то це може бути причиною фрустрацій і конфліктів в парі.

Тож, **метою статті** є виявлення типів індивідуального еротичного коду у чоловіків.

Об'єктом дослідження виступають сексуально-психологічні особливості індивідуального еротичного коду у чоловіків.

Предметом дослідження – особливості поведінки особи залежно від її еротичного коду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. *Релаксаційна модель сексуальності* передбачає, що фізіологічне збудження передує еротичній уяві, а *рекреаційна модель* – зворотну послідовність, проте, фактично, різні мотиви переважно переплітаються, утруднюючи визначення їх домінант (Бочелюк, Черепехіна, 2012). Крім того, в ході розвитку психосексуального контакту (і, тим більше, тривалих міжособистісних стосунків) один мотив може переростати в інший, змінюючи тим самим природу цього стосунку як цілого (наприклад, флірт переростає в серйозне захоплення). Нарешті, ці мотиви часто не усвідомлюються, а повністю не усвідомлюються взагалі ніколи. Недаремно в психології сексуальності особливо широко використовують теорію захисних механізмів З. Фрейда та її різні, більш сучасні, модифікації.

У теорії сексуальних сценаріїв У. Саймон і Дж. Ганьон виділяють три рівні сценаріїв, значення яких ніколи не

збігаються, але завжди так чи інакше співвідносяться один з одним:

1. *Культурний сценарій* – сукупність соціальних норм, що регулюють сексуальну поведінку членів даного суспільства.

2. *Міжособистісний сценарій* – міжособистісне ставлення, в якому реалізуються ці культурні норми.

3. *Внутрішньо-психічний (індивідуальний) сценарій* – сукупність специфічних для даної особистості і нерозривно пов'язаних з її образом *Я* еротичних мотивів і переваг. Таким чином, індивідуальний сценарій містить в собі ще, як мінімум, три рівні: сексуальний потяг, систему сексуальних цінностей і реальний сексуальний досвід. Тож, проміжні орієнтири (за І. Коном) слід відносити до рівня міжособистісного сценарію (за У. Саймоном, Дж. Ганьоном).

Визначальною відмінністю індивідуального еротичного коду особистості від сексуального сценарію, виступає те, що індивідуальний еротичний код має трирівневу площину формування – символічну, поведінкову та семантичну (Седих, Зозуль, 2017).

Індивідуальний еротичний код особистості (ІЕК) визначається нами як єдина система «запису» моделі еротичної поведінки індивіда у вигляді послідовності прояву власних реакцій та реакцій «ідеального партнера», запрограмована на реалізацію певного сексуального завдання. Ця система правил послідовності поведінкових реакцій надає кожному індивіду можливість кодування еротичної поведінки за допомогою послідовності обміну своєрідними еротичними сигналами з особами протилежної статі та співпадіння чи неспівпадіння їх із внутрішнім реагуванням *Образу «ідеального партнера»* (Седих, Зозуль, 2017). Так, індивід засвоює загальний для всіх людей *видовий сексуальний код* (наприклад, розташування та способи стимуляції ерогенних зон); *культурно-еротичний код* (специфічна мова жестів, слів, наративів, ритуал залицяння специфічні для даного суспільства) і створює на цій основі власну мову еротичної комунікації (слова, погляди, жести, дотики).

Імовірно, на формування індивідуального еротичного коду потужний вплив здійснює *імпринтинг* (Шульц, 1976). Імпринтинг – це відносно швидке та стійке наuczіння в ситуаціях, що пов'язані з емоційною напругою. Імпринтинг

відіграє важливу роль у виборі сексуального партнера, в отриманні сексуального задоволення від інтимної близькості з обраним сексуальним партнером. Це зумовлюється: 1) низкою візуальних аспектів подібних до їх матері (батька); 2) тим, що чоловіки та жінки прив'язують свої сексуальні реакції до тих конкретних стимулів, які знаходяться в навколишньому середовищі і є найбільш наближеними до вроджених кліше (Bateson, 1981); 3) першим власним досвідом сексуальних переживань.

Так, ми вважаємо, що приблизно в підлітковому віці завдяки механізму імпринтингу оформлюється фіксований *Образ* еротичного партнера/партнерки. Цей *Образ* є кататимно зарядженим, а механізмом запуску реалізації індивідуального еротичного коду виступає кататимно-імагінативний процес, точніше *фіксована уява* (Фільц, Седих, 2018). За вибір партнера відповідає саме цей неусвідомлюваний фіксований уявний *Образ*, створений завдяки еротичній уяві і високій афективній значущості, обумовленій імпринтингом.

Еротична уява та створені за допомогою неї еротичні образи виконують чотири головні функції. По-перше, вони виступають як суть засобу пізнання, *відображають і фіксують сексуально значущі властивості та переживання*. По-друге, вони слугують свого роду психологічними стимуляторами статевого збудження. По-третє, вони розширюють рамки і можливості сексуального задоволення, збагачуючи репертуар загальної поведінки і доповнюючи його новими нюансами. По-четверте, еротична уява дозволяє індивіду долати межі реальності, іноді досить жорсткі, і відчувати переживання, які йому фізично недоступні.

Нами виявлено, що «малюнок» індивідуального еротичного коду формується у молоді роки життя особистості, під час засвоєння *специфічної міфологічної семантики образу ідеального чоловіка та ідеальної жінки*.

Наприклад, у період створення інтимних стосунків жінка починає пізнавати еротичний код чоловіка через його поведінкові прояви і, якщо він досить добре підходить до її власного коду, – стосунки продовжуються. У багатьох випадках у жінки виникає ілюзія, що і чоловік як особистість, і сценарій його життя – співпадають з її ідеальним *Образом* чоловіка і підходять їй. Тобто, не завжди є розуміння того, що сексуальна

поведінка – це окремий вид поведінки, вузький її сегмент (хоча й досить важливий) і особистості загалом. Те ж саме стосується і чоловіків. Але, в сімейному повсякденному житті вимоги до партнера значно ширші – подружжя виконує одночасно декілька ролей: батьки, друзі, господарі тощо.

Коли мета реалізована і створена подружня пара (сім'я), на перший план виходять інші життєві завдання як для кожного з індивідів, так і спільно для пари. А саме: виховання дітей, спільне господарство, добробут, соціальна успішність, екзистенційні потреби, тощо. Реалізація домінуючих завдань призводить до зміни поведінки, як в соціумі так і в сім'ї, що впливає на еротичну поведінку подружжя (або одного з них). Особливо вірогідною є зміна індивідуального еротичного коду при змінах соціальної ролі в соціумі одного з подружньої пари. Наприклад, жінка після народження дитини, продовжує працювати, а чоловік бере декретну відпустку по догляду за дитиною, тощо.

У результаті проведеного контент-аналізу відповідних наукових статей (У. Саймон, Дж. Ганьон, О. С. Кочарян, М. Е. Жидко, Н. М. Терещенко, О. В. Фролова, 2015) та власного емпіричного дослідження нами виділено декілька типів еротичного коду у чоловіків.

У емпіричному дослідженні взяли участь 130 чоловіків віком від 21 до 45 років.

Нами використані чотири групи методів дослідження: опитувальники («Методика для визначення сексуального темпераменту людини», «Методика вивчення сексуальності людини»), аналіз наративів сексуальної взаємодії у досліджуваних, кількісний та якісний аналіз отриманих під час дослідження емпіричних даних.

Використовуючи теорію архетипів К. Юнга, типи індивідуального еротичного коду отримали назву за іменами богів Давньогрецької міфології: Зевс, Аполлон, Гадес, Гермес, Арес, Гефест, Діоніс (J. Bolen, 1984).

У таблиці представлено, що до характеристик типу ІЕК належать: внутрішні установки, міжособистісні контакти, сексуальна активність і потенція, мотивація та ідеї про сексуальність, стратегія поведінки та еротичний процес.

У процесі реалізації еротичного коду нами виокремлено *п'ять основних етапів поведінки*: виникнення еротичного

імпульсу, процес залицяння, поведінка під час еротичного процесу, вагітність партнерки та турбота про потомство.

Таблиця 1

Характеристики типів індивідуального еротичного коду у чоловіків

Типи еротичного коду	Внутрішні установки	Міжособистісні контакти	Сексуальна активність/Потенція	Мотивація/Ідеї про сексуальність	Стратегії поведінки	Еротичний процес
<i>Зевс</i>	Влада, насолода	Перевага, уникнення	Висока	Полігамність, влада, продовження роду	Маніпулювання	Домінування, перевага
<i>Аполлон</i>	Інтелект, амбітність	Уникнення	Низька	Монагамність, продовження роду	Переслідування	Техніка статевого акту
<i>Гермес</i>	Новизна, насолода	Прийомування	Висока	Полігамність, фізична насолода	Вибір доступних «об'єктів», маніпулювання	Біорізноманіття
<i>Арес</i>	Шаленість, жорсткість	Вразливість, імпульсивне реагування	Висока	Фізичне задоволення, полігамність, продовження роду	Відвертість, домагання, прояв фізичної симпатії	Ексцентричність
<i>Гефест</i>	Творчість, надійність	Замкнутість, уникнення	Низька	Монагамність, вірність	Дружба, захоплення, прояви захвату	Аскетизм
<i>Діоніс</i>	Емоційність, насолода	Занурення у відчуття, концентрація	Висока	Набуття особистого досвіду	Чуттєвість, пробудження материнського інстинкту	Екстазичність
<i>Гадес</i>	Глибока емоційного зв'язку	Уникнення	Низька	Безшлюб'я	Проекція, домагання, насильство	Примушування

Зевс (архетип батька і царя).

✓ *Виникнення еротичного імпульсу.* Вибір партнерки здійснюється виключно за інтересами чоловіка. Зацікавленість виникає, переважно, до жінок, зовнішність яких обов'язково відповідає соціальним стандартам краси.

✓ *Процес залицяння.* Чоловік вже при першій зустрічі з жінкою здійснює вибір щодо розвитку подальших взаємин. Він характеризується агресивністю, спрямованістю на результат, у тому числі в процесі залицяння. Головними стратегіями, які він використовує, є психологічний тиск на партнерку, нетерплячість, зваблення, лестощі, хитрощі, маніпуляції соціальними та матеріальними досягненнями. Зазвичай, процес зваблення жінки є досить коротким.

✓ *Поведінка під час еротичного процесу.* Чоловік має високий сексуальний темперамент, але не володіє техніками статевого процесу. Переважно зосереджений на своїх відчуттях, задоволення жінки для нього не має особливого значення. Сексуальна партнерка виступає скоріше як «знеособлений» сексуальний об'єкт.

✓ *Вагітність партнерки.* Після вагітності жінки сексуальні контакти з нею припиняються, оскільки чоловік втрачає до неї інтерес. Батьківство визнає.

✓ *Турбота про потомство.* Характеризується турботливістю щодо своїх дітей. Забезпечує їх матеріально, піклується про соціальну реалізацію. Інколи, виступає нарцистичним батьком, який покладає всі сили на те, щоб його діти зробили те, чого він у свій час зробити не встиг або не зміг. Часто має кількох дітей від різних жінок.

Аполлон (архетип сина).

✓ *Виникнення еротичного імпульсу.* Потяг виникає до жінки, яка є соціально привабливою, успішною, має певні досягнення та здобутки, високий інтелект, виглядає недоступною в еротичному сенсі. Фізична краса для чоловіка має другорядне значення.

✓ *Процес залицяння.* Чоловік не схильний до флірту та романтизму, йому не вистачає пристрасності, оскільки, він є дещо емоційно закритим та стриманим, раціоналістом. Здатен вибудовувати дружні взаємини і поступово цілеспрямовано завойовувати жінку протягом досить тривалого періоду часу.

Основною тактикою залицяння є «переслідування», тобто схильність до надмірного контролю, психологічного тиску, бажання знати про жінку буквально «все». У процесі залицяння може використовувати маніпуляції, прикидаючись хорошим другом.

✓ *Поведінка під час еротичного процесу.* Амбітність Аполлона проявляється у процесі статевому акту з жінкою. Він отримує насолоду здебільшого від усвідомлення того, що йому вдалося досягти взаємності від жінки. Тож, він тріумфує, насолоджується собою, зосереджений на техніці статевому акту, поетапному розкритті сексуальності жінки. Може виступати як «учитель» у процесі еротичної гри, у процесі отримання жінкою насолоди.

✓ *Вагітність партнерки.* Ставлення до вагітності жінки позитивне, якщо пара перебуває у офіційному шлюбі, або ж дитина запланована. У цьому випадку він вимагає від жінки дотримання всіх правил для збереження дитини та її здоров'я. Негативно – в інших випадках. Оскільки, після зваблення чоловік втрачає інтерес до жінки, як до сексуальної партнерки, то вагітність він може сприймати з полегшенням. Для нього хороші взаємини та добре ставлення до жінки не означають сексуального потягу до неї. Чоловік намагається «само усунути» від партнерки в сексі та концентрується на інших захопленнях.

✓ *Гурбота про потомство.* Аполлон – батько, зосереджений на собі. Проте, має здатність встановлювати тісні емоційні взаємини зі своїми дітьми в процесі їх дорослішання та розвитку. Тож, цікавиться внутрішнім світом своєї дитини та піклується про неї, дуже слідкує за її успіхами, здоров'ям і розвитком у ситуації запланованого народження. Якщо дитина народилася хворою – може відмовитися від дитини.

Гермес (архетип мандрівника).

✓ *Виникнення еротичного імпульсу.* Статеве життя чоловік починає рано (підлітковий вік), часто має гомосексуальний досвід. Характеризується високою потенцією та сексуальною збудливістю. У статевих зв'язках спонтанний, нерозбірливий. Еротичний імпульс виникає переважно до партнерів як жіночої, так і чоловічої статі, які видаються йому доступними. Кожен новий сексуальний партнер постає для нього як незвідана

територія – поле для експерименту, від якого потрібно отримати якнайбільше насолоди, вивчити і залишити її.

✓ *Процес залицяння.* Чоловік проявляє себе як романтична зацікавлена особа, добрий друг та порадник. Позиціонує себе тим, хто здатен завжди прийти на допомогу, надати емоційну підтримку. Вдається до свідомого маніпулювання жінкою. Процес залицяння є процесом зваблення. Часто віддає перевагу жінкам, які перебувають у стосунках, але чоловік не надає цьому вагомому значення, як і тому, як складатимуться стосунки жінки з постійним партнером, після статевого зв'язку з ним.

✓ *Поведінка під час еротичного процесу.* Схильний до пошуку новизни та дослідів. Проявляє імпульсивність. Занурюється у процес, отримує максимум фізичної насолоди сам і турбується про задоволення партнерки. У експериментах дозволяє зайти собі так далеко, як потрібно і хочеться йому в конкретний момент. Жінки, зазвичай, поступаються, навіть, у тому, що є для них неприйнятним, оскільки чоловік вміє переконувати, спокушати та інтригувати.

✓ *Вагітність партнерки.* Сприймається негативно. Чоловік не бажає брати на себе відповідальність як за жінку, так і за їх майбутнє потомство. Його емоційний розвиток протягом життя залишається на рівні підліткового віку. Часто стосунки з жінкою розриває, створення пари, вступ до шлюбу є надскладним завданням.

✓ *Турбота про потомство.* Зникає раптово, уникає відповідальності в молодому віці, пізніше здатен створити сім'ю, але схильний до полігамності та створення паралельних стосунків. У житті дитини часто відсутній як фізично і матеріально, так і морально. Схильний не проявляти інтересу до власних дітей. У іншому випадку, є батьком-другом, у якого відсутній авторитет, схильність до виховання, наставництва.

Арес (архетип воїна).

✓ *Виникнення еротичного імпульсу.* Характеризується високою потенцією та сексуальною збудливістю. Чоловік віддає перевагу зрілим жінкам, які демонструють виражену манерну поведінку, сексуальну розкутість, вульгарність (грубість, вживання ненормативної лексики, жартів, натяків сексуального характеру), тобто подають йому еротичні сигнали.

✓ *Процес залицяння.* Чоловік проявляє високу нешаблонну активність та крайню емоційність у період залицяння. У поведінкових проявах є імпульсивним, нестриманим, грубим, для нього майже не існує різниці між фліртом та домаганням. Вдається до проявів фізичної симпатії (небажаних дотиків, висловлювань сексуального змісту).

✓ *Поведінка під час еротичного процесу.* Хоча чоловік не володіє екзотичними прийомами сексуальної техніки, він все ж є хорошим витривалим коханцем, здатним концентруватися виключно на фізичних відчуттях. Характеризується експресивністю, чуттєвістю. Займається сексом «заради сексу».

✓ *Вагітність партнерки.* Сприймається чоловіком залежно від того, у яких стосунках він перебуває із жінкою. Якщо чоловік не одружений – вагітність спонукає його до офіційного шлюбу. Якщо ж жінка завагітніла у паралельних стосунках – не бажає брати на себе відповідальність за дитину. Оскільки, загалом, він не цікавиться питаннями контрацепції – покладає відповідальність за вагітність повністю на жінку. Якщо чоловік матеріально успішний – він стає багатодітним батьком, має позашлюбних дітей або ж дітей від різних жінок. Якщо матеріально не може дозволити утримання декількох дітей – жінки, котрі перебувають у стосунках з чоловіком, роблять аборти протягом життя.

✓ *Турбота про потомство.* Байдужий, діти його не дуже цікавлять, але в шлюбі може достатньо турбуватися про них на фізичному рівні. З жінками розстається швидко, якщо еротичні почуття згасають. В стосунках найбільше цінує хороший секс, це може довго утримувати його в парі.

Гефест (архетип філософа та ремісника).

✓ *Виникнення еротичного імпульсу.* Чоловік здатен обходитися без сексуальних стосунків досить довгий час, сексуальна енергія частіше за все сублимується в творчість або роботу, трудоволюбство. Інтерес виникає переважно до зовнішньої краси. Саме в нього найбільш яскраво, до найменших дрібниць виражені власні стандарти фізичної краси, за якими він обирає жінку.

✓ *Процес залицяння.* Оскільки, чоловік інтроверт, у флірті він проявляє себе досить незграбно. Для нього процес любовної гри є надскладним завданням. Прояв симпатії до жінки виглядає

як «мовчазне захоплення» нею. Намагається стати корисним у її побутовому житті, робочих моментах, де він має змогу показати наскільки надійною людиною він є.

✓ *Поведінка під час еротичного процесу.* Чоловік схильний до певного сексуального аскетизму. Секс на рівні тіла не приносить йому задоволення. Фізична насолода має для нього другорядне значення, куди більше він воліє до «злиття внутрішніх світів» із партнеркою та набуття певного духовного досвіду.

✓ *Вагітність партнерки.* Віддає перевагу стосункам / шлюбу без дітей. Часто взагалі дітей не має. Проте, якщо стосунки з жінкою склалися вдало, чоловік – моногамний та вірний, чого очікує і від своєї обраниці. Під час вагітності ставиться до неї вкрай уважно та турботливо.

✓ *Турбота про потомство.* Намагається зберігати стосунки. Може виступати ініціатором розлучення, коли дружина (партнерка) зрадила, але часто і пробачає. Визнає дітей, підтримує їх, навіть якщо не живе подружнім життям з їхніми матерями.

Діоніс (архетип божевільного митця).

✓ *Виникнення еротичного імпульсу.* Найбільше значення у житті чоловіка має задоволення, у тому числі, сексуальне. Еротичний імпульс виникає як до жінок, так і до чоловіків, проявляє як гетеро-, так і гомо- або бісексуальність. Він нерозбірливий у сексуальних зв'язках, віддає перевагу миттєвим потягам. Слідує за інстинктами, часто під впливом алкоголю або наркотичних засобів.

✓ *Процес залицяння.* Чоловік, зазвичай, улюбленець жінок із раннього дитинства, тож добре розуміється на жіночій психології. Процеси залицяння та зваблення даються йому легко та швидко. Він добре підлаштовується під жіночі проєкції та на інтуїтивному рівні розуміє, що в той чи інший момент приваблює в ньому жінку. Сексуальність та все, що пов'язано з нею, мають для нього глибинний, найцінніший сенс. Йому імпонує пошук впливів на жінку. Активний, зачаровує і провокує, в цей період дуже уважний до об'єкту залицяння, «втягує» в своє енергетичне поле.

✓ *Поведінка під час еротичного процесу.* Чоловік віддається відчуттям та концентрується на задоволенні, яке він

отримує. Статевий партнер / партнерка може сприймати надмірне занурення Діоніса в процес на свій рахунок, що може позитивно впливати на самооцінку та самосприйняття в цілому. Але секс чоловіка – знеособлений, він занурений в процес надособисто. Схильний до екстатичного злиття, іноді використовує для посилення відчуттів алкоголь або наркотичні засоби.

✓ *Вагітність партнерки.* Відповідальність покладає виключно на жінку. Оскільки як кохання, так і продовження стосунку не є першочерговим інтересом чоловіка, він довго не хоче мати дітей і може з легкістю покинути вагітну партнерку або партнерку з уже народженою від нього дитиною.

✓ *Турбота про потомство.* Чоловік інфантильний, несерйозний, не схильний брати на себе відповідальність. Характеризується поведінкою юнацького типу, уникає батьківства. При цьому на короткий час може включатися до гри з дитиною і пустувати з нею на одному рівні, чим прив'язує до себе дітей.

Гадес (архетип схимника).

✓ *Виникнення еротичного імпульсу.* Сексуальність чоловіка розкрита не повністю, він досить спокійно ставиться до утримання від сексу. Сексуальні контакти є можливими та бажаними в тому випадку, коли в нього виникає сильне почуття до жінки; тоді під час статевого акту в нього відбувається ініціація себе як чоловіка. Потяг виникає частіше до вигаданого образу жінки. Механізми проекції чоловіка сильні і, якщо жінка йому симпатична, будь-який знак ввічливості або ж невинна посмішка трактується ним як зацікавленість, флірт.

✓ *Процес залицяння.* Симпатію чоловік проявляє нестандартно, доволі незграбно. Поводить себе замкнуто. Іноді фліртом можуть бути і певні домагання у вигляді небажаних дотиків, обіймів, залякування. Часто буває відторгненим жінкою, та через свою закритість, інтровертованість взагалі може прийняти рішення не вступати з протилежною статтю у будь-який зв'язок, в тому числі, сексуальний. Чекає активності від жінок, але відкриті прояви тиску і напору його відлякують. Вміє глибоко кохати і шукає свою єдину жінку.

✓ *Поведінка під час еротичного процесу.* Секс для чоловіка із даним типом еротичного коду виступає лише своєрідним

засобом зближення із жінкою, з якою він воліє до постійних серйозних відносин. Проявляє домінування, при низькій сексуальній активності. Стандартний підхід, не шукає новизни, не любить експериментів, погано розуміється на тілесних переживаннях партнерки. Може не підозрювати про існування екстатичних переживань.

✓ *Вагітність партнерки.* Під час вагітності проявляє до жінки турботу і увагу.

✓ *Турбота про потомство.* Уважний батько, сім'я має для нього велике значення. Завжди визнає і підтримує своїх дітей.

Висновки та перспективи подальших розвідок.

1. З'ясовано, що індивідуальний еротичний код особистості постає як модель поведінки, де передбачені і власні реакції, і реакції партнера у ході реалізації сексуального завдання.

2. Зафіксовано, що ідеальний *Образ* еротичного партнера / партнерки оформлюється у підлітковому віці, завдяки механізму імпринтингу. Оскільки цей *Образ* є кататимно зарядженим, то механізмом запуску реалізації індивідуального еротичного коду виступає фіксована уява.

3. Розкриті основні етапи реалізації індивідуального еротичного коду у чоловіків: виникнення еротичного імпульсу, процесу залицяння, поведінки під час еротичного процесу, вагітності партнерки та турботи про потомство.

4. Означені типи індивідуального еротичного коду у чоловіків, виділено 7 типів індивідуального еротичного коду, які отримали назви за іменами давньогрецьких богів: Зевс, Аполлон, Гермес, Арес, Гефест, Діоніс, Гадес.

Перспективи подальших розвідок полягають у дослідженні компліментарності жіночого та чоловічого індивідуального еротичного коду в парі, існування спільного коду пари, можливості зміни коду у кожного з партнерів у процесі довготривалих інтимних стосунків; а також у більш детальному вивченні зв'язку фіксованої уяви й засвоєння специфічної міфологічної семантики *Образу* ідеального чоловіка та ідеальної жінки.

Список використаних джерел

- Бочелюк В.Й. Психологія сексуальності: навчальний посібник для студентів спеціальності 8.03010201 «Психологія» / В.Й. Бочелюк, О.А. Черепехіна. – К. : Скіф, 2012. – 312 с.
- Кон И.С. Сексология: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений / И.С. Кон. – М. : Академия, 2004. – 384 с.
- Полоролева психологія: колективна монографія [А.С. Кочарян, М.Е. Жидко, Н.Н. Терещенко, Е.В. Фролова] ; под ред. А.С. Кочаряна. –Х. : ХНУ імені В.Н. Каразіна. 2015. – 236 с.
- Седих К. Індивідуальний еротичний код в роботі з подружньою парою / К. Седих, Т. Зозуль // Психологічне консультування і психотерапія. – 2017. – № 7 (1). – С. 38–45.
- Фільц О., Седих К., Михайлів С. Фіксована уява як механізм виникнення узалежнення / О. Фільц, К. Седих, С. Михайлів // Психологія і особистість. – 2018. – №2(14). – С. 9–22.
- Шехтер С. Когнитивные, социальные и физиологические детерминанты эмоционального состояния / С. Шехтер, Дж. Сингер // Психология мотивации и эмоций / Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, М.В. Фаликман. – М. : ЧеРо, 2002. – С. 462–480.
- Юнг К.Г. Архетипы и символы / К.Г. Юнг. – М. : Ренессанс, 1991. – 292 с.
- Bolen J. (1984). *Godnesses in Every woman* / J. Bolen. – S.F. : Harper&Row, 1984.
- Horn G. (1986). *Imprinting, learning, and memory*. Behavioral Neuroscience, 100(6), 825-832.

References

- Bochelyuk, V.Y. & Cherepehina, O.A. (2012). *Psihologivna seksualnosti: navchalniy posibnik dlya studentiv spetsialnosti 8.03010201 «Psihologiya»* [Psychology of sexuality: Handbook]. – Kyiv : Skif [In Ukrainian].
- Kon, I.S. (2004) *Seksologivna: Uchebnoe posobie dlya studentov vyisshih uchebnvnh zavedeniy* [Sexology: Handbook]. – Moscow : Akademiya [In Russian].
- Kocharyan, A.S., Zhidko, M.E., Tereschenko, N.N. & Frolova, E.V. (2015). *Polorolevaya psihologivna: kollektivnaya monografivna* [Sex Role Psvchology: Collective Monograph]. In A.S. Kocharyan (Ed.). *Kharkov : HNU imeni V.N. Karazina* [In Russian].
- Sedych, K. & Zozul, T. (2017). *Individualniy erotichniy kod u roboti z podruzhnovu parovu* [An individual erotic code for working with a couple]. *PsihologIchne konsultuvannva i psihoterapiya* [Psychological counseling and psychotherapy], 7 (1), 38-45 [In Ukrainian].

- Filts, O., Sedych, K., & Mihavliv, S. (2018). Fiksovana uvavava vak mehanizm viniknennva uzalezhnennva [Fixed imagination as a mechanism of dependence occurrence]. *Psihologiya i osobistist* [Psychology and personality], 2(14), 9-22 [In Ukrainian].
- Shehter, S. & Singer, J. (2002). Kognitivnie, sotsialnie i fiziologicheskie determinantyi emotsionalnogo sostovaniva [Cognitive, social and physiological determinants of emotional state]. *Psihologiya motivatsii i emotsiv* [Psychology of motivation and emotions]. In Yu.B. Gippenreyter, M.V. Falikman (Eds.). – Moscow [In Russian].
- Jung, K.G. (1991). *Arhetipy i simvoliy* [Archetypes and Symbols]. Moscow : Rennans [In Russian].
- Bolen, J. (1984). *Godnesses in Every woman*. S.F. : Harper&Row [In English].
- Horn, G. (1986). Imprinting, learning, and memory. *Behavioral Neuroscience*, 100(6), 825-832? [In English].

K. Sedykh, T. Zozul

TYPES OF INDIVIDUAL MEN EROTIC CODE

The article is devoted to the current definition and justification of the men's individual erotic code typology. Significant expansion and development of psychologists' professional activity necessitate creating of generalized classification of individuals and married couples' behavioral erotic types. The study of sexual-psychological characteristics of behavioral patterns of men in erotic relationships is very important in this regard.

The new material on the topic under study is generalized. Erotic imagination functions and erotic images impact the process of forming a fixed erotic Image of a sexual partner in men are determined. The impact of early life experience (imprinting) influenced on the individual erotic code formation is described.

Attention is concentrated on analysis of the phenomenon individual men erotic code. The types of men individual erotic code, based on the concept of archetypes (K. G. Jung, D. S. Bolen) study are defined. Types of individual erotic code were named after the ancient Greek gods: Zeus, Apollo, Hermes, Ares, Hephaestus, Dionysus, Hades. The attention is focused on the deep analysis of individual women erotic code stages realization, such as, the genesis of erotic impulse, the tempting process, the sexual act behavior, the pregnancy, the caring of posterity.

Key words: *sexuality, archetype, sexual scenario, erotic image, erotic imagination, erotic process, individual erotic code, individual men erotic code, stage, the realization of individual erotic code.*

Надійшла до редакції 27.12.2018 р.

УДК 159.923 : 331.54

© Ю.В. Вербова, 2019

orcid.org/0000-0003-0238-7643

<http://doi.org/10.5281/zenodo.2560021>

ВЕРБОВА Юлія Володимирівна

*кандидат психологічних наук, заступник директора з виховної роботи
Полтавського коледжу нафти і газу Полтавського національного технічного
університету імені Юрія Кондратюка*

ОСОБЛИВОСТІ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ СТУДЕНТІВ КОЛЕДЖІВ ТЕХНІЧНОГО ПРОФІЛЮ

У статті описані особливості становлення ціннісних орієнтацій студентів коледжів технічного профілю. Здійснено теоретичний аналіз ролі цінностей у процесі професійного становлення студентів коледжів. Проаналізовані результати емпіричного дослідження ціннісно-мотиваційних типів, термінальних та інструментальних цінностей студентів коледжів.

Ключові слова: *ціннісні орієнтації, студенти коледжу технічного профілю, термінальні цінності, інструментальні цінності, ціннісно-мотиваційні типи студентів коледжів.*

Постановка проблеми. Актуальність емпіричного вивчення особливостей ціннісних орієнтацій студентів коледжів технічних спеціальностей визначається тим, що ціннісні орієнтації виступають психологічним утворенням, яке відображає особливості узагальненої інтерпретації життя та структурування особистого досвіду особистостями, з одного боку, та визначають переважаючі вектори життєвого самовизначення – з іншого. Відповідно вивчення особливостей ціннісних орієнтацій студентів коледжів технічних спеціальностей дає можливість інтерпретувати специфіку вироблення їх життєвої позиції, що визначає їх життєві та професійні перспективи.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Особливості ціннісно-сислової сфери студентської молоді є предметом значної кількості досліджень в умовах сьогодення. Так, у сучасних дослідженнях увага приділена специфіці ціннісно-сислової сфери особистості (О. Г. Асмолов, Б. С. Братусь, Г. О. Вайзер, Б. В. Зейгарник, К. В. Карпинський, Д. О. Леонтьєв, В. Ф. Петренко, А. В. Сірий, В. О. Ядов, М. С. Яницький), особливостям професійного становлення студентської молоді

(О. Ф. Бондаренко, А. К. Маркова, В. А. Машин, Г. К. Радчук, О. П. Суходолова, І. Є. Штученко); висвітленню переважаючих психологічних рис студентів коледжів (Н. В. Гоголь, Т. П. Демидова, М. В. Канівець, О. О. Модіна) та аналізу ціннісно-смислових настанов студентів коледжів і основних характеристик їх життєво-професійної перспективи (Б. С. Алішев, М. В. Балущок, М. С. Бранецька, О. М. Камінська, Т. М. Картель, В. К. Кононова, Н. Г. Набіуліна, В. Н. Недайвов, Н. Л. Перевезенцева, М. С. Хохолуш). Проте, більшість досліджень, що присвячені вивченню проблеми ціннісних орієнтацій студентства, не дають цілісного уявлення про їх сутність та ієрархічну структуру. Виходячи з цього, важливим постає необхідність багатопланового комплексного вивчення ціннісних орієнтацій молоді, що навчається у коледжах, у контексті її опанування майбутньої професії.

Зокрема, Н. Л. Перевезенцева (2007) розглядає ціннісні орієнтації особистості як ресурс її професійного становлення. Вона пропонує модель становлення ціннісних орієнтацій в процесі навчання, де обґрунтоване співвідношення суб'єктно-орієнтованих і конформно-ситуативних способів розвитку аксіосфери особистості.

М. С. Бранецькою (2010) вивчені особливості моральних ціннісних орієнтацій студентів політехнічних коледжів, що визначені авторкою як найбільш загальні та суттєві на даному етапі їх життя. Дослідниця Н. В. Гоголь (2015) вивчаючи особливості цінностей студентів коледжів відмічає переважаючий вплив соціального оточення на ті зміни, що відбуваються в аксіосфері молоді, та кризовий характер мотиваційно-ціннісної направленості особистості у даній категорії досліджуваних.

Переважаюча роль ціннісних орієнтацій у ставленні до майбутньої професійної діяльності та життя загалом відмічена і у доробку Н. Г. Набіуліної (2003), де визначається необхідність приділення особливої уваги цінностям студентів у процесі навчання. При цьому, М. С. Хохолуш (2005) визначені основні соціально-професійні ціннісні орієнтації студентів коледжу, що представлені такими групами як: морально-гуманістичні, психоаналітичні, психологічні та психолого-соціальні. Переважаюча роль ціннісних орієнтацій у професійному становленні студентів коледжів доводиться у О. О. Коваленко (2013), яка

розглядає їх як провідний чинник становлення самостійності студентів.

У дослідженні Т. М. Картель (2009) виявлена інтенсивність сформованості провідних функцій професійної свідомості й самосвідомості майбутніх інженерів-будівельників за аксіогічним, мотиваційним, когнітивним, креативним і рефлексивним критеріями. Нею встановлено, що для майбутніх інженерів-будівельників, які перебували на високому рівні професійного становлення, було характерним те, що вони проявляли стійке емоційно-ціннісне позитивне ставлення до професії, оцінювали її як найважливішу й таку, що відповідає головним особистим прагненням і бажанням, усвідомлено схвалюючи її цілі й завдання, демонструючи яскраво виражену потребу й бажання присвятити себе їх рішенням.

У дослідженні Г. К. Радчук (2012) ціннісно-сміслові орієнтації молодшої особистості у процесі навчання і професійної підготовки узагальнюються в суб'єктній позиції студента як усталеному, суб'єктно-пристрасному смислороджувальному центрі структури особистості, що детермінує активний характер професійно-особистісного саморозвитку у процесі фахової освіти.

При цьому, становлення ціннісно-сміслових орієнтацій студентів коледжів, згідно К. В. Седих (2008), відбувається у певному освітньому просторі, організація якого значною мірою впливає на осмислення життя студентами. Також, становлення ціннісної сфери студентів коледжів відображає властиві представникам даного віку тенденції надання значної ролі міжособистісній взаємодії та ускладнення процесів смислової регуляції діяльності, збагачення механізмів когнітивного опосередкування активності. Так, успіхи в професійному становленні в коледжі можемо пов'язати із властивою молоді схильністю до самодетермінації поведінки, що є проявом вирішення смисложиттєвої кризи (Лавріненко, 2013).

Узагальнюючи результати даних досліджень, можемо стверджувати, що питання ціннісно-сміслових орієнтацій студентів коледжів технічного профілю є безумовно актуальним. Адже вивчення найбільш узагальнених та життєво вагомих психологічних характеристик студентської молоді, чим, по суті, і виступають ціннісні орієнтації, дасть можливість більш чітко зрозуміти життєву та професійну налаштованість студентів коледжів.

Тож **метою** даної статті є аналіз особливостей ціннісних орієнтацій студентів коледжів технічного профілю.

Виклад основного матеріалу дослідження. Нами було здійснене комплексне вивчення ціннісних орієнтацій студентів коледжів технічного профілю (Вербова, 2016). Дослідження проведене на базі Полтавського коледжу нафти і газу Полтавського національного технічного університету імені Ю. Кондратюка (участь у дослідженні взяли 120 студентів першого курсу (спеціальності «Буріння свердловин», «Експлуатація нафтових і газових свердловин»).

У даному дослідженні нами описані результати вивчення ціннісних орієнтацій студентів коледжів технічного профілю, що здійснено за методиками вивчення цінностей Ш. Шварца та «Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості» (С. С. Бубнова).

Нами проаналізована структура термінальних та інструментальних цінностей студентів коледжів технічного профілю, вираженість їх ціннісно-мотиваційних типів (рис. 1).

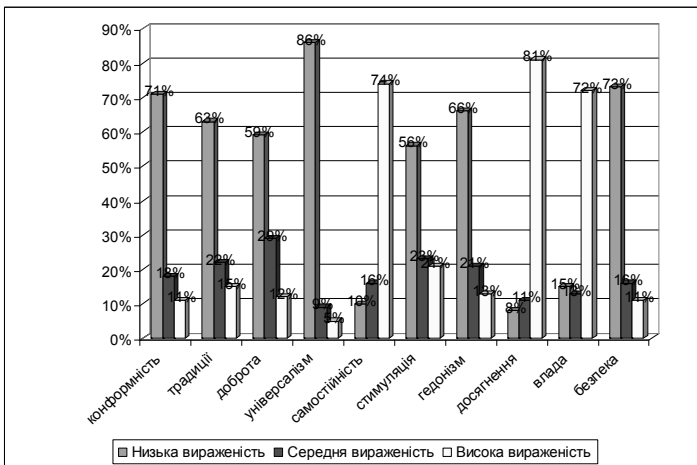

Рис. 1. Особливості вираженості ціннісно-мотиваційних типів серед досліджуваних.

Як свідчать дані, представлені на рис. 1, серед досліджуваних студентів коледжів технічного профілю найбільш вираженими цінностями є самостійність (зафіксована на високому рівні вираженості у 74% (89 студентів), досягнення (властиве 81% (98 досліджуваних)) та влада (характерна для

72% (87 студентів) вибірки). Такі цінності є переважаючими життєвими орієнтирами студентів коледжів технічних спеціальностей і зумовлюють відповідні мотиваційно-ціннісні типи студентів. Так, у своєму житті досліджувані налаштовані на прояви самостійності, доведення можливості приймати життєві рішення, які підкорені логіці та реалізуються у вираженій та розгалуженій системі особистісних результатів, що є дуже важливим процесом для студентів. При цьому, цілі, що обираються досліджуваними, як правило, реалістичні, досяжні та орієнтовані у сфері матеріальних благ і суспільного визнання. Більшість ціннісних орієнтацій досліджуваних віддалені у семантичній площині від духовних і моральних питань. Так, вагомою цінністю для студентів є досягнення влади та суспільного визнання, яке, до речі, інтерпретується ними не як авторитет за результативність у суспільно значимих справах, а як право і можливість керувати іншими людьми.

Уся система ціннісно-сміслових орієнтацій студентів коледжів являє собою певний «сплав» прагнення проявити себе у найбільш вагомих життєвих сферах, при чому зробити це просто, послідовно та самостійно.

Як бачимо з рис. 1, посередньо виражені цінності студентів коледжів технічного профілю доброта (властива на високому рівні 12% (15) респондентів) та стимуляція (властива для 21% (25) досліджуваних). Тобто, досліджувані іноді можуть проявляти як доброту, так і прагнення для отримання нових вражень, пізнання невідомого, хоча такі орієнтації не є загально вираженими серед студентів.

До найменш виражених цінностей студентів коледжів нами віднесені конформність (властива на низькому рівні вираженості для 71% (85) досліджуваних), традиції (63% (52%)), універсальність (5% (6)), гедонізм (66% (79)) та безпека (73% (88)). Тобто, для досліджуваних не важливе і не прийнятне повне слідування думці оточуючих, безцінне прийняття ідей більшості, слідування традиціям, повага до культурних та релігійних поглядів інших людей, толерантність, прагнення до захисту благополуччя усього світу та себе. Студенти коледжів не мають орієнтації на відпочинок та отримання задоволення від життя, не зацікавлені у власній безпеці. Натомість, вони направлені на прояви власної індивідуальності, відстоювання свободи і неповторності у системі соціальних стосунків.

Нами проаналізовані особливості вираженості конкретних термінальних та інструментальних цінностей студентів коледжів технічного профілю. Зокрема, вираженість термінальних цінностей досліджуваних представлена на рис. 2. у вигляді середніх значень.

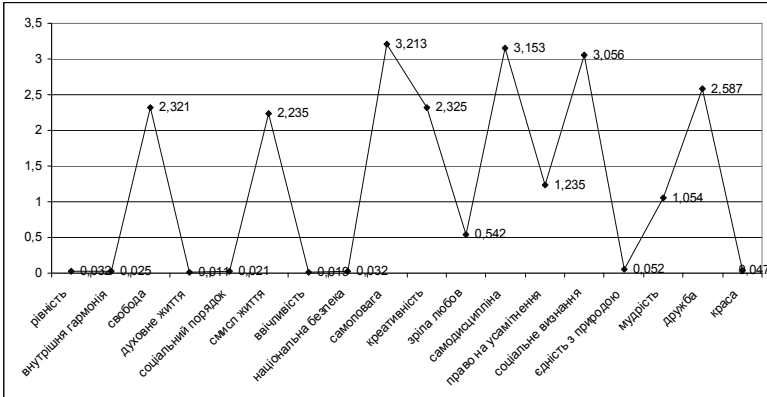

Рис. 2. Особливості вираженості термінальних цінностей студентів коледжів технічного профілю

Як свідчать дані, представлені на рис. 2, студентам властиве переважання термінальних цінностей свободи (2,321), смислу життя (2,235), самоповаги (3,213), креативності (2,325), самодисципліни (3,153), соціального визнання (3,056), дружби (2,587). Найменш вираженими цінностями студентів коледжів технічного профілю є рівність (0,032), внутрішня гармонія (0,025), духовне життя (0,011), соціальний порядок (0,021), ввічливість (0,019), зріла любов (0,542), єдність з природою (0,052) та краса (0,047). Інші термінальні цінності виражені на середньому рівні.

Таке співвідношення середніх значень серед досліджуваних конкретизує отримані раніше дані та доводить важливість індивідуального розвитку, соціального та матеріального самовизначення студентів. У той же час, наявні цінності відображають орієнтацію студентів до осмислення життя, формування у себе внутрішньої дисципліни, послідовності при вираженій зневазі до духовного самовдосконалення, духовного життя та суспільної і державної безпеки і гармонії, естетичних цінностей. Тобто, ціннісні орієнтації студентів коледжів

технічного профілю відображають їх орієнтування на досягнення матеріальних благ та саморозвиток.

Вираженість інструментальних цінностей серед студентів коледжів технічного профілю представлені на рис. 3.

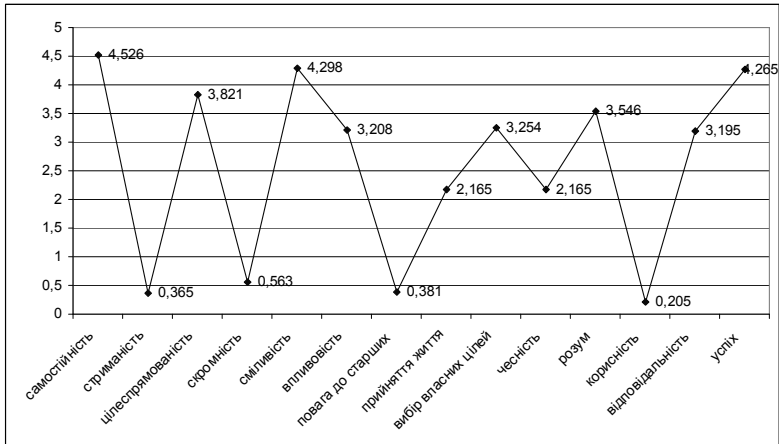

Рис. 3. Особливості вираженості інструментальних цінностей студентів коледжів технічного профілю

Як свідчать дані, представлені на рис. 3., найбільш вагомими інструментальними цінностями студентів є самостійність (4,526), цілеспрямованість (3,821), сміливість (4,298), впливовість (3,208), прийняття життя (2,165), вибір власних цілей у житті (3,524), розум (3,546), відповідальність (3,195) та успіх (4,265). Об'єднання таких інструментальних цінностей розцінюється студентами коледжів технічного профілю як вагомий ресурс у реалізації їх термінальних цінностей. Зокрема, вони вважають, що властиві їм самостійність, цілеспрямованість, наполегливість, розум, відповідальність та орієнтація на успіх допоможуть їм досягти високого соціального статусу, підвищити матеріальне благополуччя і стати професіоналом. Такі їх якості є, безумовно, важливими для досліджуваних, адже простежуються у тих чи інших варіаціях переліку цінностей.

Найменш вираженими інструментальними цінностями студентів є стриманість (0,365), скромність (0,563), повага до старших (0,381), корисність (0,205). Тобто, цінності, що пов'язані з соціально важливими та моральними якостями особистості, виражені меншою мірою у досліджуваних. Їм

більше властива орієнтація на цінності матеріального благополуччя та реалізацію у практичній діяльності.

Висновки та перспективи подальших розвідок. За результатами проведення емпіричного дослідження нами виявлено, що переважаючими ціннісними орієнтаціями студентів коледжів технічного профілю є орієнтація на покращення матеріального благополуччя, досягнення соціального статусу та визнання, досягнення у різних життєвих сферах та прояви самостійності. Такі ціннісні орієнтації досліджуваних уточнюються у властивих їм термінальних цінностях цілеспрямованості, впливовості, можливості вільно вибирати життєві цілі, розуму, відповідальності та успіху у діяльності. Дані ціннісні орієнтації досліджуваних експериментальної групи реалізуються за рахунок прояву інструментальних цінностей свободи, смислу життя, самоповаги, креативності, самодисципліни та авторитету.

Проте, дане дослідження не охоплює всіх проявів ціннісних орієнтацій досліджуваних даної категорії. Зокрема, перспективою подальшого дослідження автора можуть виступати особливості життєвих сценаріїв та системи особистісних смислів студентів.

Список використаних джерел

- Бранецька М. С. Оновлення змісту предметів гуманітарного циклу на основі вивчення ціннісних орієнтацій студентів політехнічних коледжів / М. С. Бранецька // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського. – Вип. 1 (30). – Миколаїв, 2010. – С. 166–172.
- Вербова Ю. В. Особливості зв'язку ціннісно-смислових орієнтацій студентів коледжів технічного профілю з переважаючими типами взаємодії в навчальному середовищі / Ю. В. Вербова // Психологія і особистість. – 2016. – № 2. – Ч 1. – С.171–179.
- Гоголь Н. В. Взаимосвязь ценностей и изменений личностных качеств студентов колледжа / Н. В. Гоголь // Известия Самарского научного центра Российской Академии наук. – 2015. – Т.17. – № 1. – С.79–83.
- Картель Т. М. Професійне становлення інженерів-будівельників у навчально-виховному процесі вищого навчального закладу : автореф. дис... канд. психол. наук: 13.00.04 / Т. М. Картель. – Одеса, 2009. – 26 с.
- Коваленко О. О. Роль і місце ціннісних орієнтацій у формуванні самостійності студентів медичних коледжів /

- О. О. Коваленко // Science and Education a New Dimension. – Pedagogy and Psychology. – 2013. – Issue 10. – P. 85–88.
- Лавріненко В. А. Психологічні особливості становлення смислової сфери підлітків / В. А. Лавріненко // Психологія і особистість. – 2013. – № 1. – С. 59–74.
- Набиулина Н. Г. Диагностика ценностных ориентаций студентов средних специальных учебных заведений / Н. Г. Набиулина. – Уфа, 2003. – 60 с.
- Перевезенцева Н. Л. Развитие профессиональных ценностных ориентаций студентов вуза потребительской кооперации в процессе обучения: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.13. / Н. Л. Перевезенцева. – Хабаровск, 2007. – 23 с.
- Радчук Г. К. Психологічні засади професійного аксіогенезу особистості / Г. К. Радчук // Психологія особистості. – 2012. – №1. – С. 138–150.
- Седих К. В. Психологія взаємодії систем: «сім'я та освітні інституції» / К. В. Седих. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 228 с.
- Хохолуш М. С. Развитие социально-профессиональных ценностных ориентаций студентов колледжа: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.08. / М. С. Хохолуш. – Екатеринбург, 2005. – 23 с.

References

- Branetska, M.S. (2010). Onovlennja zmistu predmetiv gumanitarnogo ciklu na osnovi vivchennja cinnisnih orientacij studentiv politehnicnih koledzhiv [Updating content of subjects of the humanitarian cycle on the basis of study of polytechnic colleges students value orientations]. *Naukovij visnik Mikolaïvs'kogo derzhavnogo universitetu imeni V.O. Suhomlins'kogo* [Scientific journal of V.O. Sukhomlynskyi Mykolaiv State University: Psychological sciences], 1 (30), 166-172 [in Ukrainian].
- Verbova, Ju.V. (2016). Osoblivosti zv'jazku cinnisno-smislovih orientacij studentiv koledzhiv tehnicnogo profilju z perevazhajuchimi tipami vzaemodii v navchal'nomu seredovishhi [Peculiarities of technical profile college students value-semantic orientations and prevailing types of interaction in the educational environment connection]. *Psykhohohiia i osobystist.* [Psychology and personality], 2, 171-179 [in Ukrainian].
- Gogol', N.V. (2015). Vzaimosvjaz' cennostej i izmenenij lichnostnyh kachestv studentov kolledzha [The relation of values and changes in the personal qualities of college students]. *Izvestiia Samarskogo nauchnogo tsentra Rossiiskoi akademii nauk* [News of the Samara Scientific Center of the Russian Academy of Sciences], 1, 79–83 [in Russian].
- Kartel', T.M. (2009). Profesijne stanovlennja inzheneriv-budivel'nikiv u navchal'no-vihovnomu procesi vishhogo navchal'nogo zakladu [Professional formation of engineers-builders in the educational process of a higher educational institution]. (Ph. D. diss.). Odessa, [in Ukrainian].

- Kovalenko, O.O. (2013). Rol' i misce cinnisnih orientacij u formuvanni samostijnosti studentiv medichnih koledzhiv [The role and place of value orientations in the formation of independence of medical colleges students]. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, 10, 85-88 [in Ukrainian].
- Lavrinenko, V.A. (2013). Psihologichni osoblivosti stanovlennja smislovoї sferi pidlitkiv [Psychological peculiarities of adolescent's meaning sphere formation]. *Psykhologhiia i osobystist*. [Psychology and personality], 1, 59-74 [in Ukrainian].
- Nabiulina, N.G. (2003). Diagnostika cennostnyh orientacij studentov srednih special'nyh uchebnyh zavedenij [Research of secondary specialized educational institutions student's value orientations]. Ufa [In Russian].
- Perevezenceva, N.L. (2007). Razvitie professional'nyh cennostnyh orientacij studentov vuza potrebitel'skoj kooperacii v processe obuchenija [Development of professional value orientations of the university of consumer cooperation student's in the learning process]. (Ph. D. diss.). Habarovsk [In Russian].
- Radchuk, G.K. (2012). Psihologichni zasadi profesijnogo aksiogenezu osobistosti [Psychologic backgrounds of personality's professional axiogenesis]. *Psihologija osobistosti* [Personality's psychology], 1, 138-150 [in Ukrainian].
- Sedykh, K.V. (2008). Psihologija vzaemodii sistem: «sim'ja ta osvritni institucii» [Psychology of systems interaction: «family and educational institutions»]. Poltava : Dovkillja-K [in Ukrainian].
- Hoholush M.S. Razvitie social'no-professional'nyh cennostnyh orientacij studentov kolledzha [Development of social-professional value orientations of college students]. (Ph. D. diss.). Ekaterinburg [In Russian].

Yu. Verbova

THE SPECIFICITY OF VALUE ORIENTATIONS OF STUDENTS IN TECHNICAL PROFILE COLLEGES

The article is aimed to reveal the specificity of colleges technical profile student's value orientations. Theoretical analysis of modern scientific researches of value orientation's role in the college student's professional becoming are presented. The results of empirical research of value-motivational types, terminal and instrumental values of college students are analyzed. the prevailing value orientations of the technical profile college students are the focus on improving material well-being, achievement of social status and recognition, achievement in various spheres of life and manifestation of autonomy are described. The role of instrumental values of freedom, sense of life, self-esteem, creativity, self-discipline and authority in student's learning activity are represented.

Key words: value orientations, colleges technical profile student's, terminal values, instrumental values, value-motivational types of college students.

Надійшла до редакції 28.12.2018 р.

УДК 159.9.

© Т.В. Зозуль, 2019

orcid.org/0000-0003-0097-7113

<http://doi.org/10.5281/zenodo.2560023>

ЗОЗУЛЬ Таміла Володимирівна

*кандидат психологічних наук, доцент кафедри фізичної реабілітації
ПВНЗ МНТУ імені Ю. Бугая (м. Полтава)*

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЯВІВ АДАПТОВАНOSTI В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНИХ КОНТАКТІВ ДІТЕЙ- ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ

Стаття містить аналіз результатів емпіричного дослідження специфіки соціальних стосунків як показника адаптованості дітей-переселенців. Подано короткий огляд актуальних наукових досліджень специфіки адаптованості даної категорії дітей. Стаття містить аналіз результатів емпіричного вивчення соціально-важливих особистісних якостей, тенденцій у міжособистісному спілкуванні, реакцій на фрустрацію, ставлення до школи дітей-переселенців та представників контрольної групи. Також, проаналізовані соціометричні позиції та показники сприйняття композиції класного колективу дітей досліджуваних груп.

Ключові слова: діти-переселенці, адаптація, показники адаптованості переселенців, чинники адаптації дітей-переселенців, тенденції спілкування, соціометричні позиції дітей-переселенців.

Постановка проблеми. Трагічні події, що відбуваються на території України останніми роками, актуалізують проблему вивчення психологічних особливостей внутрішньо переміщених осіб. Серед даної категорії громадян особливої уваги потребують діти з огляду на те, що вони більш травматично переживають військові дії, втрату близьких людей, ситуацію переселення. Ці діти складно пристосовуються до нової соціальної ситуації, до нового місця життя, що вимагає від них задіяння комплексу особистісних рис та адаптаційних механізмів. Особливо важливим аспектом пристосування до нового місця життя дітей-переселенців є успішність у системі соціальних контактів – у школі, дворі, зі знайомими тощо. Маючи позитивні стосунки з оточуючими, діти-переселенці краще адаптуються до нових умов життя, швидше долають прояви психологічної травми, набутої за час перебування у зоні бойових дій, включаються у нормальне та дієве соціальне

функціонування. І, навпроти, наявність непорозумінь з однокласниками, емоційне відкидання ними, неприйняття переселенців у спільноту школи і двору є фактором, що ускладнює процес адаптації на новому місці життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Труднощі в системі соціальних контактів дітей-переселенців є компонентом складної системи їх адаптації до нового соціального середовища, що останніми роками активно досліджується науковцями. Зокрема, різні аспекти даної проблеми висвітлені у працях П. В. Волошина, В. В. Желанової, О. В. Літвінової, Н. О. Марути, К. В. Седих, І. М. Трубавіної, Л. Ф. Шестопадової, Л. Цибулько, та інших.

На думку О. В. Літвінової (2015) на дітей, вимушено переселених із зони збройного конфлікту, обрушується велика кількість виражених негативних факторів, зумовлених військовими діями, – це смерть близьких, картини загибелі інших людей і руйнувань, утрата житла, соціальна ситуація міграції із загрозою для життя, пристосування до нових умов проживання, адаптація в новому колективі, тощо. Труднощі адаптації дітей-переселенців, на думку І. М. Трубавіної (2017), пов'язані з вираженою життєвою невизначеністю, наявністю гнітючого психологічного відчуття – «ми біженці», безпорадності, низької самооцінки або агресії, тривоги за майбутнє, незахищеності.

Як зазначають П. В. Волошин, Н. О. Марута, Л. Ф. Шестопадова (2015), у даній категорії дітей часто виникають різноманітні варіанти розладів адаптації. У більшості випадків вони мають окремі прояви: прагнення до ізоляції і обмеження контактів, підвищена стомлюваність і знижена активність, знижений настрій, напади безпричинної дратівливості, зниження яскравості емоційних реакцій, тощо. Даними авторами акцентується увага на факторах, що визначають успішність адаптації дітей внутрішньо переміщених осіб до нових умов життя. Це – соціальний та економічний статус батьків, національна і соціокультурна приналежність, причини вимушеної міграції, вік, ставлення місцевого населення. Ці чинники, як свідчить дослідження К. В. Седих (2016), обумовлюються специфікою ставлення до суспільно-політичної кризи та її відображенням у свідомості жителів України, що можуть або сприяти інтеграції переселенців до соціуму або ж

ускладнювати її. Проте, дані чинники, навіть у найбільш сприятливому їх поєднанні, не дають гарантії успішного адаптування молодших школярів після переселення, що, відповідно, вимагає спеціального супроводу.

Мета статті – описати результати емпіричного дослідження проявів адаптованості в системі соціальних контактів дітей-переселенців.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для успішного спілкування з оточуючими важливе значення мають соціально-психологічні характеристики дитини, її налаштування на спілкування з оточуючими, що вивчалися нами за допомогою методик «Неіснуюча тварина» (ті дані, що свідчать про тенденції соціальної активності досліджуваних), «Методика Фільм-тест Р. Жилія» (тенденції спілкування поза сім'єю та соціально-психологічні характеристики досліджуваних), «Розстановка шкільного класу» (характеристика системи контактів дітей у класі) та «Соціометрія» (місце дитини у класі, ставлення до неї). У дослідженні даної категорії дітей, взяли участь дві групи досліджуваних: експериментальна група – 90 дітей-переселенців та контрольна група – 90 дітей – учні полтавських шкіл. Так, у таблиці 1, представлені особистісні характеристики, важливі для спілкування дітей двох груп, визначені за методикою «Неіснуюча тварина».

Таблиця 1
Соціально-психологічні характеристики дітей експериментальної та контрольної груп

показники	знак	експериментальна група	контроль на група	φ^*
зацікавленість в інформації	+	65%	17%	2,86 ($p < 0,01$)
	-	35%	83%	
мовленнєва активність	+	10%	8%	0,2
	-	90%	92%	
конформність	+	97%	92%	0,66
	-	3%	8%	
діяльнiсна самореалізація	+	23%	42%	1,17
	-	77%	58%	

Як свідчать дані таблиці 1, представники двох груп характеризуються вираженими відмінностями за показником зацікавленості в інформації ($\varphi^*=2,68$, $p < 0,01$). Так, 65%

переселенців мають виражене зацікавлення у словах оточуючих, їх думці, що свідчить про їх знижену впевненість у собі, зовнішній локус контролю у прийнятті рішень, залежність самооцінки від зовнішнього ставлення. Такі характеристики, в свою чергу, свідчать про знижений рівень самодостатності досліджуваних як результат переживання психотравмуючих подій. При цьому 83% дітей контрольної групи мають низький рівень зацікавленості в інформації від оточуючих, що поєднується із властивим їм егоцентризмом. Діти контрольної групи характеризуються більш вираженою діяльнісною самореалізацією (42%), порівняно з дітьми експериментальної групи (23%). Вони схильні активно діяти та відстоювати свої права і реалізовувати наміри на відміну від переселенців, які помірковані та націлені більше на рефлексію, ніж на дії у стосунках.

Тенденції міжособистісного спілкування дітей із двох груп, визначені за методикою Р. Жила, представлені у таблиці 2.

Таблиця 2

Тенденції міжособистісного спілкування досліджуваних експериментальної та контрольної груп

тенденція	група	ставлення		сер.зн.	t
		нормативне	надмірне		
стосунки з другом	1	73%	27%	3,5	1,08
	2	30%	70%	5,4	
стосунки з вчителем	1	87%	13%	2,9	0,81
	2	90%	10%	3,2	
допитливість*	1	73%	27%	2,9	0,87
	2	90%	10%	3,2	
прагнення спілкування	1	20%	80%	5,6	0,67
	2	30%	70%	5,0	
домінування	1	67%	33%	2,1	0,67
	2	80%	20%	1,6	
конфліктність	1	67%	33%	3,9	1,38?
	2	90%	10%	2,7	
прагнення усамітнення	1	53%	47%	4,1	0,52
	2	60%	40%	3,7	

Примітка: *згідно автора методики, на увазі мається не стільки допитливість, скільки прагнення перебувати з дорослим, який щось розповідає – умовно названа нами як соціальна пізнавальна зацікавленість.

Як свідчать дані таблиці 2, більшість тенденцій спілкування представників досліджуваних груп мають загальні закономірності прояву. Зокрема, досліджувані: не надають особливої ваги стосункам із вчителем (13% експериментальної групи та 10% контрольної надмірно прагнуть взаємодіяти з вчителем), проявляють слабо виражену соціальну пізнавальну зацікавленість (27% та 10% відповідно мають надмірний її рівень), мають виражене прагнення спілкуватися з оточуючими у великих групах (80% та 70% відповідно), направлені на усамітнення (47% та 40% відповідно).

Виявлені дещо виражені відмінності між групами досліджуваних. Так, представники контрольної групи більше направлені на стосунки з близькими друзями, надають їм значення (70%), порівняно з діти-переселенцями (27%), які не мають вираженої тенденції до включення у дружні стосунки, дещо дистанційовані. Натомість, діти-переселенці дещо більше конфліктні (33%) та схильні до домінування (33%), ніж представники контрольної групи (10% та 20% відповідно). Тобто, діти-переселенці, маючи деяку тенденцію до відсторонення у стосунках з друзями, більше схильні проявляти конфліктність та домінують. Імовірно, такі тенденції поведінки є реактивними формами компенсації психологічного дискомфорту від психотравмуючих подій та відображають труднощі у соціально-психологічній адаптації даної категорії дітей. Тож, у досліджуваних експериментальної групи наявний певний конфлікт тенденцій. З одного боку, вони прагнуть взаємодіяти з оточуючими і зацікавлені в інформації, з іншого – не прагнуть включатися у стосунки з друзями, демонструють конфліктність, прагнення до усамітнення та домінантність.

Достатньо діагностично важливим показником є реакція досліджуваних на соціальні ситуації фрустрації, які виявлені за методикою Р. Жилія і представлені у таблиці 3.

Таблиця 3

Особливості вираженості реакцій на фрустрацію представників експериментальної та контрольної групи

група	ставлення			сер.зн.	t
	знижене	нормативне	надмірне		
ЕГ	47%	53%	0%	2,2	0,36
КГ	50%	50%	0%	2,0	

Як свідчать дані таблиці 3, у двох досліджуваних групах зафіксована тенденція придушення фрустраційних реакцій, властива 47% представників експериментальної та 50% контрольної групи. Виражена реакція на фрустрацію не властива представникам обох груп. Тобто, діти у ситуаціях фрустрації проявляють інтрапунітивну модель поведінки.

У таблиці 4. представлені результати емоційного ставлення до школи досліджуваних, визначені за методикою кольорових виборів М. Еткінда.

Таблиця 4

Особливості ставлення до школи представників експериментальної та контрольної групи

група	ставлення			χ^2
	позитивне	індиферентне	негативне	
ЕГ	30%	30%	40%	3,63
КГ	25%	58%	17%	

Як свідчать дані таблиці 4, дітям-переселенцям властиве переважання негативного емоційного ставлення до школи, зафіксоване у 40% даної групи, порівняно з показниками контрольної групи, де даний показник властивий 17%. Ці діти відчувають негативні емоції, пов'язані з відвідуванням занять, процесом навчання, стосунками з вчителями. Натомість, діти контрольної групи до школи ставляться переважно індиферентно (58%). Таке ж ставлення до навчального закладу характерне для 30% дітей-переселенців. У школі такі діти займаються сторонніми справами, а навчання і спілкування у закладі оцінюється у них ситуативно – залежно від оцінки, ситуації спілкування.

Позитивне ставлення до школи властиве 30% експериментальної та 25% контрольної групи, які із задоволенням відвідують школу, мають позитивні емоції, перебуваючи на уроках та у стосунках з однокласниками і вчителями.

Особливості місця досліджуваних дітей двох груп у колективі шкільного класу, визначені за методикою «Розстановка шкільного класу», представлені у таблиці 5.

Як свідчать дані таблиці 5, дітям двох групи властиве відмінне сприйняття системи стосунків у класі. Так, половина представників контрольної групи (50%) сприймає шкільний

колектив як дисфункціональний, а інша половина – як нормально функціонуючий. При цьому, діти-переселенці сприймають класи як краще функціонуючі (73%).

Таблиця 5

Параметри композиції шкільного класу досліджуваних експериментальної та контрольної груп

показники	знак	експериментальна група	контроль на група	ϕ^*
дисфункціональність системи	+	27%	50%	1,28
	-	73%	50%	
місце дитини в мікрогрупі	+	61%	41,7%	1,04
	-	39%	58,3%	
ізоляція	+	28%	33%	0,52
	-	72%	67%	

Лише третина досліджуваних (27%) експериментальної групи сприймає класний колектив як дисфункціональний. Нами визначена загальна тенденція у вибірці, яка набуває особливого значення в контрольній групі дітей: дисфункціональність системи шкільного класу пов'язана з такими його параметрами, як місце дитини в мікрогрупах та ізоляція. Відповідно, чим більша ізоляція дитини в системі стосунків та виражене її виключення з системи мікрогруп класу – тим більш дисфункціональним вона сприймає класний колектив.

Результати дослідження соціометричних статусів досліджуваних обох груп представлені у таблиці 6.

Таблиця 6

Соціометричні статуси дітей експериментальної та контрольної групи

статуси	неформальна взаємодія		навчальна взаємодія	
	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ
«зірка»	7%	21%	0%	7%
«прийнятий»	14%	14%	14%	28%
«неприйнятий»	14%	21%	28%	28%
«ізольований»	65%	44%	58%	37%

Як видно з таблиці 6, наявні певні відмінності у розподілі соціометричних статусів дітей двох груп. Зокрема, за критерієм неформальної взаємодії серед експериментальної групи більше ізольованих (65%, при 44% в іншій групі). Натомість, в контрольній групі більше виражені статуси зірок (21%, при 7% в першій групі) та неприйнятих (21%, при 14% відповідно). За

критерієм навчальної взаємодії спостерігається схожа тенденція, де 58% експериментальної групи ізольовані (при 37% в іншій групі), а 28% неприйняті у колектив класу. Серед групи контролю по 28% дітей мають статус прийнятих та неприйнятих. Також, 7% представників другої групи є зірками у класі, а такий статус в групі переселенців відсутній.

Тобто, можемо говорити про певну відсоткову перевагу несприятливих соціометричних статусів (ізольованих та неприйнятих) серед дітей експериментальної групи як за неформальним, так і за навчальним критерієм, хоча статистично дана відмінність не підтверджена ($\chi^2=0,8$ за неформальним, та 1,39 за навчальним критерієм). Тобто, одночасно можемо стверджувати і про загальну для всіх учнів тенденцію до зниження показника соціометричного статусу. Більшість досліджуваних обох груп або ізольовані у колективах класу, або неприйняті, мають велику кількість негативних виборів та малу – позитивних. Їх часто не приймають у мікрогрупи, їх думку не враховують у прийнятті групових рішень.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Отже, представники обох досліджуваних груп проявляють виражену конформність, прагнення спілкуватися з оточуючими у великих групах, відсутності включення у стосунки з вчителем, проявляють слабо виражену соціальну пізнавальну зацікавленість, при направленості на усамітнення. У ситуаціях фрустрації досліджувані обох груп проявляють інтрапунітивну модель поведінки, уникаючи протистояння. Для дітей двох груп властиве індиферентне ставлення до школи та переважання несприятливих соціометричних статусів. Діти-переселенці більше зацікавлені в інформації, думці оточуючих. Одночасно, вони мають деяку тенденцію до відсторонення у стосунках з друзями, більше схильні проявляти конфліктність та домінування. Натомість, діти контрольної групи більше схильні до діяльній самореалізації у стосунках з оточуючими, відстоювання своїх інтересів, направлені на стосунки з близькими друзями, надають їм значення.

До школи діти-переселенці ставляться індиферентно-негативно, хоча і займають нормальне положення у системі мікрогруп класу, не характеризуються ізоляцією, а систему шкільного класу сприймають, переважно, як нормально функціонуючу. При цьому, за результатами соціометричного

дослідження більшість із них потрапляє у несприятливі соціометричні категорії. Натомість, представники контрольної групи мають виражене індивідуальне ставлення до школи, характеризуються ізоляцією у стосунках і сприймають систему класу як дисфункціональну.

Не зважаючи на здійснений в даній публікації огляд специфіки соціальної адаптації дітей-переселенців, проблема комплексного дослідження адаптованості даної категорії дітей потребує подальшого вивчення. Зокрема, *перспективою подальших розвідок* виступатиме вивчення системи сімейних стосунків дітей та їх пристосування до нового мовного і культурного середовища як чинників адаптації переселенців.

Список використаних джерел

- Волошин П. В. Посттравматичні стресові розлади та розлади адаптації в постраждалих унаслідок військового конфлікту / П. В. Волошин, Н. О. Марута, Л. Ф. Шестопалова // Соціально-педагогічна та психологічна допомога сім'ям з дітьми в період військового конфлікту. – К. : Агентство «Україна». – 2015. – С.58–62.
- Літвінова О. В. Дослідження специфіки страхів молодших школярів як результат пережитих бойових дій / О. В. Літвінова // Науковий вісник Херсонського державного університету. – Серія «Психологічні науки». – 2015. – Вип. 1. – Т.2. – С.89–94.
- Седих К. В. Дослідження репрезентації соціально-політичної кризи в суспільній свідомості жителів України в системно-синергетичному підході / К. В. Седих // Психологія і особистість. – 2016. – №1. – С.53–69.
- Трубавіна І. М. Проблеми внутрішньо переміщених осіб в Україні як основа ведення випадку в соціальній роботі з ними / І. М. Трубавіна // Гібридна війна на Сході України в міждисциплінарному вимірі : витоки, реалії, перспективи реінтеграції. – Старобільськ : ЛНУ, 2017. – С. 320–342.

References

- Voloshin, P.V. (2015). Posttraumatic stress disorder and adaptation disorders in victims as a result of a military conflict [Post-traumatic stress disorder and adaptation disorders in victims as a result of a military conflict]. Social-pedagogical and psychological assistance to families with children during a military conflict. Kyiv : Agentstvo «Ukrainian», 58–62 [in Ukrainian].

- Litvinova, O.V. (2015). Doslidzhennja specifiky strahiv molodshih shkoljariv jak rezul'tat perezhutih bojovih dij [Investigation of the specifics of the fears of junior schoolchildren as a result of experienced military operations]. Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnogo universytetu. Seriya «Psykhologichni nauky» [Scientific Journal of Kherson State University Series: Psychological Sciences], 1(1), 89-94 [in Ukrainian].
- Sedykh, K.V. (2016). Doslidzhennja reprezentacii social'no-politichnoi krizi v suspil'nij svidomosti zhiteliv Ukraïni v sistemno-sinergetichnomu pidhodi [Research of the representation of the socio-political crisis in the public consciousness of the inhabitants of Ukraine in the system-synergistic approach]. Psykhologhiia i osobystist. [Psychology and personality], 1, 53-69 [in Ukrainian].
- Trubavina, I.M. (2017). Problemi vnutrishn'o peremishhenih osib v Ukraïni jak osnova vedennja vipadku v social'nij roboti z nimi [Problems of internally displaced persons in Ukraine as a basis for case studies in social work with them]. Gibridna vijna na Shodi Ukraïni v mizhdisciplinarnomu vimiri : vitoki, realii, perspektivi reintegracii [Hybrid war on the East of Ukraine in the interdisciplinary dimension: origins, realities, prospects for reintegration]. Starobil'sk : LNU, 320-342 [in Ukrainian].

T. Zozul

RESEARCH OF ADAPTATION MANIFESTATIONS IN THE SYSTEM OF SOCIAL CONTACTS OF CHILDREN-RESETERS

The article contains an analysis of the empirical study data of the social relations as an indicator of the adaptation of children-migrants specificity. A brief overview of current scientific research on the specifics of the adaptability of this category of children is presented. The results of socially important personal qualities, trends in interpersonal communication, reactions to frustration, attitude towards the school of children-migrants and representatives of control group empirical research are presented. Sociometric positions and the class collective composition perception indicators of children of the studied groups are analyzed. Children's of migrants tendencies on indifferent and negative attitude to school, normal position in the system of microgroups of the class, lack of isolation and orientation on normal class collective composition perception are presented in the article.

Key words: *children-reseters, adaptation, indicators of adaptability of children-migrants, factors of adaptation of children-migrants, tendencies of communication, sociometric positions of children-migrants.*

Надійшла до редакції 28.12.2018 р.

УДК: 159.923.2 – 053.6.
© В.А. Лавріненко, 2019
orcid.org/0000-0003-4531-7127
<http://doi.org/10.5281/zenodo.2560028>

ЛАВРІНЕНКО Віталій Анатолійович

*кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри психології
Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка*

ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ МІЖОСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ В НЕФОРМАЛЬНИХ ОБ'ЄДНАННЯХ НА РОЗВИТОК ЦІННІСНО-СМИСЛОВОЇ СВІДОМОСТІ ПІДЛІТКІВ

У статті аналізуються особливості впливу міжособистісної взаємодії в неформальних об'єднаннях на розвиток ціннісно-смыслової свідомості підлітків. Представлені актуальні наукові дослідження специфіки ціннісно-смыслової свідомості особистості, її становлення в підлітковому віці та напрямки теоретичного осягнення ролі субкультур у психологічному становленні представників даної вікової категорії. Подано узагальнені результати змістовних та структурних показників ціннісно-смыслової свідомості підлітків-неформалів та представників контрольної групи, їх тенденцій міжособистісної взаємодії. Описані результати проведення факторного аналізу емпіричних даних та представлено модель впливу міжособистісної взаємодії в неформальних об'єднаннях на розвиток ціннісно-смыслової свідомості підлітків.

Ключові слова: *ціннісно-смыслова свідомість, неформальні об'єднання, підлітки-неформали, структурні та змістовні аспекти ціннісно-смыслової свідомості, дискурси субкультури, тенденції взаємодії підлітків-неформалів.*

Постановка проблеми. Останніми роками в суспільстві відбулися глибинні трансформації, які спричинили істотні зміни в ціннісному осягненні життя особистістю. Зокрема, в актуальних соціально-політичних умовах відбувається нівелювання гуманістичних цінностей доброти, підтримки, допомоги, визнання пріоритету сім'ї та особистості в суспільному розвитку. Натомість спостерігається переорієнтація людей на цінності епохи споживання, які передбачають постійне прагнення до набуття матеріальних благ, необхідність людини замінити реальні досягнення фінансовим благополуччям, «успіхами» в віртуальному житті, тощо.

Особливо гостро на таку ціннісну кризу реагують молоді люди, які не мають сформованої системи цінностей та смислової регуляції власного життя при вираженому прагненні довести власну самостійність. Підлітки, маючи дезорганізовану систему особистісних смислів, швидко засвоюють суспільні дискурси споживання і знецінення гуманістичних цінностей, що призводить до викривлення їх ціннісного самовизначення, закріплення смислової невідповідності між декларованими у суспільстві та представленими в інститутах соціалізації цінностями.

Специфічним проявом соціалізації сучасних підлітків є перебування у складі субкультур, які відображають кризові явища суспільства та, водночас, є простором, що заміщує підлітку взаємодію в сім'ї, школі, дружніх стосунках. Зважаючи на переважаючу роль неформальної взаємодії у розвитку якісно нового рівня ціннісно-смислової сфери у підлітків, вивчення різних аспектів впливу активності в неформальних об'єднаннях на становлення особистості загалом та формування різних рівнів ціннісно-смислової сфери зокрема вимагає емпіричного осягнення.

Мета даної статті – описати результати дослідження впливу міжособистісної взаємодії в неформальних об'єднаннях на розвиток ціннісно-смислової свідомості підлітків та узагальнити їх у відповідній теоретико-емпіричній моделі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми сутності ціннісно-смислової сфери особистості присвячені роботи К. О. Абульханової-Славської, В. К. Вілюнаса, З. С. Карпенко, О. М. Леонтьєва, Г. К. Радчук, В. О. Ядова та ін. Смислова сфера особистості розглядається у дослідженнях О. Г. Асмолова, Б. С. Братуся, Д. О. Леонтьєва, Ф. Ю. Василюка, В. Є. Чудновського; вплив чинників оточуючого середовища на формування ціннісно-смислової сфери особистості представлений у працях таких вчених, як Б. С. Братусь, С. С. Бубнова, Д. О. Леонтьєв, В. Ф. Петренко, Г. К. Радчук, М. С. Яницький; специфіка ціннісних орієнтацій сучасної молоді висвітлена в дослідженнях І. С. Булах, І. В. Пустовалова, Ю. М. Сошиної.

У розумінні сутності феномену ціннісно-смислової свідомості визначено такі основоположні теоретичні позиції: свідомість – це інтегруюча форма психіки, результат суспільно-історичних умов формування людини в трудовій діяльності,

спілкуванні з іншими людьми (С. Л. Рубінштейн); свідомість пов'язана зі словом, що є одиницею її творення, проте поняття свідомості та мови не можуть бути ототоженені (Ф. Ю. Василюк, Л. С. Виготський, О. М. Лозова); осмислення оточуючого предметного та соціального світу реалізується в свідомості за рахунок складних взаємозв'язків між значенням та смислом, що охоплюють поєднання предметної діяльності, спілкування та інтеріоризації й екстеріоризації суспільного досвіду (В. П. Зінченко, О. М. Леонт'єв); формування свідомості людини є тривалим синхроністичним актом (В. П. Зінченко); ціннісно-сміслова свідомість може розглядатися як віртуально існуюча суб'єктивна модель власної особистості та репрезентації соціального досвіду (З. С. Карпенко); ціннісно-сміслова сфера є вершинним утворенням особистості, що визначає спрямованість її життя (Б. С. Братусь, Д. О. Леонт'єв, Г. К. Радчук); ціннісно-сміслова свідомість діалогічна за своєю суттю (М. М. Бахтін, З. С. Карпенко, М. К. Мамардашвілі).

Нами виокремлені особливості ціннісно-сміслової свідомості людини. По-перше, вона визначається як «вершина» у структурі особистості, яка визначає напрямок її життєвої активності. По-друге, вона формується у процесі активної життєдіяльності особистості у соціумі за рахунок осмислення суб'єктом власного життєвого досвіду, де визначальна роль належить процесу мислення та закріпленню суспільного досвіду шляхом його інтерпретації через використання мови. По-третє, ціннісно-сміслова свідомість має комунікативну природу, а її становлення передбачає наявність і реалізацію діалогічних відносин *Я-Ти*. По-четверте, формування системи смислів, які складають зміст свідомості, відбувається за рахунок встановлення чітких і однозначних зв'язків між значенням і смислом, що завжди передбачає поєднання різнорівневих форм осмислення і врахування контексту, в якому відбувається акт усвідомлення. По-п'яте, ціннісно-сміслова свідомість є цілісним відображенням різних сфер життя людини – її власного *Я*, предметного об'єктивного світу та соціальної дійсності.

На основі узагальнення теоретико-емпіричних даних ціннісно-сміслову свідомість визначено як «вершинне», цілісне, інтегративне утворення особистості, що відображає основні вектори певним чином структурованого осмислення людиною власного *Я*, оточуючої предметної та соціальної дійсності у вигляді смислових конструктів та наративів на основі

інтегрування власного життєвого досвіду з урахуванням актуальних дискурсів соціального існування та контексту діяльності.

Розвиток ціннісно-сислової свідомості особистості набуває особливого значення у підлітковому віці, коли молода особистість стикається з проблемою осмислення життя, розуміння його логіки. Узагальнення теоретичних даних дало можливість визначити дві групи чинників розвитку ціннісно-сислової свідомості підлітків. До першої групи – чинників соціального середовища – віднесено: особливості сімейного спілкування (Л. В. Гончар, Т. В. Кравченко); вплив освітнього середовища (Н. Ю. Баруліна, Н. В. Дьяченко, К. В. Седих); комунікативний досвід підлітка (І. С. Кон, Д. О. Леонтьєв); до другої групи – індивідуальних чинників розвитку ціннісно-сислової свідомості підлітків – входять: становлення особистісної позиції (І. С. Булах); єдність статево-рольового самовизначення, соціальної ідентифікації та диференціації (Ю. М. Сошина); ускладнення механізмів смислової регуляції поведінки та самодетермінації (О. Р. Калітеєвська, Т. Є. Тітова); спроможність до рефлексії (Д. О. Леонтьєв, В. І. Слободчиков).

Міжособистісна взаємодія має в підлітковому віці переважаче значення для становлення особистості. Спілкування з однолітками здійснюється часто у межах неформальних об'єднань. У неформальних молодіжних об'єднаннях відбувається референтне спілкування підлітків та отримання ними нового соціального досвіду. Спільною рисою цих груп є об'єднання навколо ідеї або інтересу, що зумовлює специфіку їх символіки, зовнішнього вигляду, особливості діяльності та стосунків з однолітками.

Узагальнення наукових поглядів щодо міжособистісної взаємодії (Г. М. Андрєєва, В. Л. Зливков, Н. В. Куніцина, С. О. Лукомська, Л. Е. Орбан-Лембрик, Я. Щепанський) знайшло вираження у такому його розумінні в даному дослідженні. Так, взаємодія в неформальних об'єднаннях визначається як взаємні дії підлітків, спрямовані на співвіднесення цілей учасників і організацію їхнього досягнення в процесі спілкування в умовах неформального об'єднання.

Виділено чотири групи досліджень, що висвітлюють різні аспекти впливу активності в субкультурах на становлення смислової сфери підлітків: 1) публікації, де висвітлюються загальні засади впливу субкультури на становлення ціннісно-

сміслової сфери неформалів, специфіка їх ціннісних орієнтацій, системи смислів безвідносно до спрямованості субкультур (О. І. Бондарчук, М. А. Іванова, Н. В. Каліна, О. А. Ліщинська, Н. В. Мокич, Н. В. Мужанова, В. Р. Павелків, Т. Ю. Строгаль, Н. Хамітов); 2) дослідження, присвячені висвітленню особливостей смислової сфери, цінностей і комунікації підлітків-представників романтико-ескапістських субкультур (Н. В. Боярин, А. Варенберг, Ю. В. Грищук, М. В. Гриньова, Л. Д. Заграй); 3) публікації, в яких відображені особливості ціннісно-сміслової сфери та патерни поведінки підлітків із агресивних субкультур (М. О. Белашова, О. В. Товканець, В. І. Мироненко); 4) публікації, в яких відображені особливості становлення ідентифікаційних механізмів підлітків у соціальному середовищі субкультури (Л. Д. Тодорів, Н. І. Яворська).

Розглянемо детальніше дослідження першої групи. У дослідженні В. Р. Павелків (2015) акцентується увага на неоднозначності впливу субкультури на особистість підлітка. З одного боку, вплив позитивний, коли підліток набуває навичок спілкування, з іншого – негативний, що виражається в ізоляції підлітка від інших соціальних впливів. Дослідження Н. В. Мужанової (2016) відображає достатньо низькі показники осмисленості життя представниками молодіжних субкультур, окрім показника результативності власного життя. Аналізуючи погляди сучасних науковців, можемо стверджувати, що активність підлітків у неформальних об'єднаннях асоціюється з надмірною вираженістю цінностей підтримки, єдності і психологічної безпеки (Барбара, 2013).

Дослідження другої групи засвідчують, що представники романтико-ескапістських груп (до яких відносять «готів», «емо», тощо), переважно конструюють власний внутрішній світ під впливом розцінення оточуючої дійсності, як позбавленої смислу. Так Л. Д. Заграй (2012) зазначається вплив ціннісно-смілової кризи сучасного суспільства на самоконструювання представників субкультури готів. Їх сприйняття життя та самих себе, на думку автора, керується «депресивними» смислами, схемами, що сконструйовані та транслюються у межах субкультури, які звужують простір для самоконститування, ускладнюють процес створення власних схем самовиявлення.

Як відображено в дослідженнях третьої групи, розвиток ціннісно-смілової свідомості підлітків із агресивних об'єднань відбувається, переважно, під впливом субкультурних прототипів

у вигляді реалізації своїх намірів на активне та агресивне самовираження, відстоювання власної позиції, розцінення світу як простору для реалізації своїх прагнень при умові постійної боротьби з «ворогами», які заважають самореалізації молоді. Представникам таких неформальних об'єднань властиві достатньо специфічні ціннісно-сміслові орієнтації, що організують їх сприйняття життя, відображаючи ідеологію субкультури. Загалом, розвиток ціннісно-сміслові свідомості підлітків, які входять до складу агресивних неформальних угруповань, характеризується значним впливом прототипів «справжніх чоловіків», «міцних хлопців», засвоєння яких виступає особливим шляхом дорослішання і самовираження, набуття маскуліної ідентичності (що також доводиться у дослідженні Н. І. Яворської, 2010).

Особлива роль субкультури в формуванні інтерпретаційних схем власної ідентичності підлітків доводиться у дослідженні Л. Д. Тодорів, Н. І. Яворської (2010), що складають четверту групу емпіричних пошуків сутності даного феномену.

Отже, результати досліджень ціннісно-сміслові свідомості підлітків-неформалів достатньо протирічні. В одних дослідженнях акцентується увага на перевазі у них цінностей спілкування, креативності, осмисленості життя, в інших – приділяється увага порушенню рефлексивних механізмів такої молоді, їх орієнтації на прояви гедонізму, вираженій смисложиттєві кризі, тощо. Така протирічність результатів досліджень значною мірою актуалізує необхідність вивчення впливу активності в субкультурах на розвиток ціннісно-сміслові свідомості підлітків, спираючись на соціальну природу свідомості та обумовленість особистісного розвитку різнорівневими процесами комунікації (Максименко, 2007).

Таким чином, активність підлітків у різних неформальних об'єднаннях відображається на особливостях їх ціннісно-сміслові свідомості. При чому, під час активної участі у діяльності неформальних об'єднань підлітки конструюють власне Я, вибудовують непротирічну картину бачення самих себе, соціальної дійсності, що виражається у специфіці їх ціннісно-сміслові свідомості, яка формується під впливом пануючих у субкультурі дискурсів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Емпіричне дослідження впливу міжособистісної взаємодії в неформальних об'єднаннях на розвиток ціннісно-сміслові свідомості

підлітків проводилося протягом 2013-2018 років. У ньому взяли участь 312 респондентів – учнів віком від 12 до 15 років загальноосвітніх навчальних закладів та закладів професійної освіти міста Полтави. За показником статі до вибірки увійшло 214 хлопців та 98 дівчат. До експериментальної групи увійшли 156 підлітків, які входять до неформальних об'єднань «емо», «готи», «футбольні фанати», «скін-хеди», «металісти», «рокери», «панки», «репери». До складу контрольної групи обрані 156 підлітків, які не входять до неформальних груп.

У дослідженні застосовано 7 методик: «Тест смисложиттєвих орієнтацій» (Д. О. Леонтьєв), що дозволяє діагностувати показники осмисленості життя; «Методика межових смислів» (Д. О. Леонтьєв), спрямована на виокремлення змістовних та структурних параметрів смислової сфери; «Опитувальник смисложиттєвої кризи» (К. В. Карпинський), що дозволяє діагностувати рівень смисложиттєвої кризи у респондентів; «Опитувальник для вивчення системи цінностей» (Ш. Шварц), що мав на меті визначення цінностей підлітків, методики «Q-сортування тенденцій поведінки у групі» (В. Стефансон) та «Діагностика міжособистісних відносин» (Л. М. Собчик), що дозволили виявити переважаючі тенденції та типи міжособистісної взаємодії досліджуваних; «Системна дошка» (К. Герінг), яка дала можливість визначити типи конфігурацій взаємодії в неформальних об'єднаннях та структурні параметри взаємодії підлітків у даних групах. Окрім цього було застосоване якісне феноменологічне інтерв'ю, що дало можливість проаналізувати специфіку репрезентації соціального досвіду в свідомості підлітків.

За результатами емпіричного дослідження визначено, що підліткам-неформалам, порівняно з представниками контрольної групи, властиве переважання низького рівня осмисленості життя ($\chi^2=14,253$, $p \leq 0,01$), дифузність смислових установок. Вони характеризуються менше диференційованими цілями в житті ($\chi^2=10,523$, $p \leq 0,01$), зниженою результативністю ($\chi^2=15,056$, $p \leq 0,01$), нелогічністю та відсутністю смислового опосередкування процесу життя ($\chi^2=13,924$, $p \leq 0,01$). Їм властиві незрілі смислові установки та особистісні смисли, які не спроможні регулювати їх життєдіяльність, підкореність локусу контролю «життя» ($\chi^2=8,985$, $p \leq 0,05$). Більшість підлітків-неформалів характеризується вираженими ознаками смисложиттєвої кризи ($\chi^2=11,13$, $p \leq 0,01$). Їм властивий низький

рівень осмисленості життя та наявність труднощів у смислотворенні. Натомість, представникам контрольної групи властива більша осмисленість життя, тенденція до його смислового опосередкування та відсутність смисложиттєвої кризи.

Виявлено, що неформали мають більш дифузну, дезорганізовану і спрощену систему ціннісно-сислової свідомості, що виражається у використанні меншої кількості смислових конструктів, які лежать, як правило, в одному семантичному полі ($U=126$, $p \leq 0,05$). Неформалам властивий знижений показник зв'язаності системи смислів ($U=127$, $p \leq 0,05$), що не завжди пов'язані зі смисловими установками у діяльності та спілкуванні, а вузлові категорії можуть мати характер «різноаспектності», «відірваності» від провідних смислів. Неформалів також відрізняє знижений показник продуктивності продукування смислів у процесі осмислення життя ($U=122,5$, $p \leq 0,05$). Натомість, представники контрольної групи характеризуються більш чітко побудованою структурою смислової сфери, зв'язаністю граничних та вузлових смислів, більшою їх продуктивністю.

Досліджувані обох груп однаковою мірою орієнтовані на інших людей ($U=144,5$), та характеризуються дещо знеціненим ставленням до власного Я, яке не виступає смисловим центром світу. Підлітки однаковою мірою мало схильні до вживання рефлексивних категорій ($U=155,5$). Проте, неформали більше орієнтовані на негативний досвід у осмисленні свого життя, проявляють прагнення до втечі від якихось дій, ситуацій, вчинків або переживань ($U=112,5$, $p \leq 0,05$). Детермінація їх поведінки та соціальних контактів лежить поза їх свідомістю у площині екстерного локусу контролю.

Встановлено, що абсолютно значимими цінностями досліджуваних двох груп є самостійність та стимуляція, натомість, абсолютними не значимими цінностями – традиційність та конформність. Встановлено, що підлітки-неформали більше ідеалізують необхідність досягнення у житті ($t=5,23$, $p \leq 0,01$), хоча реально керуються цінностями влади ($t=2,31$, $p \leq 0,05$) та безпеки ($t=2,74$, $p \leq 0,05$). Вони більше, ніж представники контрольної групи налаштовані на гедонізм ($t=3,84$, $p \leq 0,01$). У такому співвідношенні цінностей на рівні ідеалів та реальних регуляторів поведінки відображається ціннісна неузгодженість в ціннісно-сислової свідомості не-

формальної молоді. Вони, по-перше, прагнуть самостійності, яку, однак, схильні проявляти не через спроможність вирішувати життєві питання, а шляхом збагачення життєвих вражень, отримання стимуляції і задоволення. По-друге, неформали показником самостійності на рівні ідеалів розцінюють досягнення, проте у житті більше прагнуть відпочинку, вражень, контролю над оточуючими і безпеки.

Натомість, підлітки контрольної групи у реальній поведінці більше керуються цінностями гедонізму ($t=3,29$, $p \leq 0,01$) та конформності ($t=2,03$, $p \leq 0,05$), ніж прагнуть виділяти їх у структурі ціннісних ідеалів. Представники контрольної групи більше налаштовані на досягнення ($t=5,21$, $p \leq 0,01$) та універсалізм ($t=2,21$, $p \leq 0,05$).

За результатами вивчення особливостей тенденції і типів міжособистісної взаємодії підлітків визначено, що підліткам-неформалам більшою мірою властиві тенденції до незалежності ($t=3,314$, $p \leq 0,01$), уникнення спілкування ($t=2,42$, $p \leq 0,05$) і боротьби ($t=2,521$, $p \leq 0,05$), переважання недовірливо-скептичного ($t=7,24$, $p \leq 0,01$) типу міжособистісної взаємодії, порівняно з представниками контрольної групи, яким властиві залежно-послушний ($t=7,05$, $p \leq 0,01$), співпрацюючий-конвенційний ($t=2,37$, $p \leq 0,05$) та відповідально-великодушний типи взаємодії ($t=4,85$, $p \leq 0,01$).

Нами, також, виявлені відмінності у проявах осмислення життя, смисложиттєвої кризи, змістовних і структурних показників ціннісно-сислової свідомості, тенденцій і типів міжособистісної взаємодії підлітків із субкультур різної спрямованості – агресивної, романтико-ескапістської та епатажної. Дані результати частково представлені у попередніх публікаціях (Лаврінченко, 2017), а їх аналіз дав можливість визначити параметри субкультури, що впливають на ціннісно-сислову свідомість послідовників, виражаються через субкультурні дискурси. Механізмом такого впливу є інтеграція «сислових шаблонів субкультури» до системи смислів послідовників, що визначаються нами як певна граматична конструкція, яка пропонується ідеологією субкультури своїм послідовникам через спілкування її членів, тексти пісень, гасла, «пости» і «статуси» у соціальних мережах, літературу, що відповідає ідеології даної субкультури. Такі «шаблони» надають підліткам «готові» і сформульовані сислові конструкти, які, поєднуючись із відсутністю чіткого осмислення життя у даної

категорії молоді, спрощують механізми смислопородження. Визначено, що на розвиток ціннісно-сміслової свідомості підлітків-неформалів значною мірою впливають такі прояви дискурсів субкультури як ціннісні ідеали субкультури, її смислоутворююча ідея, ключова смислова установка, «вимога» до структури ціннісно-сміслової свідомості, напрямок активності особистості, оцінка смисложиттєвої кризи, смислова установка на типові поведінкові патерни та типи міжособистісної взаємодії. Усі ці параметри впливу дискурсів субкультури відрізняються в неформальних групах різної спрямованості, проте механізми їх впливу мають загальну логіку.

Для узагальнення масиву емпіричних даних нами застосований факторний аналіз із процедурою Varimax-обертання з нормалізацією Кайзера. Для проведення факторного аналізу виокремлено 47 змінних, до яких увійшли: 5 показників за методикою СЖО (Д. О. Леонтьєва); 1 показник вираженості смисложиттєвої кризи (за методикою К. В. Карпинського); 6 показників смислової сфери за методикою межових смислів (Д. О. Леонтьєв); 10 показників вираженості базових цінностей (Ш. Шварц); 6 показників тенденцій поведінки у групі (В. Стефансон), 8 показників вираженості типів міжособистісної взаємодії (за методикою «ДМВ» Л. М. Собчик). Даний набір змінних відображає результати, отримані за проведенням методик емпіричного дослідження. Для забезпечення можливості врахування впливу структурних та змістовних параметрів субкультури, до структури змінних, що підлягали факторизації, включені: 2 показники структурної організації неформального об'єднання (відкритості меж та статусної ієрархії за методикою «Системна дошка» (К. Герінг)), 1 узагальнений показник вираженості типів конфігурацій стосунків та 8 показників вираженості дискурсів субкультури серед досліджуваних. У якості узагальненого показника вираженості типів конфігурації взаємодії в субкультурах (ПТКВ) умовно сформована змінна, де низькі показники (1-3) відповідають вираженості лідерсько-опосередкованого типу взаємодії, середні (4-6) – альянсно-коаліційного та високі (7-9) – прямого типу конфігурації. Створення даної змінної обумовлено важливістю включення даного показника до процедури факторного аналізу для врахування впливу конфігурації стосунків в субкультури на розвиток ціннісно-сміслової

свідомості з одного боку, та характеристико розподілу даних за цією ознакою – з іншого. Адже, переважання одного з типів конфігурації автоматично заперечує наявність іншого, відповідно, дані за вираженістю типів конфігурації окремо виступають як номінальна шкала, що суперечить розподілу даних за результатами проведення методик і унеможлиблює факторизацію даної ознаки.

Також, для включення впливу змістовних характеристик субкультури на розвиток ціннісно-сислової свідомості підлітків створені 8 додаткових змінних, що відображають переважаючі дискурси субкультури. Зокрема, за результатами кластеризації результатів за методикою межових смислів, аналізу впливу дискурсів субкультури на ціннісно-сислову свідомість підлітків, типів взаємодії в групах різної спрямованості (описаних у даному розділі), результатів феноменологічного інтерв'ю, при проведенні методики «Системна дошка» (К. Герінг) досліджуваним було запропоноване додаткове завдання – оцінити за 9-бальною шкалою вираженість дискурсів субкультури у їх активності в неформальних об'єднаннях. Це такі змінні як: ДС – дискурс самовираження, ДБ – дискурс беззмістовності, ДП – дискурс протистояння, ДКС – дискурс культивування сили; ДМВ – дискурс «ми-вони», ДВП – дискурс втеча від проблем, ДІС – дискурс ідентифікації з субкультурою; ДСБ – дискурс сепарації від батьків. Розподіл балів передбачав ту ж градацією, що і за показником ПТКВ. Відповідно, бали за даними параметрами включені до факторного аналізу для оцінки ролі дискурсів субкультури в розвитку ціннісно-сислової свідомості підлітків.

За результатами проведення факторного аналізу (міра виборчої адекватності Кайзера-Майєера-Олкіна = 0,506) виявлено 7 факторів, які описують 62,6% загальної дисперсії ознак.

До першого фактору «Відкрита взаємодія в неформальному об'єднанні як чинник осмислення життя» (13,4% сумарної дисперсії, факторна вага становить 5,368) увійшли такі компоненти як «Загальний показник осмислення життя» (0,547), «Осмислення процесу життя» (0,705), «Результативність життя» (0,408), «Цінність стимуляція» (0,716), «Показник структури субкультури: відкритість меж субкультури» (0,704), «Покірно-сором'язливий тип міжособистісної взаємодії» (0,454) та «Дискурс беззмістовність» (0,540). Зміст даного фактору

відображає переважаючий вплив активної взаємодії в субкультурах із відкритими межами на процес осмислення життя, що виражається в проявах намагання підлітків подолати беззмістовність і смисложиттєву кризу за допомогою набуття комунікативного досвіду з послідовниками субкультури, представниками інших субкультур. У даному випадку субкультура усвідомлюється підлітками як «відкритий простір набуття комунікативного досвіду та чинник усвідомлення і осмислення процесу життя». Особливо важливою структурною характеристикою субкультури при цьому є відкритість її меж, що доводиться негативною кореляцією показник «Структурна ієрархія субкультури» (-0,601) до даного фактору. Тобто, субкультура є чинником осмислення життя через відкритість її меж, можливість розширення комунікативного досвіду на засадах рівного спілкування.

Другий фактор «Протистояння представника субкультури з оточуючими як шлях до балансу залежності і незалежності» (9,9% сумарної дисперсії, факторна вага становить 4,195) об'єднує такі змінні як «Комунікативна тенденція: Залежність» (0,757), «Комунікативна тенденція: Бажання спілкуватися» (0,742), «Незалежно-домінуючий тип міжособистісної взаємодії» (0,421), «Дискурс протистояння» (0,406). Семантика даного фактору відображає роль субкультури у забезпеченні протестних форм поведінки підлітків як їх намагання віднайти баланс між власною незалежністю та залежністю, побудовою необхідних форм узгодження між бажанням відокремитися від оточуючих та залежати від них у рамках спілкування. При цьому, даний фактор описує стан «початку віднаходження даного балансу і стан залежності», що доводить негативне відношення зі змінною «Комунікативна тенденція: незалежність» (-0,820).

До третього фактору «Узгодженість і структурованість ціннісно-сислової свідомості як чинник подолання кризи і досягнення стану безпеки» (9,0% сумарної дисперсії, факторна вага становить 3,807) увійшли змінні «Цілі в житті» (0,560), «Цінність: традиціоналізм» (0,604), «Індекс зв'язаності смислової сфери» (0,440), «Смисложиттєва криза» (0,359), «Цінність безпеки» (0,396). Зміст даного фактору демонструє важливість досягнення зв'язаності ціннісно-сислової свідомості, її послідовності і структурованості. При цьому, структурування ціннісної свідомості є чинником подолання

смісложиттєвої кризи і досягнення безпеки – імовірно, у контексті впевненості у майбутньому, життєвому визначенні та слідуванні традиційним способам реалізації у суспільстві (що доводить цінність традиціоналізму), залежності від умов життя, зовнішньому локусі контролю (доводиться негативним співвідношенням зі змінною «Локус контролю – Я» (-0,616)).

Четвертий фактор «Рефлексія комунікативного досвіду в субкультурі через неможливість активно протистояти у формальній групі» (8,7% сумарної дисперсії, факторна вага становить 3,617) об'єднує такі змінні як «Індекс рефлексивності» (0,727) та «Залежно-послушний тип міжособистісної взаємодії» (0,454) у поєднанні з негативним відношенням зі змінними «Цінність влади» (-0,630), «Владно-лідуючий тип міжособистісної взаємодії» (-0,620), «Дискурс «Ми-Вони»» (-0,468), «Дискурс самовираження» (-0,514). Даний фактор відображає важливу роль міжособистісної взаємодії підлітків у субкультурі у становленні їх рефлексивних навичок, зміні власного образу Я при наданні надмірного значення референтній групі і відсутності власного протиставлення себе соціальному оточенню.

До п'ятого фактору «Конструювання нових смислів у субкультурі через прямолінійне і безпосереднє протистояння залежності від батьків» (7,7% сумарної дисперсії, факторна вага становить 3,165) увійшли змінні «Середня довжина смислового ланцюга» (0,523), «Продуктивність системи смислів» (0,526), «Прямолінійно-агресивний тип міжособистісної взаємодії» (0,425), «Дискурс сепарації від батьків» (0,712) та «Дискурс втечі від проблем» (0,335). Семантика даного фактору охоплює розширення системи смислів підлітками в субкультурі як просторі, де вони віднаходять незалежність від батьків і інших дорослих, через безпосередню взаємодію із проявом рис рішучості, прагнення до апробування досвіду, відстоювання власної позиції. Даний фактор відображає певні ознаки ригідності, агресивності і некритичності підлітків-неформалів у процесі сепарації від світу дорослих і створенні атрибутів субкультури, примірянні смислових шаблонів субкультури, що доводиться негативним відношенням до даного фактору змінних «Індексу децентрації» (-0,728) та «Покірно-сором'язливий тип міжособистісної взаємодії» (-0,463). У даному випадку взаємодія в субкультурі – активна і рішуча позиція підлітка як прояв власної незалежності від дорослих, на відміну від четвертого

фактору, де розвиток рефлексивних навичок підлітком у субкультурі є пасивною втечею від проблем з оточуючими і намаганням замінити комунікативним досвідом із субкультури негативний досвід формального спілкування.

Шостий фактор «Позитивний емоційний досвід від прямого міжособистісного спілкування і проявів своєї сили в субкультурі» (7,1% сумарної дисперсії, факторна вага становить 2,875) об'єднує такі змінні як «Цінність гедонізму» (0,625), «Цінність конформності» (0,597), «Прямий тип конфігурації взаємодії в субкультурі» (0,529) та «Дискурс культивування сили» (0,587), при негативному відношенні змінних «Осмилення життя» (-0,569) та «Результативності життя» (-0,505) до даного фактору. Даний фактор відображає унікальне поєднання важливості прямого міжособистісного спілкування в субкультурі для підлітків, їх залежності від думки неформальної групи у поєднанні з культивуванням сили, проявів власної сили характеру, що викликає у підлітків задоволення, однак не передбачає покращення процесу осмилення життя. Результатом такого поєднання є позитивне афективне реагування.

Сьомий фактор «Поведінкова орієнтація підлітків-неформалів на відкрите протистояння» (6,6% сумарної дисперсії, факторна вага становить 2,635) представлений позитивно вираженою змінною «Комунікативна тенденція прийняття боротьби» (0,873) при виражених негативних відношеннях до даного фактору змінних «Цінність безпеки» (-0,364), «Комунікативна тенденція уникнення боротьби» (-0,837) та «Відповідально-великодушний тип міжособистісної взаємодії» (-0,443). Семантика даного фактору чітко описує орієнтацію підлітків-неформалів на протест, активне протистояння з соціальним оточенням, що, навіть, може призводити до небезпечних ситуацій.

Тож, проведення факторного аналізу дало можливість виявити якісно нові аспекти впливу активності у неформальних об'єднаннях на розвиток ціннісно-сислової свідомості підлітків-неформалів. Фактично, за результатами факторного аналізу можемо говорити про чотири найбільш виражені аспекти впливу активності у неформальних об'єднаннях на розвиток ціннісно-сислової свідомості підлітків: 1) відкрита взаємодія в неформальному об'єднанні є чинником осмилення життя підлітків (1 фактор), що відображає чіткі зв'язки між структурною організацією відкритих меж субкультури та

різними показниками осмислення життя; 2) взаємодія підлітків у субкультурі (на засадах уникнення протистояння оточенню та вираженій референтності) є чинником становлення їх рефлексивних навичок, зміни власного образу *Я* (4 фактор), що, в свою чергу, є чинником змістовного ускладнення та розгортання ціннісно-сислової свідомості молоді особистості; 3) прояв прямолінійно-агресивного типу міжособистісної взаємодії (п'ятий фактор, протилежний попередньому фактору) є проявом протесту від батьків до субкультури і втечі від проблем із ними і є чинником структурного ускладнення ціннісно-сислової свідомості – розширення продуктивності системи смислів; 4) пряме міжособистісне спілкування в субкультурі для підлітків є проявом одночасного вираження і залежності від оточуючих, і прояву власної сили *Я* в цих стосунках, дає виражене почуття задоволеності і активізує гедоністичні цінності (6 фактор). Зміст інших факторів розкриває різні структурні зв'язки або реалізації комунікативних тенденцій відповідно до дискурсів субкультури (2 і 7 фактори), або специфіку структурування ціннісно-сислової свідомості неформалів як чинник подолання складової кризи та актуалізації психологічної безпеки.

На основі узагальнення емпіричних даних, здійсненого факторного аналізу була побудована модель «Вплив міжособистісної взаємодії в неформальних об'єднаннях на розвиток ціннісно-сислової свідомості підлітків». Теоретико-методологічною основою даної моделі виступило синтезування різних наукових теорій, концепцій та поглядів стосовно комунікативної природи ціннісно-сислової свідомості, структури та генезису свідомості загалом, особливостей впливу участі в субкультурах на становлення інтрапсихічних характеристик молоді, моделей становлення ціннісно-сислової сфери підлітків.

Модель «Вплив міжособистісної взаємодії в неформальних об'єднаннях на розвиток ціннісно-сислової свідомості підлітків» (рис. 1.) базується на чотирьох принципах:

1) «буттєвого опосередкування смислової реальності» (Леонтьєв, 2003), згідно з яким ціннісно-сислова свідомість формується відповідно до умов життя особистості, у тому числі й соціальному контексті;

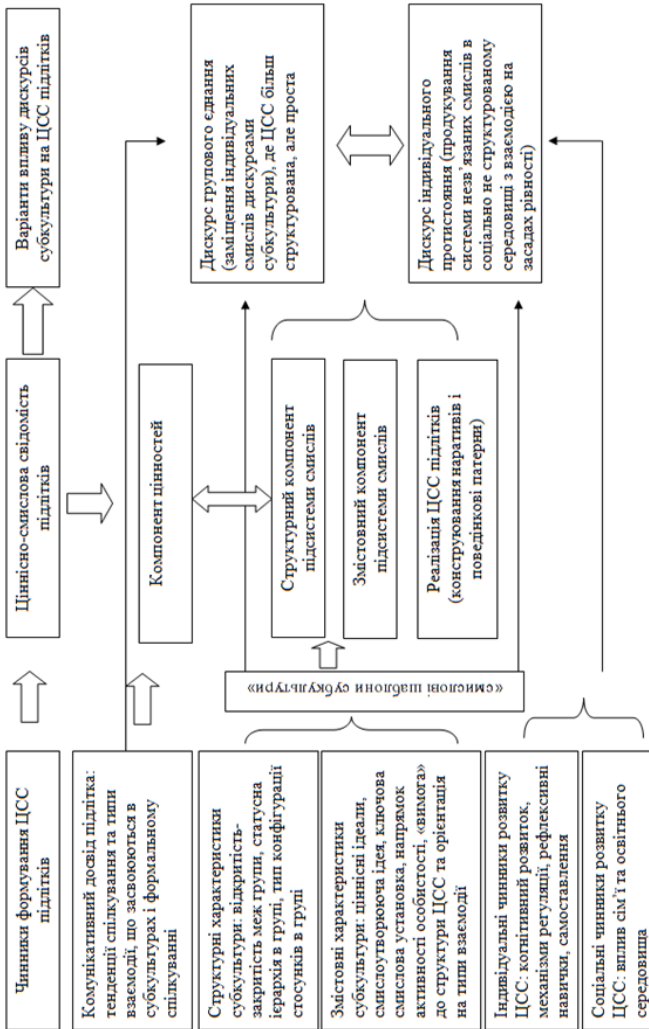

Рис. 1. Модель впливу міжособистісної взаємодії в неформальних об'єднаннях на розвиток ціннісно-смилової свідомості підлітків

2) «інтегральної суб'єктності» (Карпенко, 1998), згідно з яким ціннісно-сміслова свідомість виступає єдиним, віртуальним утворенням, що інтегрує в собі різні аспекти *Я* особистості підлітка і формується лише в умовах діалогічної взаємодії з іншими;

3) комунікативної природи свідомості, що підкреслює визначальну роль взаємодії і спілкування у становленні структурних і змістовних аспектів ціннісно-сміислової свідомості;

4) системності і взаємообумовленості компонентів системи (Седих, 2008), згідно з яким субкультура розглядається як система, що характеризується самостворенням та самопобудовою, розгортанням власної структури відповідно до закономірностей формування систем.

Дана модель включає такі компоненти.

1. Компонент ціннісно-сміислової свідомості підлітків як центральний компонент даної структури. У даному випадку ціннісно-сміслова свідомість підлітків-неформалів розуміється як: 1) віртуально існуюча суб'єктивна модель власної особистості та репрезентації соціального досвіду (в даному випадку – участі в діяльності субкультури); 2) «вершинне», цілісне, інтегративне утворення особистості, яке відображає основні вектори певним чином структурованого осмислення людиною власного *Я* та соціальної дійсності у вигляді смислових конструктів та наративів на основі інтегрування власного життєвого досвіду з урахуванням дискурсів соціального існування, що виражається у смисловій регуляції діяльності та життєздійснення.

До підструктур ціннісно-сміислової свідомості підлітків-неформалів нами віднесені: 1.1.) компонент цінностей, що є вершиною ціннісно-сміислової свідомості підлітків і задає найбільш загальні напрямки їх життєвої активності, операціонально виявляється в системі цінностей; 1.2) структурний компонент підсистеми смислів, що відображає особливості структурування системи смислів підлітків і операціонально виражається в показниках продуктивності смислової сфери, зв'язаності смислової системи, довжини смислових ланцюгів, кількості граничних та вузлових категорій, що використовуються підлітками для опису власних смислів; 1.3) змістовний компонент підсистеми смислів, що відображає характеристики змістовної направленості ціннісно-сміислової

свідомості підлітків і проявляється в «смыслах», «смыслових установках», «смыслових конструктах»; операціонально цей компонент виражається в показниках рефлексивності, негативізму, децентрації, осмисленості життя, наявності життєвих цілей, продуктивності життя, розуміння логіки власного життя, показнику смисложиттєвої кризи, смислових конструктах підлітків, «смыслових шаблонах субкультури»; 1.4) компонент реалізації ціннісно-смыслової свідомості підлітків, що проявляється у двох формах: конструюванні наративів та поведінкових патернів.

Наративи проявляються як цілісні бачення підлітків про власне *Я* та соціальну дійсність, що відображають основні вектори їх осмислення своєї поведінки, досвіду, соціальної реальності і власної особистості.

Поведінкові патерни розуміються як типові моделі поведінки, що засвоюються в соціальному існуванні особистості і реалізуються як найбільш зручні і часто застосовані форми поведінки.

Закономірність функціонування моделі 1. Узгодженість та функціонування ціннісно-смыслової свідомості підлітків передбачає, що ключовим компонентом даного конструкту є цінності, які задають найбільш загальні напрямки активності, далі вони визначають структурні і змістовні характеристики смислової сфери свідомості підлітків, реалізуючись у системі смислів через оформлення в граматичні конструкти. Фактично, цінності реалізуються в системі смислів через обґрунтування і розкриття напрямку їх реалізації. У наративах система смислів реалізується як створення цілісного образу свого «Я» і свого життя, суб'єктивна картина світу, що характеризується ознакою віртуальної суб'єктивності (за З. С. Карпенко, 1998), коли підліток рефлексивно створює власну картину свого «Я» у діалогічній формі як стосунок *Я* до *Я*-іншого. У поведінкових патернів смислова система реалізується через систему мотивів, як спонукань до певних дій, що запускають типові поведінкові патерни (наприклад, уникнення протистояння, втечі до субкультури, конфліктів із батьками чи формальною структурою класу, тощо).

Наступні п'ять компонентів моделі описують чинники формування ціннісно-смыслової свідомості підлітків-неформалів, а останній – вираження ціннісно-смыслової свідомості в активності підлітків.

2. Компонент комунікативного досвіду підлітка – є мета-компонентом даної моделі, адже є інтеграцією всього досвіду підлітка, набутого у процесі його життя до певного моменту розвитку свідомості. Головними показниками набутого комунікативного досвіду, операціоналізованими у даній моделі, є поведінкові тенденції (залежність, незалежність, орієнтація на спілкування, уникнення спілкування, прийняття чи уникнення боротьби за В. Стефансоном) та типи міжособистісної взаємодії (владно-лідуючий, незалежно-домінуючий, прямолінійно-агресивний, недовірливо-скептичний, покійно-сором'язливий, залежно-послушний, співпрацюючі-конвенційний та відповідально-великодушний за Л. М. Собчик).

Закономірність функціонування моделі 2. Ціннісно-смілова свідомість підлітків формується у процесі їх соціальної активності (відповідно до принципу «буттєвого опосередкування смислової реальності» Д. О. Леонтьєва, 2003) та залежить від характеристик соціального досвіду підлітка, набутого у різних соціальних системах. Так, позитивний вплив на ціннісно-смілову свідомість підлітка чинить позитивний комунікативний досвід (прояви розуміння від оточуючих, підтримка, дружба, тощо), що виражається у кращій структурованості системи смислів підлітків та її більшій гармонійності. Натомість, негативний комунікативний досвід (конфлікти, ізоляція від оточуючих, булінг, «висміювання», тощо) виражається в ціннісно-сміловій кризі, порушені смислового опосередкування діяльності підлітка, відсутності зв'язаності системи смислів підлітків.

3. Компонент змістовних характеристик субкультури, що відображає вплив дискурсів субкультури на формування ціннісно-смілової свідомості підлітків. Даний компонент моделі включає ряд складових функціонування яких реалізується через введене нами поняття «смісловий шаблон субкультури».

До даного компоненту входять: 3.1) цінності субкультури, що відображають найбільш значимі для даної субкультури аспекти реальності, які задають напрям смислоутворювальної ідеї (наприклад, самостійність, незалежність, влада, тощо). Зміст цінностей, відображений в смислоутворювальній ідеї, в подальшому конкретизується, вербалізується та реалізується в «сміслових шаблонах субкультури» та, потім, в сміслових конструктах підлітків; 3.2) смислоутворювальна ідея

субкультури ((«життя – це страждання», «влада – білим», «секс, наркотики, рок-н-рол»)), що виступає найбільш загальною ідеєю функціонування субкультури. Вона не є ані смыслом, ані цінністю, а вимагає конкретизації через «смыслові шаблони субкультури» а самі смысли утворюють послідовники в процесі усвідомлення і осмыслення ідеології субкультури проте ці смысли мають індивідуальне значення. Така ідея може бути сформульована: «Культивування сили у всіх її проявах», «Культивування беззмістовності і слабкості людського Я» та «Культивування протистояння соціуму та демонстрації Я»; 3.3) ключова смыслова установка, що визначається нами як сукупність «смыслових шаблонів субкультури», які відображають найбільш загальну тенденцію осмыслення життя (особистості, стосунків, діяльності) і реалізують вплив на діяльність послідовника субкультури. Дана установка може бути на психологічну єдність і самодостатність руху; розуміння та підтримку при одночасній зневірі в себе та обмеженні контактів; на протиставлення себе суспільству шляхом прояву власного Я при єдності з субкультурою; 3.4) напрямок активності субкультури, що відображає спрямованість ідеології субкультури і реалізується через необхідність самозміни («свобода для...»), втечу від проблем до субкультури («свобода від...») і самовираження через субкультуру («свобода у... проявах субкультури»); 3.5) оцінка смысложиттєвої кризи як показник вираженості смысложиттєвої кризи в ідеології субкультури та ставлення до даної кризи у її послідовників. У даному випадку субкультури різної спрямованості пропонують різні варіанти її подолання – від зміщення дискурсами субкультури до активного розгортання даної кризи; 3.6) смыслова установка на типові поведінкові патерни передбачає закладені в субкультурі дискурси і передбачає операціоналізацію через дискурс протистояння, втечі в субкультуру чи протиставлення себе соціуму; 3.7) типові патерни взаємодії, пропоновані субкультурою, що через «смыслові шаблони субкультури» накладаються на патерни взаємодії підлітків.

Закономірність функціонування моделі 3. Дискурси субкультури є чинником розвитку ціннісно-смыслової свідомості підлітків через «смыслові шаблони субкультури», які, несучі у собі дискурси субкультури, виступають шаблонами осмыслення життя підлітками відповідно до даних дискурсів.

Інтеграція «сміслових шаблонів субкультури» досягається через наявність у підлітка дифузної системи особистісних смислів та цінностей; колективний характер діяльності у субкультурі і референтний вплив; пропагування послідовниками субкультури бажаного образу *Я* послідовника, який наділений певними рисами. Такі «шаблони» надають підліткам «готові» і сформульовані особистісні смисли та смислові конструкти, які спрощують механізми смислопородження. Це відбувається шляхом засвоєння значної кількості інформації, яка містить такі «сміслові шаблони субкультури», що призводить до їх поступової інтеграції у систему смислів і, відповідно, змінює систему цінностей.

4. Компонент структурних характеристик субкультури, що включає особливості організації спільної діяльності субкультури відповідно до її спрямованості та переважаючої ідеології. Даний компонент включає параметри «відкритість-закритість меж субкультури», «статусна ієрархія субкультури», «тип конфігурації стосунків у субкультурі» («прямий», «альянсно-коаліційний» чи «лідерсько-опосередкований»);

5. Компонент індивідуальних чинників розвитку ціннісно-сміслової свідомості підлітків, до якого входять процеси когнітивного розвитку, механізми регуляції, розвиток рефлексивних навичок, особливості самоставлення підлітка;

6. Компонент соціальних чинників розвитку ціннісно-сміслової свідомості підлітків (вплив сімейного виховання та освітнього середовища);

7. Компонент варіантів впливу дискурсів субкультури на ціннісно-сміслову свідомість підлітків, що реалізується у двох модусах: в дискурсі групового єднання та дискурсі індивідуального протистояння.

Закономірність функціонування моделі 4. Структурні аспекти організації субкультури визначають структурні і змістовні характеристики ціннісно-смілової свідомості підлітків. Відповідно до дискурсу індивідуального протистояння соціуму, особистість підлітка, перебуваючи в умовах статусної дифузії та відкритості меж неформальної групи повинна сама протиставляти себе оточенню, віднаходить свою індивідуальність, презентує власне *Я* в системі соціальних стосунків, перебуваючи, одночасно, в індивідуальному протистоянні із соціальним оточенням. У таких неформальних об'єднаннях реалізація цього дискурсу актуалізує потребу пошуку нових

особистісних смислів, продукувати велику їх кількість. Таким підліткам властива висока диференціація смислів, які, однак, не мають зв'язаності. Відповідно, достатньо вираженою є їх смисложиттєва криза, а крайнім проявом такого дискурсу є беззмістовність.

Поєднання вираженої статусної ієрархії та закритості меж субкультури відображає дискурс групового єднання різних особистостей, що актуалізує потребу в заміщенні індивідуальних смислів дискурсами субкультури. У такій субкультурі кожна особистість повинна чітко функціонувати відповідно до власної статусної ролі та ідеології субкультури. Це виражається в спрощенні смислової системи, яка, однак, зв'язана і послідовна.

Закономірність функціонування моделі 5. Жоден із варіантів впливу дискурсів субкультури на ціннісно-смислову свідомість не веде до її структурування та вирішення смисложиттєвої кризи – в першому варіанті криза заміщується, а в другому – знаходиться у стані розгортання.

Отже, відповідно до даної моделі, міжособистісна взаємодія в субкультурах є чинником розвитку ціннісно-смислової свідомості підлітків. Найбільш вагомими аспектами впливу неформальних об'єднань на ціннісно-смислову свідомість підлітків є структурні компоненти організації субкультури (відкритість її меж провокує смислопошукову активність підлітків, а статусна ієрархія призводить до заміщення системи смислів дискурсами субкультури). Механізмом впливу дискурсів субкультури на ціннісно-смислову свідомість підлітків є вплив «смислових шаблонів субкультури», які поєднуються із відсутністю чіткої смислової системи підлітків, дають їм готові шаблони осмислення життя, відображаючи смислові установки субкультури, її ціннісні ідеали, тощо.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Актуальні дослідження ціннісно-смислової сфери неформалів відображають сукупність емпіричних пошуків цінностей, смислів, комунікації представників окремих субкультур, або виокремлення ролі субкультур в становленні психіки дітей. Проте, такі емпіричні пошуки не дають можливості судити про комплексний вплив взаємодії в субкультурах на розвиток ціннісно-смислової свідомості підлітків. Визначені за підсумками емпіричного дослідження особливості ціннісно-смислової свідомості підлітків-неформалів та переважаючий

вплив взаємодії в неформальних об'єднаннях на її розвиток пояснені у межах здійсненого факторного аналізу.

Розроблена модель впливу міжособистісної взаємодії в неформальних об'єднаннях на розвиток ціннісно-сміслової свідомості підлітків» засвідчує, що розвиток ціннісно-сміслової свідомості неформалів обумовлюється структурними компонентами організації субкультури; а механізмом даного процесу є вплив «сміслових шаблонів субкультури».

Разом із тим, проблема впливу взаємодії в неформальних об'єднаннях на розвиток ціннісно-сміслової свідомості потребує подальшого дослідження. Зокрема, перспективами подальших досліджень автора виступатимуть питання, пов'язані з емпіричним осягненням закономірностей інтегрованого функціонування особистості підлітка-неформала, її життєвої конструктивності та побудови життєвого шляху відповідно до превалюючої ролі неформальної взаємодії у розвитку ціннісно-сміслової свідомості молоді особистості.

Список використаних джерел

- Барбара А. О. Психологічні характеристики молодіжної субкультури / А. О. Барбара // Порівняльно-аналітичне право. – 2013. – №3. – С. 242–246.
- Заграй Л. Д. Рефлексивно-депресивний стиль життя готів / Л. Д. Заграй // Проблеми загальної та педагогічної психології: Збірник наук. праць інституту психології імені Г.С. Костюка НАПНУ. – 2012. – Т. XIV. – Ч. 6. – С. 168–175.
- Карпенко З. С. Аксіопсихологія особистості / З. С. Карпенко – К. : ТОВ «Міжнар. фін. агенція», 1998. – 216 с.
- Лаврінченко В. А. Особливості смислової сфери підлітків із неформальних об'єднань агресивної та романтико-ескапістської спрямованості / В. А. Лаврінченко // Психологія і особистість. – 2017. – № 1. – С. 130–145.
- Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д. А. Леонтьев / [2-е испр. изд.]. – М. : Смысл, 2003. – 487 с.
- Максименко С. Д. Психологія особистості / С. Д. Максименко, К. С. Максименко, М. В. Папуча. – К. : Видавництво ТОВ «КММ», 2007. – 296 с.
- Мужанова Н. В. Вікові особливості смислової сфери представників неформальних субкультур / Н. В. Мужанова // Наука і освіта. – 2016. – №5. – С. 228–232.
- Павелків В. Р. Психологічні ознаки в системах соціокультурного простору молодіжних субкультур / В. Р. Павелків,

- Н. В. Мокич // Психологія: реальність і перспективи: збірник наукових праць РДГУ. – 2015. – Вип. 4. – С. 187–193.
- Седих К. В. Психологія взаємодії систем: «сім'я та освітні інституції» / К. В. Седих. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 228 с.
- Тодорів Л. Д. Гендерна специфіка формування інтерпретативних схем оцінювання “Я” підлітками в молодіжній спільноті / Л. Д. Тодорів, Н. І. Яворська // Проблеми сучасної психології. – 2010. – Вип. 9. – С. 628–640.

References

- Barbara, A.O. (2013). Psihologichni karakteristiki molodizhnoï subkul'turi [Psychological characteristics of youth subculture]. Porivnjaľ'no-analitichne pravo [Comparative and analytical law], 3, 242-246 [in Ukrainian].
- Zagraj, L.D. (2012). Refleksivno-depresivnij stil' zhittja gotiv [Reflexive-depressive goth's lifestyle]. Problemi zagal'noï ta pedagogichnoï psihologii. Zbirnik naukovih prac' Institutu psihologii im NAPN Ukraïni. [Problems of general and educational psychology. Compilation of scientific works of G. S. Kostjuk Institute of psychology NAPS of Ukraine], vol. XIV, part 6, 168-175 [in Ukrainian].
- Karpenko, Z.S. (1998). Aksiopsihologija osobistosti [Axiopsychology of personality]. Kyiv : «Mizhnar. fin. agencija» [in Ukrainian].
- Lavrinenko, V.A. (2017). Osoblivosti smislovoï sferi pidlitkiv iz neformal'nih ob'ednan' agresivnoï ta romantiko-eskapists'koï sprjamovanosti [The specificity of meaning sphere of adolescent's from informal unions of aggressive and romantic-escapist orientation]. Psykhoholohiia i osobystist. [Psychology and personality], 1, 130-145 [in Ukrainian].
- Leont'ev, D.A. (2003). Psihologija smysla: priroda, stroenie i dinamika smyslovoj real'nosti [Psychology of meaning: nature, structure and dynamics of the meaning reality]. Moscow : Smysl [in Russian].
- Maksimenko, S. D. (2007). Psihologija osobistosti [Psychology of personality]. Kyiv : Vidavnictvo TOV “KMM” [in Ukrainian].
- Pavelkiv, V.R., Mokich, N.V. (2015). Psihologichni oznaki v sistemah sociokul'turnogo prostoru molodizhnih subkul'tur [Psychological features in systems of socio-cultural space of youth subcultures]. Psihologija: real'nist' i perspektivi: zbirnik naukovih prac' RDGU [Psychology: Reality and Prospects: Compilation of scientific works], vol. 4, 187-193 [in Ukrainian].
- Sedykh, K.V. (2008). Psihologija vzaemodii sistem: «sim'ja ta osvitiťni institucii» [Psychology of systems interaction: «family and educational institutions»]. Poltava : Dovkillja-K [in Ukrainian].
- Todoriv, L.D., Javors'ka, N.I. (2010). Genderna specifiķa formuvannja interpretativnih shem ocinjuvannja “Ja” pidlitkami v molodizhniĵ spil'noti [Gender specificity of the interpretative schemes

formation for the assessment of "I" in adolescents in the youth community]. Problemi suchasnoї psihologii [Problems of modern psychology], 9, 628-640 [in Ukrainian].

V. Lavrinenko

THE SPECIFICITY OF INTERPERSONAL INTERACTION IN INFORMAL UNIONS INFLUENCE ON ADOLESCENT'S VALUE-MEANING CONSCIOUSNESS DEVELOPMENT

The article analyzes the specificity of interpersonal interaction in informal unions influence on adolescent's value-meaning consciousness development. Actual scientific researches of specificity of personality's value-meaning consciousness, its formation in adolescence and directions of theoretical comprehension of subcultures role in the psychological formation of representatives of this age category are presented. Generalized results of the adolescent's from informal unions and representatives of the control group value-meaning consciousness content and structural indicators, their interpersonal interaction tendencies are submitted. The results of factor analysis of empirical data are described and the model of interpersonal interaction in informal associations influence on the adolescent's value-meaning consciousness development is presented.

Keywords: *value-meaning consciousness, informal associations, adolescents - from informal unions, structural and content aspects of value-semantic consciousness, discourses of subculture, adolescents -from informal unions interaction tendencies.*

Надійшла до редакції 16.12.2018 р.

УДК 159.923

© Т.С. Тітова, 2019

orcid.org/0000-0002-0276-4050

<http://doi.org/10.5281/zenodo.2560030>

ТИТОВА Тетяна Євгенівна

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології

Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ СПРЯМОВАНОСТІ СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ З РІЗНИМ РІВНЕМ САМОРЕГУЛЯЦІЇ

Стаття присвячена проблемі професійної спрямованості особистості як складного інтегративного феномену. Визначається необхідність розглядати особливості процесу саморегуляції через призму особистості та у взаємозв'язку із її професійною спрямованістю. Описуються результати дослідження особливостей професійної спрямованості майбутніх психологів з різним рівнем саморегуляції.

Ключові слова: саморегуляція, стиль саморегуляції, рівень саморегуляції, професійна спрямованість особистості, тип професійної спрямованості.

Постановка проблеми. Соціально-економічні зміни, що відбуваються у сучасному середовищі, призводять до виникнення потреби у мобільних та універсальних фахівцях, здатних успішно та ефективно вирішувати різноманітні професійні завдання. Відповідно, зростають вимоги і до системи вищої освіти, покликаної не лише надавати професійні знання, але і всебічно розвивати особистість майбутніх спеціалістів. Особливого значення ця проблема набуває при підготовці майбутніх психологів. Оскільки успішність професійної діяльності психолога тісно пов'язана з рівнем його особистісного розвитку, то одним з основних завдань підготовки майбутніх спеціалістів-психологів ми вважаємо формування його професійної спрямованості та здатності до саморегуляції.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми професійної діяльності психолога розглядаються у працях Н. А. Амінова, Н. Р. Бітянкової, С. Д. Максименка, М. В. Молоканова, В. Г. Панка, Н. І. Пов'якель, Г. К. Радчук, Т. М. Титаренко,

Н. В. Чеплевої, Н. Ф. Шевченко та ін. Дослідження особливостей професійної спрямованості особистості проводилися Ю. О. Афонькіною, Е. Ф. Зеєром, Є. О. Клімовим, Л. І. Кунц, Е. М. Ломакіною, Л. М. Мітіною та ін. Особливості професійної спрямованості психологів розглядаються у працях Н.О. Антонової, Т. М. Данилової, Л. М. Зибіної, Л. І. Кунц, В. А. Семиченко, І. М. Тимченко та ін. Розгляду особливостей саморегуляції та її значення у професійного становлення особистості присвячені роботи Л. Г. Дикої, О. О. Конопкіна, В. І. Моросанової, Г. С. Нікіфорова, О. К. Осницького, І. В. Плахотнікової та ін. Проведений аналіз вказує, однак, на недостатню розробленість питань взаємозв'язку професійної спрямованості студентів-психологів та рівня їх саморегуляції.

Основна **мета** статті – визначити особливості професійної спрямованості майбутніх психологів з різним рівнем саморегуляції.

Виклад основного матеріалу. Професійна спрямованість особистості є складним системоутворювальним феноменом, який А.У. Кулов пропонує розглядати як «властивість особистості, що характеризує ставлення людини до обраної професії, здійснює вплив на підготовку та успішність професійної діяльності, без якої неможливе професійне становлення особистості майбутнього спеціаліста» (Кулов, 2013, с.171).

У сучасній психологічній науці існує достатньо досліджень, які стосуються професійної педагогічної спрямованості особистості (Г. О. Балл, М. Б. Євтух, Н. В. Кузьміна, О. П. Літовка, А. К. Маркова, Л. М. Мітіна, Є. М. Нікірєєв, В. А. Семиченко, В. О. Сластьонін та ін.). Натомість, питання професійної спрямованості особистості психолога залишається недостатньо вивченим.

На думку І.М. Тимченко та Л.І. Кунц (2007), професійну спрямованість психологів слід розглядати у взаємозв'язку з практичним, освітнім та дослідницьким напрямками професійної діяльності. Відповідно, можна визначити такі види професійної спрямованості як практичну (психолог-практик), освітню (педагог-психолог) та дослідницьку (психолог-науковець). При цьому, науковці вважають, що під час навчання у ВНЗ професійну спрямованість варто розглядати як власне психологічну (практичну, освітню чи дослідницьку), предметну (інтерес до науки в цілому) та ситуативну (нестійку).

Т.М. Данилова (2004) пропонує розглядати професійну спрямованість психологів з позиції двох вісей «гуманізм-егоцентризм», «екзистенціалізм-прагматизм». Відповідно, можна визначити домінуючі типи спрямованості (гуманістичний, екзистенційний, прагматичний, егоцентричний).

У своїх дослідженнях Л. Г. Дика, О. О. Конопкін, В. І. Моросанова, Г. С. Нікіфоров, О. К. Осницький, І. В. Плахотнікова та ін. наголошують на тому, що важливою складовою професійного становлення та формування професійної придатності спеціаліста є свідомо особистісна саморегуляція, що розглядається як «системний багаторівневий процес психічної активності людини по постановці цілей та управлінню їх досягненням» (Моросанова, 2010, с.40). В. І. Моросанова (2010), у своїх дослідженнях вказує на те, що є певні відмінності у рівні розвитку свідомої саморегуляції, що проявляється у її індивідуальних особливостях, або «стилі саморегуляції».

Виходячи з цього нами були сформульовані наступні завдання дослідження: 1) визначити рівень розвитку та переважаючі типи професійної спрямованості студентів-психологів; 2) визначити рівень та стильові особливості їх саморегуляції; 3) проаналізувати особливості професійної спрямованості майбутніх психологів з різним рівнем саморегуляції. Для вирішення поставлених завдань нами був використаний комплекс методів, що включав аналіз наукової літератури по проблематиці дослідження, використання стандартизованих психодіагностичних методик (методика «Визначення рівня професійної спрямованості студентів» (за Т. Д. Дубовицькою) (Дубовицкая, 2004), методика «Діагностика типу спрямованості особистості практичного психолога» (за Т. М. Даниловою) (Данилова, 2004) та методика «Стиль саморегуляції поведінки (ССП-98)» (за В. І. Моросановою, О. М. Коноз) (Моросанова, Коноз, 2000) та методи математико-статистичної обробки даних (коефіцієнт кореляції Спірмена).

У цій статті представлено дані, отримані в рамках виконаного під нашим керівництвом магістерського дослідження Т. Филь, яке проводилось на базі Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка протягом 2017-2018 рр. У дослідженні взяли участь 50 осіб (студенти IV та V курсів), що навчаються за спеціальністю «Психологія».

Емпіричний матеріал, отриманий за допомогою методики «Визначення рівня професійної спрямованості студентів» (за Т. Д. Дубовицькою) вказує на те, що 54% досліджуваних мають середній, 26% – високий, а 20% – низький рівень професійної спрямованості. Зазначене вказує на те, що для переважної більшості респондентів (54%) емоційна привабливість обраної професійної діяльності є середньою. Можна припустити, що вони можуть не достатньо чітко усвідомлювати власне місце у обраній галузі, сумніваються у власних професійних здібностях при наявності загального позитивного ставлення до професії.

У 26% досліджуваних було виявлено високий рівень професійної спрямованості, що вказує на високу емоційну привабливість майбутньої професійної діяльності, інтерес до неї, бажання активно здобувати необхідні знання та навички, досягати успіхів у обраній професійній діяльності.

Низькі показники професійної спрямованості мають 20% респондентів, що вказує на незацікавленість та низьку привабливість майбутньої професії, небажанням працювати за спеціальністю, перевагу зовнішньої мотивації при виборі професійної спеціальності.

Оскільки більшість досліджуваних мають середній та високий рівень професійної спрямованості, то можна сказати, що в цілому по вибірці переважає внутрішня мотивація вибору професійної діяльності, що проявляється у стійкості та широті професійних інтересів, загальному позитивному ставленні до професійної діяльності.

Дані, отримані нами за допомогою методики «Опитувальник діагностики типу спрямованості особистості практичного психолога» (за Т. М. Даниловою) свідчать, що у 36% студентів-психологів переважає гуманістичний тип спрямованості, у 24% – екзистенційний, у 22% – прагматичний, а у 18% досліджуваних – егоцентричний тип спрямованості.

Гуманістичний тип спрямованості позначає пріоритетність інтересів, потреб та цілей інших, прагнення бути корисними. У спілкуванні такі люди зазвичай толерантні, аутентичні, емпатійні. Враховуючи те, що зазначені риси є достатньо важливими для становлення особистості як професіонала, переважання даного типу спрямованості серед майбутніх психологів є, на наш погляд, цілком закономірним.

При переважанні екзистенціального типу спрямованості можна говорити про домінування у особистості потреби у

внутрішній діяльності та вирішенні складних пізнавальних проблем. Особи, з таким типом спрямованості характеризуються високим рівнем самоаналізу, рефлексії, прагненням до самовдосконалення та самоорганізації. Зазначені риси є професійно значущими для майбутніх психологів та сприяють можливості досягнення значних результатів як у практичній так і у науковій діяльності.

Домінуючим мотивом при прагматичній спрямованості особистості є орієнтація на досягнення успіхів у діяльності, прикладання максимальних зусиль для реалізації власних можливостей та досягнення певних успіхів у діяльності. Досліджувані, які мають високий рівень розвитку прагматичної спрямованості (22%) здатні до самостійної постановки цілей та задачі, а також вибору способів їх досягнення, що також є достатньо важливим у роботі психолога.

Найменш вираженим типом спрямованості серед досліджуваного контингенту є егоцентричний (18%), що вказує на домінування у них цілей, інтересів та потреб егоїстичного характеру.

Аналіз результатів дослідження свідчить, що для студентів-психологів з високим рівнем професійної спрямованості найбільш вираженими є гуманістичний (переважає у 31% досліджуваних) та прагматичний (переважає у 31% досліджуваних) типи спрямованості. Зазначене може вказувати на те, що зміст роботи практичного психолога вони розглядають через його здатність проявляти терпимість та толерантність, а також через здатність формулювати та досягати поставлених цілей.

Респонденти з середнім рівнем професійної спрямованості вирізняються домінуванням гуманістичного (переважає у 33% досліджуваних) та екзистенційного (переважає у 30% досліджуваних) типів спрямованості. Зазначене вказує на те, що справжнього психолога вони розглядають як терпиму та толерантну людину, здатну приймати життя у його різних проявах.

Для респондентів з низьким рівнем професійної спрямованості виявлено перевагу гуманістичного (переважає у 30% досліджуваних) та егоїстичного (переважає у 30% досліджуваних) типів спрямованості. Зазначене вказує на те, що вони вважають психолога терпимим, толерантним, здатним легко та невимушено реалізовувати свої потреби та бажання.

Особливості саморегуляції студентів-психологів, які визначались за допомогою методики «Стиль саморегуляції поведінки» (за В. І. Морсановою, О. М. Коноз), представлені у таблиці 1.

З таблиці видно, що для 10% досліджуваних притаманний високий рівень саморегуляції. Досліджуваним цієї групи властиві самостійність, активність, гнучкість, вони здатні адекватно реагувати на зміну умов, усвідомлено ставити життєві цілі.

Таблиця 1

Показники рівня та особливостей саморегуляції студентів-психологів (n=50)

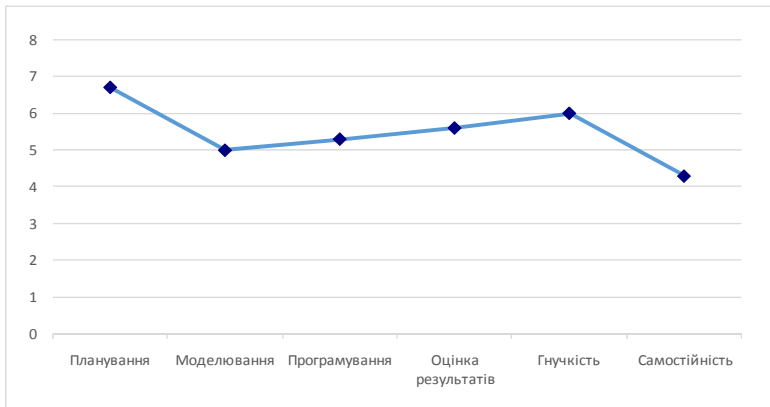
Показники Назва шкали	Високий рівень		Середній рівень		Низький рівень	
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
Загальний рівень саморегуляції	5	10%	40	80%	5	10%
Планування	14	28%	33	66%	3	6%
Моделювання	6	12%	33	66%	11	22%
Програмування	3	6%	40	80%	7	14%
Оцінка результатів	9	18%	40	80%	1	2%
Гнучкість	4	8%	40	80%	6	12%
Самостійність	1	2%	40	80%	5	10%

80% респондентів мають середній загальний рівень саморегуляції, що свідчить про їх достатній рівень активності, самостійності, здатності адекватно реагувати на зміну ситуації та планувати свою діяльність. Для 10% досліджуваних притаманний низький загальний рівень саморегуляції, що вказує на недостатню сформованість у них потреби в усвідомленому плануванні та програмуванні поведінки, залежність від ситуації і думки оточуючих.

Найбільш вираженими стильовими особливостями респондентів є «Оцінювання результатів» та «Планування», що вказує на їх здатність до побудови реалістичних та деталізованих планів, наявність суб'єктивних критеріїв

оцінювання результатів, розвиненість і адекватність самооцінки, здатність адаптуватись до зміни умов.

Особливості професійної спрямованості студентів-психологів з різним рівнем саморегуляції визначалися за допомогою аналізу та узагальнення даних, отриманих за результатами усіх проведених методик. Для більшої наочності результати представлені у вигляді узагальнених групових профілей саморегуляції студентів з високим, середнім та низьким рівнем професійної спрямованості (див. нижче рис. 1, 2 та 3).

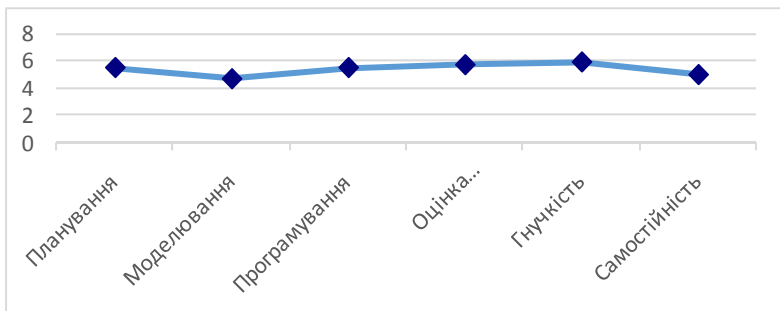
Рис. 1. Узагальнений груповий профіль особливостей саморегуляції майбутніх психологів з високим рівнем професійної спрямованості (n= 13).

Аналіз даних рис. 1. свідчить про те, що у досліджуваних з високим рівнем професійної спрямованості найбільш вираженими є такі саморегуляційні властивості, як планування та гнучкість. Найменш вираженою властивістю є самостійність. Можна припустити, що для таких респондентів характерною є виражена потреба у міжособистісній взаємодії, орієнтованість на співрозмовника, соціальна активність та достатня соціальна адаптивність. Для таких досліджуваних характерна наполягливість у досягненні цілей. Недостатньо сформоване вміння складати детальну програму та враховувати всі значущі умови ситуації компенсуються високою чутливістю до найменших змін та здатності швидко та гнучко перебудовувати програму дій відповідно до ситуації. Високий рівень гнучкості може

проявляться також у схильності до легкого та швидкого засвоєння нових ідей, прагненні «пробувати» щось нове.

Далі розглянемо узагальнений груповий профіль саморегуляції студентів, які мають середній рівень професійної спрямованості (див. рисунок 2).

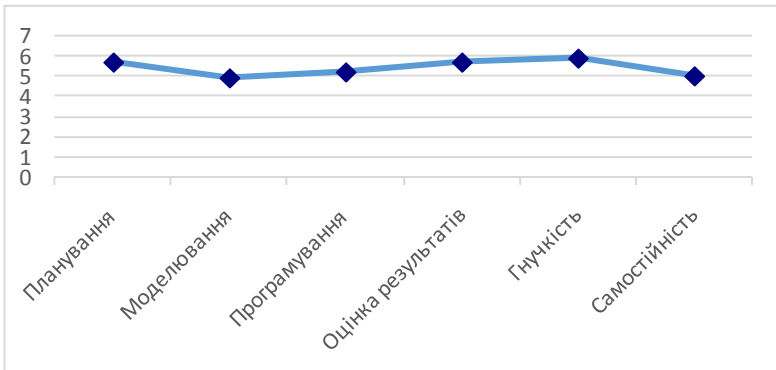

Рис. 2. Узагальнений груповий профіль особливостей саморегуляції майбутніх психологів з середнім рівнем професійної спрямованості (n = 27).

З рис. 2. видно, що в досліджуваних з середнім рівнем професійної спрямованості найбільш розвинуеною є гнучкість та оцінювання результатів, а найменш вираженою саморегуляційною властивістю є моделювання. Такі респонденти здатні до перебудови системи саморегуляції у відповідності до зовнішніх та внутрішніх змін, мають систему розвинутих суб'єктивних критеріїв оцінювання результатів діяльності та співвіднесення цілей і результатів діяльності. Однак, у них посереднім є ступінь усвідомленості, деталізованості та адекватності у визначенні моделей поведінки.

Нижче розглянемо особливості саморегуляції студентів-психологів з низьким рівнем професійної спрямованості (див. нижче рисунок 3).

Аналіз даних рис. 3 свідчить про те, що в досліджуваних з низьким рівнем професійної спрямованості найбільш вираженими є такі властивості саморегуляції як гнучкість та планування, найменш вираженою властивістю є моделювання. У представників цієї групи достатньо сформованою регуляторна гнучкість та здатність до планування при недостатньому розвитку здібностей до визначення значущих умов реалізації поведінки.

Рис. 3. Узагальнений груповий профіль особливостей саморегуляції майбутніх психологів з низьким рівнем професійної спрямованості (n= 10).

В цілому можемо сказати, що для досліджуваного контингенту переважаючими є середні показники за усіма регуляторними компонентами. Однак, у респондентів з високим рівнем професійної спрямованості показники саморегуляції середні з тенденцією до високого рівня, а у респондентів з низьким рівнем професійної спрямованості – середні з тенденцією до низького рівня. Змістовні характеристики професійної спрямованості та її рівень також співвідносяться зі специфікою регуляторних механізмів та рівнем саморегуляції в цілому.

Для визначення статистичної достовірності результатів дослідження нами використовувався коефіцієнт кореляції Спірмена (r_s). Було виявлено статистично значущий кореляційний зв'язок між середнім рівнем гуманістичної спрямованості та середнім рівнем саморегуляції ($r_s = 0,657$ при $p \geq 0,05$). Зазначене може вказувати на те, що респонденти цієї групи у регуляції власної діяльності в цілому враховують цілі та потреби інших людей. Вони є достатньо самостійними, гнучко і адекватно реагують на зміну умов. Можна припустити, що у цієї групи респондентів сформована потреба в усвідомленому плануванні діяльності. Вони прагнуть допомагати іншим та готові жертвувати власними інтересами, поступатися власними бажаннями заради благополуччя інших людей. Це може виявляти і у цілях, які вони ставлять перед собою.

У ході дослідження нами було виявлено, що середній рівень прагматичного типу спрямованості корелює також з середнім загальним рівнем саморегуляції ($r_s = 0,710$, $p \geq 0,01$). Зазначене може вказувати на те, що респонденти, які орієнтуються на конкретні результати своєї діяльності, здатні самостійно, гнучко та адекватно реагувати на зміни умов в постановці та досягненні мети. Для них важливими є успіхи у діяльності, що мотивує їх самостійно планувати діяльність і поведінку, організовувати роботу по досягненню мети, контролювати хід її виконання, аналізувати та оцінювати як проміжні, так і кінцеві результати діяльності.

В ході дослідження нами було виявлено також достовірний кореляційний зв'язок між високим рівнем гуманістичної спрямованості та низьким рівнем самостійності ($r_s = 0,746$, $p \geq 0,05$). Можна припустити, що оскільки у респондентів цієї групи вираженою є гуманістична спрямованість, то вони схильні враховувати різні позиції при побудові власної активності. Вони схильні будувати свою активність з опорою на суспільні інтереси, вищі соціальні і загальнолюдські потреби, що інтегруються у активній особистісній позиції до себе, до людей на основі гуманістичних цінностей та ідеалів.

Висновки та перспективи подальших розвідок.

Підсумовуючи результати нашого дослідження можна сказати, що для більшості студентів-психологів притаманний середній рівень розвитку професійної спрямованості. Домінуючими типами спрямованості є гуманістичний та екзистенційний, достатньо вираженим є також прагматичний тип спрямованості.

Змістовне наповнення професійної спрямованості та її рівень тісно пов'язані з рівнем саморегуляції та ступенем тих чи інших регулятивних властивостей. Високий рівень професійної спрямованості змістовно виражається у домінуванні гуманістичної та прагматичної спрямованості. У таких респондентів середній з тенденцією до високого рівень саморегуляції та переважають такі регулятивні властивості як гнучкість та планування.

Середній рівень професійної спрямованості змістовно виражається у домінуванні гуманістичної та екзистенційної спрямованості, середньому рівні саморегуляції та переважанні таких регулятивних процесів як гнучкість та оцінювання результатів.

Низький рівень професійної спрямованості змістовно виражається у домінуванні гуманістичної та егоцентричної спрямованості та проявляється в середньому з тенденцією до низького рівня саморегуляції та переважанні гнучкості та планування. Отже, можемо сказати, що зміст професійної спрямованості пов'язаний з якісною специфікою та рівнем саморегуляції.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у визначенні особливостей адаптації спеціалістів-психологів до професійної діяльності.

Список використаних джерел

- Данилова Т.Н. Опросник диагностики типа направленности личности практического психолога / Т.Н. Данилова // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – №8. – С.41-44.
- Дубовицкая Т.Д. Диагностика уровня профессиональной направленности студентов / Т.Д. Дубовицкая // Психологическая наука и образование. – 2004. – №2. – С.82-86.
- Кулов А.У. К определению понятия «профессиональная направленность личности» / А.У. Кулов // Вестник МГУКИ. – 2013. – №3 (53). – С.169-172.
- Моросанова В.И. Индивидуальные особенности осознанной саморегуляции произвольной активности человека / В.И. Моросанова // Вестник московского университета. – Сер. 14. – Психология. – 2010. – № 1. – С.36-45.
- Моросанова В.И. Стилевая саморегуляция поведения человека / В.И. Моросанова, Е.М. Коноз // Вопросы психологии. – 2000. – №2. – С.118-128.
- Тимченко И.Н. Профессиональная направленность студентов-психологов / И.Н. Тимченко, Л.И. Кунц // Journal of Siberian Medical Sciences. – 2007. – №2. – С.28-38.

References

- Danilova, T.N. (2004). Oprosnik diagnostiki tipa napravlenosti lichnosti prakticheskogo psihologa [The questionnaire of diagnostics of practical psychologist's personality orientation type]. Praktichna psihologija ta social'na robota [Applied psychology and social work], 8, 41-44 [In Russian].
- Dubovickaja, T.D. (2004). Diagnostika urovnja professional'noj napravlenosti studentov [The diagnostics of the level of professional orientation of students]. Psihologicheskaja nauka i obrazovanie [Psychological science and education], 2, 82-86 [In Russian].

- Kulov, A.U. (2013). K opredeleniju ponjatija «professional'naja napravlennost' lichnosti» [To the definition of the notion "personality's professional orientation"]. Vestnik MGUKI [Bulletin of MGUKI], 3(53), 169-172 [In Russian].
- Morosanova, V.I. (2010). Individual'nye osobennosti osoznannoj samoreguljacji proizvol'noj aktivnosti cheloveka [Individual peculiarities of awared self-regulation of human's will activity]. Vestnik moskovskogo universiteta. Ser. 14. Psihologija [Bulletin of Moscow university. Series 14. Psychology], 1, 36-45 [In Russian].
- Morosanova, V.I., Konoz, E.M. (2000). Stilevaja samoreguljacija povedenija cheloveka [Human behavior self-regulation styles]. Voprosy psihologii [Questions of psychology], 2, 118-128 [In Russian].
- Timchenko, I.N., Kunc, L.I. (2007). Professional'naja napravlennost' studentov-psihologov [Professional orientation of students-psychologists]. Journal of Siberian Medical Sciences, 2, 28-38 [In Russian].

T. Titova

THE PECULARITIES OF PROFESSIONAL ORIENTATION OF STUDENTS-PSYCHOLOGISTS WITH THE DIFFERENT SELF- REGULATION LEVEL

Article deals with the problem of the professional orientation as one of the complex integrative phenomenon. The necessity of studying of self-regulation in relation to the professional orientation is grounded. The results of investigation of future psychologists with different levels of self-regulation are presented. It has been shown that psychological content of the professional orientation is closely connected to the level of self-regulation. The high level of the professional orientation correlates with the domination of humanistic and pragmatic orientations. Such respondents display average level (with the tendency to the high level) of self-regulation, flexibility and good planning. Average level of the professional orientation correlates with the domination of humanistic and existential orientations, average level of self-regulation, flexibility and results evaluating. Low level of the professional orientation correlates with the domination of humanistic and egocentric orientations, average level (with the tendency to the low level) of self-regulation, flexibility and planning.

Key words: *self-regulation, self-regulation style, self-regulation level, professional orientation of personality, type of the professional orientation.*

Надійшла до редакції 25.12.2018 р.

УДК 159.923.31 «712»

© Л.Г. Перетятко, М.М. Тесленко, 2019

orcid.org/0000-0002-9033-5300

orcid.org/0000-0003-4676-7736

<http://doi.org/10.5281/zenodo.2560033>

ПЕРЕТЯТЬКО Лариса Георгіївна

*кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології
Полтавського національного педагогічного університету
імені В. Г. Короленка*

ТЕСЛЕНКО Марина Миколаївна

*кандидат педагогічних наук, доцент кафедри психології
Полтавського національного педагогічного університету
імені В. Г. Короленка*

АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ОСОБИСТІСНИХ КОНСТРУКТІВ ПРИ БІЛІНГВІЗМІ

У статті подано теоретичний аналіз проблеми особистісних конструктів при білінгвізмі у психологічній науці. Надано інтерпретацію феномену білінгвізму, розглянуто його види, форми, рівні та складові. Розкрито фактори, що впливають на розвиток особистісних конструктів при білінгвізмі. Розглянуто особливості особистісних конструктів у студентів з різним рівнем білінгвізму. Описані результати емпіричного дослідження проблеми особистісних конструктів при білінгвізмі.

Ключові слова: *білінгвізм, рівні білінгвізму, особистість, особистісні конструкти.*

Постановка проблеми. Зростання наукового інтересу до проблеми білінгвізму на сучасному етапі розвитку суспільства є цілком закономірним і природнім. Проблема багатомовності набуває особливого значення, оскільки зумовлена насамперед соціально-економічними та політичними змінами в Україні, насамперед загальною тенденцією до інтеграції у європейський простір, прагненням до діалогу культур і міжкультурної комунікації. Саме тому, особливого наукового й практичного значення набуває питання дослідження феномену білінгвізму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На думку фахівців в області білінгвізму, білінгвів у світі більше, а ніж монолінгвів. За підрахунком лінгвістів, наприкінці ХХ ст., кількість людей, для яких англійська мова була рідною мовою,

становила приблизно 400 млн. людей, а кількість людей, для яких англійська мова була другою мовою – приблизно 350 млн. людей. У подальшому кількість останні стрімко зростає, це дає нам підстави стверджувати, що двомовність можна вважати нормою у сучасному світі (Чиршева, 2015).

Проблематика білінгвізму відзначається багатоаспектністю свого розгляду в межах різноманітних наукових напрямків. Психологічні особливості мовленнєвої діяльності розглядалися у роботах А. Алхазішвілі, М. Васильєвої, Л. Виготського, Н. Імедадзе, О. Леонтєва, А. Маркосян та інших. Значну увагу психологічним та психолінгвістичним явищам двомовності приділяли такі зарубіжні психологи та психолінгвісти, як Д. Веркер, Д. Джонсон, Р. Дибольд, Б. Корфе, В. Ламберт, Е. Ньюпорт, Ч. Осгуд, Е. Петерсон та інші. Детально проблеми білінгвізму вивчали Б. Беляєв, Є. Верещагін, М. Жинкін, Б. Котик, Н. Магін, М. Михайлов, А. Шахнарович, Л. Щерба, А. Яцикевічус та інші.

Суттєвий вклад у дослідження питань двомовності зробили такі вчені як К. Бейкер, В. Белянін, О. Залевська, В. Костомаров, О. Леонтєв, В. Маккей, М. Михайлов, Е. Хауген та ін. Класифікації та види білінгвізму знаходимо в працях У. Вайнрайха, Є. Верещагіна, С. Ервіна, В. Ламберта, Ч. Осгуда, Л. Щерби тощо. Вікові особливості розвитку білінгвізму розкриті у дослідженнях таких вчених, як Б. Бейн, Л. Виготський, М. Волокітіна, І. Дубровіна, М. Матюхіна, Л. Перетятко, Ж. Піаже та інші.

У контексті психолінгвістики підходи до вивчення феномену білінгвізму були запропоновані в концепціях Дж. Гріна, В. Белянїна, І. Горелова, Л. Сахарного, К. Сєдова, Д. Слобіна, А. Супруна та інших.

Проте, незважаючи на те, що феномен білінгвізму всебічно розглядався у психологічному вимірі, нерозкритим залишається проблема особистісних конструктів при білінгвізмі. Зокрема, практично невисвітленими є питання розвитку білінгвізму в осіб з різним рівнем організації системи особистісних конструктів. Саме науковою значущістю окресленої проблеми й зумовлено вибір теми нашого дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Психологічні особливості явища білінгвізму передбачають дослідження

психічних механізмів функціонування мовлення (користування рідною та другою мовами), специфіки їх розвитку у випадку раннього і пізнього білінгвізму, впливів двомовності на загальний інтелектуальний розвиток та сенсоутворювальні системи людини, вивчення так званого феномена іншомовного мислення тощо.

Процес оволодіння другою мовою та функціонування двох і більше мов у свідомості індивіда привернув увагу широкого кола вчених уже на початку ХХ століття. Щодо питання доцільності й проблеми налагодження процесу організованого оволодіння другою мовою, то є чимало підходів, автори яких розглядають цей процес таким чином (Боднарчук, 2008):

– біхевіористський підхід (50-80-ті роки ХХ ст.) стверджував, що оволодіння другою мовою відбувається відповідно до загального закону «стимул-реакція» і розробки комплексу впливів і чинників, актуальних для певного віку, поведінкових стереотипів і бажаних реакцій;

– генеративістські теорії (60-90-ті роки ХХ ст.), прихильники яких вважали, що у свідомості людини наявна вроджена «універсальна граматика», тобто мовна система, завдяки якій людина освоює мовлення;

– когнітивно-психологічний підхід (90-ті роки ХХ ст.), що запропонував будувати навчання з опорою на когнітивні властивості людини, які дають змогу їй розпізнавати значущі ознаки рідної та другої мов і здійснювати комунікацію за допомогою виділених лінгвістичних параметрів.

У особистостей, які володіють двома мовами, існує відповідність між рівнем мовленевих здібностей рідної та іншої мов. Тобто, якщо у людини добре розвинуті мовленеві здібності, засобами рідної мови, то відповідні здібності мають виявитися і в іншомовній мовленнєвій діяльності, оскільки під час створення мовленнєвих висловлювань діють правила, які застосовують у всіх мовах. Ці правила визначають вимоги до змістової структури мовлення – про що говорити (предмет), що саме говорити (зміст), для чого говорити (мотив), кому говорити і який висновок можна зробити зі сказаного. На цій смисловій основі відбувається взаєморозуміння партнерів (Самарин, 1960).

У процесі оволодіння другою іноземною мовою білінгвальна компетенція перетворюється на метамовну ком-

петенцію, яка характеризується вищим рівнем систематизації та абстракції, що є новим якісним етапом у розвитку мовної особистості учня (Щепилова, 2000).

Річард Діболд висловив думку про те, що у свідомості білінгва співіснують два мовних коди, пояснюючи цим те, «яким чином білінгви можуть вивчити два символи для кожного предмета і водночас користуватися двома мовними системами з найменшою інтерференцією» (Diebold, 1976, с. 252).

У сучасних психологічних дослідженнях теорія внутрішнього коду у свідомості людини не знаходить підтвердження, тому, виходячи із теорії нерозривності мови і мислення, Г. Колшанський вважав, що «мовна база людини у процесі розвитку й оволодіння рідною мовою безпосередньо взаємодіє із розвитком мисленнєвого апарату і що сам мовний апарат є матеріалізація мисленнєвого апарату. Код рідної мови є кодом мислення людини. Засвоєння нею другої мови, якщо воно відбувається при сформованому мовному коді рідної, можна розглядати як процес взаємодії двох мовних кодів». (Колшанский, 1967, с.164).

Однак деякі дослідники розглядають проблему білінгвізму дещо глибше, ніж просто володіння індивідом різними мовними кодами, їх взаємодії і можливості переключення залежно від ситуації спілкування з одного мовного коду на інший. Адже не можна не зважати на невідповідність понять і семантичних полів відповідних слів різних мов, що трапляється доволі часто, «є психологічним і лінгвістичним фактом, а, відповідно переключення може означати для індивіда дещо більше, ніж просто перекодування» (Каспарова, 1986, с.6).

Деякі дослідники (І. Епштейн, Д. Сайер, В. Джонс, В. Стюарт та інші) переконані, що ранній білінгвізм негативно впливає на загальний інтелектуальний розвиток дитини в цілому і на розвиток її рідного мовлення. Науковці висловили ідею про те, що у разі багатомовності у людини виникає багато «конкуруючих асоціацій» і такі асоціації зумовлюють так зване «асоціативне гальмування». Дослідник вважав, що замість того, щоб удосконалювати мислення однією мовою, білінгву доводиться постійно вибирати із певного ряду асоціацій між предметами та різними словами, що позначають ці предмети у різних мовах. Було зроблено висновок, що «мови здатні

заперечувати одна одну», і, таким чином, «багатомовність є соціальне зло», яке гальмує розвиток мислення і загальний розвиток дитини.

Видатний психолог Л. Виготський також не дає однозначного трактування того, як впливає рання двомовність на загальний розвиток індивіда, зауважуючи, що «...двомовність за певних умов може стати чинником, який ускладнює як розвиток рідної мови дитини, так і її загальний інтелектуальний розвиток» (Виготський, 1934, с.64). Але не менш переконливі фактичні дані свідчать водночас і про те, що двомовність може і не мати шкідливих наслідків, а може, як виявили ґрунтовні спостереження окремих дітей, бути чинником, який сприяє як розвитку рідної мови дитини, так і її загальному інтелектуальному розвитку.

Такі дослідники як Е. Ленц, К. Питне, А. Ярмоленко та інші висловлюють думку про те, що, існуючи автономно у свідомості білінґва, мови не шкодять одна одній і ніяким чином не впливають на інтелектуальний розвиток індивіда.

Безперечно, що високоінтелектуальна людина володіє двома і більше іноземними мовами без будь-якої шкоди для когнітивних структур. Системний характер мовленнєвої діяльності на різних мовах (у разі достатнього володіння кожною із них) забезпечує вільну актуалізацію потрібних слів і граматичних стереотипів у системі відповідної мови, не спричиняючи асоціативного гальмування (Самарин, 1960).

Натомість досить багато сучасних дослідників (Л. Щерба, М. Сергієвський, А. Міллер та ін.) є прихильниками того, що багатомовність позитивно впливає на інтелект людини. Проте, володіння кількома мовами не означає наявність кількох мислень, а знання нової мови лише збагачує єдине мислення білінґва (І. Зимня, А. Яцикевічус, І. Китросська та ін.). Позитивний вплив білінгвізму було виявлено в умовах природного формування двомовності (експерименти Ж. Ронжа, В. Леопольда) та в умовах штучного білінгвізму (А. Єрмоленко, А. Зоргенфрей).

Проблему співвідношення мови і мислення у разі багатомовності науковці розглядають з таких поглядів: по-перше, кожна мова невіддільно пов'язана з мисленням; по-друге, мислення – це окремий і самостійний процес, а мовлення

є лише кодом вираження думки в процесі спілкування. Зокрема Б. Беляєв вважав, що мислення певною мовою відбувається засобами цієї мови і засвоєння нової мови обов'язково пов'язано з розвитком мислення нею.

Відомо, що основні категорії мислення, основні його поняття і закони є загальнолюдськими, єдиними для всіх народів. Про це свідчить факт можливості перекладу з однієї мови на іншу, в результаті чого одне і те ж поняття може бути адекватно передане засобами будь-якої мови. Усе це залежить, звичайно, від історичних, географічних, економічних та соціокультурних умов життя кожного народу. Тому кожна мова по-своєму фіксує у лексичних і граматичних структурах результати пізнання навколишнього світу, по-своєму синтезує і диференціює їх. Вивчення нерідної мови збагачує мислення індивіда новими поняттями або реаліями, яких немає у рідній мові, що пояснюється особливостями традицій, звичаїв, культури певного народу та налагодженням нових, дещо відмінних зв'язків та взаємовідношень між предметами та явищами існуючої реальності.

Отже, психологічні проблеми білінгвізму охоплюють розгляд особливостей механізмів його впливу на розвиток окремих психічних процесів та особистості в цілому.

Результати психологічних досліджень дають змогу спрогнозувати оптимальні можливості розвитку особистості у двомовному середовищі. Зокрема, теорія особистісних конструктів – когнітивна теорія особистості, розроблена в 50-х рр. ХХ ст. американським персонологом Дж. Келлі. Мета теорії особистісних конструктів полягає у поясненні того, як особистість інтерпретує і прогнозує свій життєвий досвід, передбачає (конструює) майбутні події, управляє пережитими подіями.

Особистісний конструкт – це ідея або сентенція, дихотомічна за своєю природою, яку суб'єкт використовує для осмислення, інтерпретації чи прогнозування власного досвіду, життєвого вибору. Конструкт – це біполярна суб'єктивна вимірювальна шкала, що реалізує одночасно дві функції: узагальнення інформації (встановлення подібності – полюс схожості конструкту) та протиставлення (встановлення відмінностей – полюс контрасту конструкту). Являючи собою

спосіб диференціації об'єктів, конструкти можуть бути застосовані для оцінки реальних об'єктів, конкретних ситуацій, іншої людини, яка знаходиться в певній рольовій позиції тощо.

Особистість – це система організованих особистих конструктів, у яких переробляється (сприймається й інтерпретується) особистий досвід людини. Структура особистості у рамках даного підходу розглядається як індивідуально своєрідна ієрархія конструктів. Кожний конструкт має дихотомію (два полюси). Людина обирає для себе ту альтернативу у дихотомічному конструкті, за посередництвом якої вона очікує отримати більше можливостей для розширення і ствердження своєї системи.

Люди розрізняються за змістом і кількістю доступних їм конструктів, за складністю організації системи конструктів і тим, наскільки ці системи відкриті змінам. Дж. Келлі виділяє два типи особистостей: когнітивно складна (особистість, у якої є велика кількість конструктів) і когнітивно проста (з невеликою кількістю конструктів).

Змінення конструктів відбувається головним чином тоді, коли вони призводять до очікувань, що виявилися неточними і не підтвердилися подіями, в результаті чого людина відчуває тривогу як усвідомлення того, що події, з якими людина зіткнулася, знаходяться поза межами можливостей застосування її системи конструктів.

Отже, Дж. Келлі заклав міцний гуманістичний фундамент своєю працею, прийнявши центральним положенням те, що люди здатні до постійного самооновлення. Оскільки люди конструюють зміст свого життя ще на ранніх етапах індивідуального розвитку, пізніше вони часто не усвідомлюють, що існує багато способів змінити себе і своє ставлення до світу. Для сприймання реальності органічно властива гнучкість. У ній є місце для пошуку, творчості й відновлення. У будь-якому віці люди можуть реконструювати сприймання реальності. Фактично, теорія особистісних конструктів є психологією розуміння розмаїття поглядів особистості, завдяки якому можна допомогти людині розв'язати її проблеми.

Тому для нас, великий інтерес становить емпіричне вивчення особистісних конструктів при білінгвізмі.

Зважаючи на системну природу феноменів білінгвізму та особистісних конструктів, ми вважаємо за необхідне використання комплексної методики для їх дослідження. До складу комплексної методики увійшли: 1) Опитувальник самооцінювання рівня володіння різними видами мовленнєвої діяльності DIALANG (модифікація Л. Черноватого); 2) Репертуарний тест рольового конструкта (Реп-тест) за Дж. Келлі; 3) Методика «Особистісний диференціал» (варіант, адаптований в НДІ ім. В. Бехтерева).

Дослідження проводилось протягом 2017 року на психолого-педагогічному факультеті Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. У ньому взяла участь 60 осіб, з них 30 студентів спеціальності «Психологія», які утворили експериментальну групу А, та 30 студентів спеціальності «Початкова освіта» з додатковою спеціалізацією «Іноземна мова», які утворили експериментальну групу Б. Результати проведення емпіричного дослідження особистісних конструктів при білінгвізмі дають змогу зробити такі висновки.

Проаналізувавши особливості бачення досліджуваними студентами власного рівня володіння як мовленнєвою діяльністю рідною мовою, так й іншомовною, можемо говорити, що крім української та російської мов, якими володіють усі досліджувані, як іноземні були названі ще англійська та німецька мови.

Проаналізувавши результати дослідження ми встановили, що рівень володіння українською мовою усіх досліджуваних є компетентним, рівень володіння російською мовою більшості досліджуваних є автономним, а англійської та німецької мов – рубіжним. Така картина є показником того, що серед усіх іноземних мов студенти найкраще володіють російською, а англійською та німецькою – на дещо нижчому рівні. Проте у студентів спеціальності «Початкова освіта» рівень володіння іноземними мовами (читання, письмо, розуміння на слух та говоріння) вищий, ніж у студентів спеціальності «Психологія». І як наслідок можна вважати, що ступінь розвитку білінгвізму у студентів спеціальності «Початкова освіта» теж вищий у порівнянні зі студентами спеціальності «Психологія».

Визначення особистісних конструктів досліджуваних, а також рівня їх когнітивної складності, засвідчило, що більшість досліджуваних є когнітивно складними, тоді як дещо менша частина опитаних є когнітивно простими особистостями. Такі результати говорять про те, що переважна частина студентів використовують достатньо складну і диференційовану систему конструктів. Вони чітко розрізняють себе та інших, розглядають людей у багатьох ракурсах, їхні уявлення про інших складні та диференційовані, вони помічають тонкі нюанси поведінки інших людей, не ігнорують різноманітні суперечності. Решта опитаних є когнітивно простими особистостями і розглядають інших людей та довколишній світ, базуючись на невеликій кількості конструктів. Вони мають усталені погляди щодо інших людей, ігнорують інформацію, яка суперечить їхнім уявленням. Вони прості у спілкуванні, володіють бідним репертуаром соціальних ролей.

Серед досліджуваних студентів спеціальності «Психологія» переважають когнітивно складні особи, тоді як когнітивно простих значно менше. При цьому серед студентів спеціальності «Початкова освіта» усе навпаки, переважають особи з низькою когнітивною складністю. Такі результати є показником того, що студенти-психологи краще справляються зі стресом, мають вищий рівень самооцінки та самоповаги, а також більш адаптивні до нових ситуацій, у той час як студенти спеціальності «Початкова освіта» більше піддаються впливу стресу та відповідно мають порівняно нижчий рівень самооцінки та самоповаги. Отже, результати дослідження свідчать, що більшість опитаних студентів є когнітивно складними особистостями, при цьому рівень когнітивної складності студентів-психологів є дещо вищим, ніж рівень когнітивної складності студентів спеціальності «Початкова освіта».

Вивчення особистісних властивостей досліджуваних говорить про те, що за показниками самоповаги у переважній більшості досліджуваних присутнє критичне ставлення до самих себе, часткова незадоволеність власною поведінкою, рівнем досягнень, а також недостатній рівень домагань і прийняття самих себе. Високі значення самоповаги притаманні порівняно меншій частині опитаних і свідчать про те, що вони сприймають

себе як особистостей, оцінюють себе як носіїв позитивних, соціально бажаних характеристик, задоволені собою. Низькі значення самоповаги частини досліджуваних свідчать про можливі особистісні проблеми, пов'язані з відчуттям малої цінності власної особистості.

За показниками розвитку вольових сторін особистості можемо говорити, що переважна частина опитаних зазвичай проявляють недостатній самоконтроль, переживають складнощі у дотриманні прийнятої лінії поведінки, а також часткову залежність від зовнішніх обставин чи оцінки. Високі значення менше, ніж чверті опитаних говорять про їх впевненість у собі, незалежність, схильність розраховувати на власні сили у складних ситуаціях, а низькі значення майже такої ж частини досліджуваних свідчать про їх тривожність.

Показники активності більшої частини досліджуваних вказують на їх інтровертованість, пасивність та спокійні емоційні реагування. Позитивні значення дещо більше чверті опитаних вказують на їх екстравертованість, яка проявляється у високій активності, товариськості, комунікабельності та імпульсивності. Четверта частина досліджуваних здатні проявляти у поведінці як риси інтровертованості, так і екстравертованості.

За отриманими результатами дослідження, можемо стверджувати, що вищий рівень самоповаги більше притаманний студентам-психологам, ніж студентам спеціальності «Початкова освіта». Що знаходить своє підтвердження у результатах дослідження за попередньою методикою. Більш розвинені вольові якості притаманні студентам спеціальності «Початкова освіта», ніж студентам-психологам. Серед студентів спеціальності «Початкова освіта» більше екстравертів, ніж серед студентів-психологів, натомість серед студентів спеціальності «Психологія» більше інтровертів.

Проведення порівняльного аналізу особистісних конструктів студентів з різним ступенем білінгвізму засвідчило, що студенти спеціальності «Психологія» мають вищий рівень організації системи особистісних конструктів, тобто є більш когнітивно складними особистостями, ніж студенти спеціальності «Початкова освіта» з додатковою спеціалізацією «Іноземна мова». Це дає підстави стверджувати, що рівень

білінгвізму не є визначальним чинником при формуванні системи особистісних конструктів у студентському віці.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Перспективами подальших розвідок може слугувати вивчення питання білінгвізму в етнопсихологічному контексті, зокрема розгляд співвідношення досліджуваного феномену з рівнем розвитку національної толерантності й етнічної ідентичності.

Список використаних джерел

- Боднарчук Т. Використання психологічних особливостей білінгвізму в процесі організації двомовного навчання / Т. Боднарчук // Вісник Львівського університету. Серія педагогічна. – 2008. – Вип. 23. – С. 63–73.
- Выготский Л. С. Мышление и речь. Психологические исследования / Л. С. Выготский. – М., 1934. – С. 362.
- Каспарова М. Г. Иноязычные способности как психологическая предпосылка формирования билингвизма / М. Г. Каспарова // Психология билингвизма: Сб. науч. тр. – М., 1986. – Вип. 260. – С. 5–12.
- Колшанский Г. В. Теоретические проблемы билингвизма // Лингвистика и методика в высшей школе / Г. В. Колшанский. – М., 1967. – Вип. 4. – С. 174–176.
- Самарин Ю. А. К вопросу о многоязычии и умственной деятельности / Ю. А. Самарин // Вестн. Ленингр. ун-та. 1960. – № 23. – Вип. 4. – С. 45.
- Чиршева Г. Н. Детский билингвизм: одновременное усвоение двух языков (электронное издание) / Г. Н. Чиршева – СПб. : Златоуст, 2015. – 488 с.
- Щепилова А. В. Проблемы преподавания второго иностранного языка и вопросы подготовки педагогических кадров / А. В. Щепилова // Иностранные языки в школе. – 2000. – № 6. – С. 15–22.
- Epstein I. La pensee et la poliglossie: Essai psychologique et didaktique [Електронний ресурс] / I. Epstein. – Режим доступу до документу:
https://books.google.com.ua/books/about/La_pens%C3%A9_et_la_polyglossie.html?id=f3g3jgEACAAJ&redir_esc=y
- Psycholinguistic. A survey of theory and research problems with a Survey of psycholinguistic research 1954-1964 / A. Richard Diebold, Ed. by Ch. Osgood, Th. Sebeck. – Westport, Conn. : Greenwood Press, 1976. – 307 p.

References

- Bodnarchuk, T. (2008). Vykorystannia psikhologichnykh osoblyvosti bilinhvizmu v protsesi orhanizatsii dvomovnoho navchannia [The use of psychological peculiarities of bilingualism in the process of organization of bilingual education]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya pedahohichna* [Lviv University Bulletin. The pedagogical series], 23, 63-73 [in Ukrainian].
- Vygotskiy, L.S. (1934). *Myshleniye i rech. Psikhologicheskkiye issledovaniya* [Thinking and speech. Psychological research]. Moscow: Sotsekgiz [in Russian].
- Kasparova, M.G. (1986). Inoyazychnyye sposobnosti kak psikhologicheskaya predposylka formirovaniya bilingvizma [Abilities to foreign languages as a psychological background for the formation of bilingualism]. *Psikhologiya bilingvizma: Sbornik nauchnyh trudov* [Psychology of bilingualism: *Collection of scientific works*], 260, 5-12 [in Russian].
- Kolshanskiy, G.V. (1967). Teoreticheskiye problemy bilingvizma [Theoretical problems of bilingualism]. *Lingvistika i metodika v vysshey shkole* [Linguistics and methodics in higher education], 4, 174-176 [in Russian].
- Samarin, Y.A. (1960). K voprosu o mnogoyazychnii i umstvennoy deyatelnosti [To the issue of multilingualism and mental activity]. *Vestnik Leningradskogo universiteta* [Leningrad University Bulletin], 23 (4), 45 [in Russian].
- Chirsheva, G.N. (2015). *Detskiy bilingvizm: odnovremennoye usvoyeniye dvukh yazykov (elektronnoye izdaniye)* [Children's bilingualism: simultaneous learning of two languages (electronic edition)]. St. Petersburg: Zlatoust [in Russian].
- Shchepilova, A.V. (2000). Problemy prepodavaniya vtorogo inostrannogo yazyka i voprosy podgotovki pedagogicheskikh kadrov [Problems of second foreign language teaching and issues of pedagogical staff training]. *Inostrannyye yazyki v shkole* [Foreign languages at school], 6, 15-22 [in Russian].
- Epstein, I. (n.d.). *La pensee et la poliglossie: Essai psychologique et didactique* [Thought and Poliglossia: Psychological and Didactic Test]. Retrieved from https://books.google.com.ua/books/about/La_pens%C3%A9_et_la_polyglossie.html?id=f3g3jgEACAAJ&redir_esc=y [in French].
- Richard Diebold, A. [Ed. by Osgood, Ch., Sebeck, Th.] (1976). *Psycholinguistic. A survey of theory and research problems with a Survey of psycholinguistic research 1954-1964*. Westport, Conn.: Greenwood Press.

L. Peretiatko, M. Teslenko

ANALYSIS OF THE PROBLEM OF PERSONAL CONSTRUCTS WHILE BILINGUALISM

The article presents the results of theoretical analysis of the problem of personal constructs while bilingualism in psychological science. The authors point out that the problem of multilingualism is of particular importance, as it is primarily due to social, economic and political changes in Ukraine, and first of all, to the general tendency towards integration into the European space. Due to it the particular scientific and practical importance is given to the issue of studying the bilingualism phenomenon.

On the basis of the analysis of scientific literature and available research, it was established that the problem of bilingualism is marked by the multidimensional nature of its consideration within the various directions (classifications and kinds of bilingualism, age peculiarities of the bilingualism development) and approaches (behavioral, generative, cognitive and psychological).

On the basis of the analysis of scientific literature and available researches it was established that today the problem of the correlation between language and thinking in the case of multilingualism is considered by scientists from the following views: firstly, each language is inseparably connected with thinking; secondly, thinking is a separate and independent process, and speech is only a code of thought expression in the process of communication.

According to the systemic nature of the phenomena of bilingualism and personal constructs, the great scientific interest for us is given to the study of personal constructs in bilingualism.

The results of the empirical study prove that the level of bilingualism is not a determining factor in the formation of personal constructs system in the student's age.

Key words: *bilingualism, levels of bilingualism, personality, personal constructs.*

Надійшла до редакції 29.12.2018 р.

УДК 159.923.2

© О.М. Сілютіна, 2019

orcid.org/0000-0003-4906-7540

<http://doi.org/10.5281/zenodo.2560040>

СІЛЮТІНА Олена Миколаївна

*аспірант кафедри психології Полтавського національного педагогічного
університету імені В. Г. Короленка*

ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ СУТНОСТІ ТІЛЕСНОГО ІНТЕЛЕКТУ ОСОБИСТОСТІ

Стаття присвячена теоретичному огляду проблеми сутності тілесного інтелекту особистості. Проаналізовані філософські та психологічні наукові погляди на роль тілесності у житті людини, специфіка розгляду «образу тіла» та «тілесного Я» особистості в класичних та сучасних наукових дослідженнях. Визначена роль тілесності у функціонуванні особистості в сучасних умовах техногенного суспільства. Описано теоретичне розуміння сутності тілесного інтелекту та його феноменологію в поведінці людини.

Ключові слова: *тілесний інтелект, тілесність, «образ тіла», «тілесне Я», тілесна усвідомленість, феноменологія тілесного інтелекту.*

Постановка проблеми. У сучасному світі спостерігається стрімка зміна способу праці з ухилом в розумову, зі зменшенням фізичної діяльності людини. Все більшу роль у виробництві та в повсякденному житті займають машини, механізми, техніка.

Сучасна людина переносить фокус уваги у своєму розвитку на реалізацію розумових здібностей. Зокрема, швидка комп'ютеризація суспільства в усіх сферах життя призводить до того, що все більше часу люди проводять сидячи за комп'ютером. За такого способу життя, людина поступово перестає розвивати свої тілесні навички і навіть втрачає вже здобуті, а м'язова система втрачає свою рухливість і життєвість. Такі симптоми, як болі в спині та шиї, стають, здебільшого, не стільки ознакою старіння, скільки ознакою способу тілесного життя. За розвиток свого мозку сучасна людина сплачує втратою й атрофуванням м'язової системи.

Тож, проблема вивчення ролі тілесності у житті сучасної людини набуває особливої актуальності. Зокрема, особливо важливим постає питання визначення сутності достатньо нового

та мало вивченого явища як тілесний інтелект, що відображає певні закономірності сприйняття особистістю свого тіла, інтеграції духовного, ментального та фізичного.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тілесність та тілесна компетентність стали предметом психологічного дослідження в працях зарубіжних дослідників В. Райха, О. Лоуена, Ф. Александера, М. Фельденкрайза, Т. Ханни, Т. Майерса, Г. Гарднера, Ю. Джендліна, та інших. Дана проблема представлена і в дослідженнях вітчизняних науковців – Г. Баскакова, Д. Бескової, Т. Леві, В. Нікітіна, О. Соколова, О. Тхостова.

Чимало теоретичних розробок стосовно ролі тілесності у житті людини здійснено українськими вченими. Для визначення теоретичних і методологічних засад дослідження тілесності мають важливе значення роботи О. Гомілко, С. Кримського, А. Лоя, В. Малахова, О. Мухи, Н. Медведєвої, М. Поповича, В. Табачковського, Т. Хомуленко.

Чимало дослідників (Р. Бернс, Е. Соколова, В. Мухіна, І. Кон, О. Тхостов, А. Налчаджян) підкреслюють, що уявлення про своє тіло, його розміри, форму, привабливість є важливим джерелом формування уявлення про своє Я. Вчені наголошують на необхідності і доцільності розвитку тілесного усвідомлення та тілесної компетентності, як одного з визначних факторів життєвої успішності індивіда. Сучасна людина має досить велике соціально-емоційне навантаження, зумовлене кризовими явищами сучасного суспільства, надмірно вираженою споживацькою орієнтацією свідомості (Седих, 2015), тому знання та розуміння функціонування психічно-тілесних процесів та їх постійний взаємозв'язок та взаємовплив стає сьогодні нагальною потребою для неї.

Часто в основні наукового аналізу ролі тілесності у житті людини дослідники визначають образ тіла. В даний час найбільш поширений погляд на образ тіла як на «складне комплексне поєднання сприйняття, установок, оцінок, уявлень, пов'язаних з тілесною зовнішністю і з функціями тіла» (Станковская, 2011). Не зважаючи на посилену увагу дослідників до даної проблеми, психологічна сутність тілесного інтелекту та його ролі у функціонуванні особистості залишається мало вивченою.

Тож **метою** даної статті виступає теоретичне осмислення психологічної сутності феномену тілесного інтелекту та тілесності у функціонуванні особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз наукових джерел свідчить про те, що проблема тілесності як складової людського *Я* почала привертати увагу дослідників ще за часів З. Фрейда. Зокрема, найбільшої уваги цьому аспекту приділяв учень З. Фрейда В. Райх (1999), що зауважував: «...Було б неправильним говорити про перенесення фізіологічних концепцій у психічну сферу, так як мова йде про реальну єдність психічної і соматичної функцій».

Перше тлумачення «тілесного *Я*» у структурі психічного пов'язане з ім'ям В. Джемса. Він розглядає особистість як трьохсуб'єктну сутність: носія біологічного досвіду, носія соціального досвіду і носія духовного досвіду, зазначає важливість вивчення та дослідження тілесного *Я*.

Проблема онтології тіла і тілесності набуває нового звучання в дослідженнях представників модерністської і постмодерністської філософії. У працях А. Бергсона, Р. Барта, Г. Гваттарі, М. Полані тіло розглядається як універсальна стабілізуюча структура досвіду людей, яка визначає своїм буттям становлення і розвиток людини в цілому.

У рамках екзистенційної філософії тіло розглядається як джерело особливого роду чуттєвості, завдяки якому людина спроможна пізнавати довколишній світ (Х. Маріс, Х. Ортега-і-Гассет, М. Гайдеггер, К. Ясперс, М. Мерло-Понті). Як стверджує М. Мерло-Понті (1999), за допомогою тіла відбувається не лише символічне відображення внутрішнього змісту особистості, але й символічне відображення світу в цілому.

Розглядаючи тілесний досвід як основу для розуміння функціонування індивіда, С. Фішер (1986) зазначає, що «...безкінечна множинність поведінкових актів, пов'язаних зі сферою тілесного досвіду, підтверджує повсюдний вплив тілесності. Людська особистість не може існувати окремо від своєї соматичної складової».

У багатьох дослідженнях вітчизняної філософії тілесність розглядається як найсуттєвіший чинник буття людини. Зокрема, на думку Н. Медведєвої (2005, с. 9), тілесність і соціальність

виступають як сутнісні елементи людини, об'єднані сукупністю зв'язків. Вона зазначає, що «тілесність – це субстрат людської життєдіяльності, який являє собою багатомірне утворення, яке існує в трьох вимірах: біологічне (природне) тіло, внутрішня тілесність, зовнішня тілесність, і конструюється на їхньому перетині». Людина в усіх своїх основних сутнісних характеристиках, – зазначає Н. Медведєва, – є тілесно-соціальним формуванням. Все людське існування обумовлене взаємодією тілесності і соціальності на кожному рівні.

На думку О. Гомілко (2007), тілесність – один із головних дієвих і активних чинників історії та культури, адже через неї конструюється культурна реальність. Тілесність людини – це не природна її передумова, а культурно-антропологічний феномен.

Т. Хомуленко (2017, с.123), досліджуючи структурно-функціональну характеристику «тілесного Я», визначає його «компонентом Я-концепції (поряд із «соціальним Я», «духовним Я», «культурним Я», «фізичним Я», тощо), який відповідає за когнітивний і емоційний супровід тілесного функціонування, забезпечує його регулятивний ефект, що реалізується в процесі внутрішнього діалогу з тілесним Я, із самим собою про тіло». Механізм, який забезпечує саморегуляцію тілесного, на думку Т. Хомуленко, відображений у такій послідовності процесів: знання – ставлення – увага – внутрішнє відчуття – внутрішній діалог. Вищі форми функціонування «тілесного Я» відрізняються рефлексивною регуляцією тілесного функціонування, тобто такою регуляцією, яка ґрунтується на зворотному зв'язку (внутрішньому діалозі).

Узагальнюючи результати теоретичних пошуків, можемо стверджувати, що на сьогоднішній день в дослідженнях ролі тілесності широко використовуються терміни «тіло», «тілесність», «образ тіла», «схема тіла», «тілесне» або «фізичне» Я, рідше зустрічаються «тілесний потенціал», «тілесна усвідомленість» та «тілесний інтелект».

Поняття тілесного інтелекту використовується в сучасній науці зрідка. Проте, саме розвиток знань відносно свого тіла, його можливостей, його обмежень та способів подолання таких обмежень має найбільш прикладний інтерес для сучасної людини, у суспільстві, де тілу надано нижчий статус в порівнянні з розумом та емоціями. Саме тілесний інтелект та

його розвиток може допомогти людині вирішити багато життєвих проблем, повернути свідомість людини «до тіла», навчити переносити увагу «до тіла», коли розумова та емоційна сфери перевантажені.

Г. Гарднер (2007, с. 401), досліджуючи множинність інтелекту і його різновиди, зазначав: «Варто звернути увагу, що останнім часом психологи виявили тісний зв'язок між володінням тілом і здатністю задіювати когнітивні механізми. Тепер усе більше вчених схиляються до думки, що необхідно вивчати як когнітивні аспекти, так і нейропсихологічні основи тілесних навиків. При цьому все частіше проводяться аналогії між процесом мислення та «споконвічно» тілесними навиками».

Теорія Г. Гарднера (2007) зробила революцію у дослідженнях інтелекту. Він висунув ідею про існування восьми різних видів інтелекту, які наявні у кожній людині і знаходяться на різних рівнях розвитку. Однією з особливостей теорії є те, що деякі з виділених видів інтелекту ніколи раніше не розглядалися у контексті поняття «інтелект» та не були задіяні в академічному навчанні, зокрема, тілесно-кінестетичний.

Якщо поняття «інтелект» означає сукупність розумових здібностей, соціальний інтелект – здатність людини розуміти поведінку власну та інших людей, емоційний інтелект – це здатність розуміти власні та чужі емоції, то тілесний інтелект можна розглядати як сукупність знань про тіло та його природу, тілесні навички та здібності людини.

Фактично, сукупність всіх характеристик, які включають в себе поняття «тіло», «тілесність», «образ тіла», «тілесне Я», «тілесна свідомість», «усвідомлення свого тіла», що описують різні соматичні і психосоматичні аспекти особистості, рівень їх усвідомленості та розвиненості у людини, можна звести до інтегрованого поняття «тілесний інтелект».

Теоретичним фундаментом, на якому базується поняття «тілесний інтелект», є тілесна усвідомленість. Цьому психосоматичному явищу присвячене дослідження одного із фундаторів тілесно-орієнтованої терапії М. Фельденкрайза, де відзначається: «Ми діємо відповідно до образу себе. Образ себе, який скеровує кожну нашу дію, визначається трьома факторами (у різних співвідношеннях): спадковістю, вихованням і самовихованням... Образ себе складається з чотирьох

компонентів, які беруть участь у кожній дії. Це рух, відчуття, почуття і мислення» (Фельденкрайз, 2001, с. 6).

Близьким до поняття «усвідомлення тіла» є поняття, яке використав Ю. Джендлін (2000) – «фокусування». Це спеціальний пошук людиною цілісної тілесної відповіді на ситуацію всередині самої себе. Фокусування – це форма уваги, що спрямована всередину, на тіло. Відчуття, що виникають в тілі на межі усвідомлення, сприяють розкриттю нових можливостей людини.

К. Фадеєва (2013), досліджуючи тему вимірювання специфічних конструктів тілесності у психології, звертає увагу на чотири взаємопов'язаних виміри тілесної усвідомленості, які використовують зарубіжні дослідники (В. Мелінг та С. Прайс): тілесні відчуття, що сприймаються; якість уваги; спрямованість тілесної усвідомленості; усвідомленість інтеграції тіла-свідомості.

Важливим питанням в актуальних дослідженнях постає феноменологія тілесного інтелекту, що дозволяє більш якісно обґрунтувати його природу та роль у житті людини. Узагальнюючи результати досліджень, можемо передбачити, що до розвиненого тілесного інтелекту відносяться такі характеристики: сенсорне усвідомлення свого тіла; знання про власне тіло, його функції та його потреби; відчуття свого тіла; чутливість до змін в стані тіла; розуміння сигналів та мови власного тіла; розвинута тілесна інтуїція; відчуття кордонів власного тіла та простору; здатність фокусувати увагу на внутрішніх відчуттях; вміння висловити свої відчуття; здатність до образного уявлення власного тілесного *Я*; здатність контактувати з підсвідомим через тілесні підказки; можливості та обмеження власного тіла; турботлива поведінка по відношенню до власного тіла; усвідомлене перебування в тілі; вміння отримувати насолоду через тіло; подолання тілесних обмежень і болю та їх свідоме використання; розвинута сексуальність як прояв тілесності, різноманітні навички по роботі з м'язовою та опорно-руховою системою; обізнаність з різними психотілесними техніками і фізичними вправами та системне їх застосування; інтерес до власного тіла та бажання розвивати його можливості і навички; психосоматична компетенція, розуміння психофізіологічних процесів, що

відбуваються з тілом в різні періоди життя; характер і стиль ходи та типових поз.

Ставлення до свого тіла як до тілесності, на думку Т. Леві (2008), є необхідною умовою переживання радості, енергонаповненості, переживання яких можна розглядати як один із критеріїв внутрішньої особистісної цілісності, однією з головних умов формування самодостатності особистості, яка більшою мірою спирається на внутрішній світ і менш залежна від зовнішнього.

Відчуття людиною свого тіла та ставлення людини до свого тіла є ключовими і значущими характеристиками, що свідчить про розвиненість тілесного інтелекту. Можна говорити, що у людини слабо або погано розвинений тілесний інтелект, якщо вона не може використовувати тіло та його ресурсний потенціал для більш свідомого та ефективного проживання свого життя; якщо у людини превалює ставлення до свого тіла з позиції зовнішнього спостерігача, який дистанційований від власних відчуттів, а керується в основному у своєму ставленні до тіла соціальними установками, нормами, правилами, модою та зовнішніми цілями; коли тіло розглядається особистістю переважно як інструмент в досягненні цілей; коли тіло є предметом контролю, примусу та маніпуляцій або ігнорування; якщо людина погано усвідомлює власне тіло, сприймає його відсторонено, оцінює його стан та потреби лише на раціональному рівні, робить висновки про те, як треба піклуватися про своє тіло з досвіду інших людей, а не власного, коли власний тілесний досвід ігнорується, обезцінюється, коли тіло сприймається в основному як об'єкт оцінювання: гарне-погане, красиве-некрасиве, подобається-не подобається, тощо. Коли людина перебуває в поганому контакті зі своїм тілом, то свої внутрішні переживання і настрої вона формулює як безрадісні, сірі, безперспективні, безглузді.

Людина з розвиненим тілесним інтелектом відчуває себе «втіленим Я», «втіленим духом», сутністю, що виражена тілесно, коли власне Я невіддільне від тіла і перебуває в ньому щомиті, відчуває себе зсередини живим, цінним, коли внутрішнє Я постійно перебуває в діалозі з Тілом, дослуховуючись до потреб один одного. Такий діалог свідчить не тільки про високий рівень розвитку тілесного інтелекту, але й про

розширення свідомості людини в цілому, високо розвинений тілесний інтелект свідчить красномовно і про духовне та психологічне здоров'я людини (М. Лоуэн, 2000). Зовнішніми ознаками добре розвинуеного тілесного інтелекту можна вважати хорошу статуру, добре, але не гіперрозвинену м'язову структуру, м'який та виразний чіткий голос, повну амплітудність рухів, граціозність, ясний та швидкий погляд, хороший здоровий вигляд шкіри, виразне обличчя. Тобто людина з розвиненим тілесним інтелектом виглядатиме в цілому більш привабливою зовні та більш емоційно відкритою до усвідомленого контакту з іншими.

Висновки та перспективи подальших розвідок.

Узагальнюючи викладений вище матеріал, можемо підсумувати, що тілесний інтелект є важливою складовою в усвідомленні власного *Я* та в досягненні задоволення в житті та діяльності, в успішній самореалізації. Тілесний інтелект розглядається як сукупність знань про тіло та його природу, тілесні навички та здібності людини. Його можна підтримувати та розвивати протягом життя, розвинений тілесний інтелект збільшує інтелектуальні сили особистості та можливості самореалізації, сприяє розвитку здоров'я людини та збільшує енергетичний потенціал. Розвиток тілесного інтелекту впливає на внутрішній психічний стан людини, на її самоідентифікацію та самореалізацію, на якість життя, на задоволення, що людина отримує від життя. Не зважаючи на здійснений теоретичний аналіз, проблема сутності тілесного інтелекту потребує подальшого дослідження. Зокрема, *перспективною подальших розвідок* автора є виокремлення феноменологічних показників різних рівнів тілесного інтелекту та створення й апробація методики його дослідження.

Список використаних джерел

- Гарднер Г. Структура разума. Теория множественного интеллекта / Г. Гарднер. – М. : ООО «И.Д. Вильямс», 2007. – 512 с.
- Гомілко О. Є. Феномен тілесності : дис... д-ра філос. наук: 09.00.04 / О. Є. Гомілко; НАН України; Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди. – К., 2007. – 420 с.
- Джендлин Ю. Фокусирование: Новый психотерапевтический метод работы с переживаниями / Ю. Джендлин; [Пер. с англ. А. С. Ригина]. – М. : Независимая фирма “Класс”, 2000. – 448 с.

- Леви Т. С. Отношение к телу в структуре самоотношения / Т. С. Леви // Материалы международной заочной научно-практической конференции «Психология телесности: теоретические и практические исследования». – Пенза : ПГПУ им. В. Г. Белинского, 2008.
- Лоуэн А. Психология тела: биоэнергетический анализ тела / А. Лоуэн; [Пер. с англ. С. Коледа]. – М. : Институт Общегуманитарных Исследований, 2000. – 256 с.
- Медведева Н. С. Проблема співвідношення тілесності і соціальності в людині і суспільстві : автореферат дис. на здобуття наукового ступеню канд. філос. наук за спец. 09.00.03 – «соціальна філософія і філософія історії» / Н. С. Медведева. – К., 2005.
- Мерло-Понти, М. Феноменология восприятия / М. Мерло-Понти; [пер. с фр. под ред. И. С. Вдовиной, С. Л. Фокина]. – СПб. : Ювента; Наука, 1999. – 603 с.
- Седих К. В. Міфологізація свідомості як ознака суспільно-політичної кризи / К. В. Седих // Проблеми сучасної психології. – 2015. – Вип. 29. – С. 626–635
- Станковская Е. Б. «Моё чужое тело»: формы современного отношения женщины к себе в аспекте телесности / Е. Б. Станковская // Мир психологии. – 2011. – № 4. – С. 112- 119.
- Райх В. Анализ личности / В. Райх. – М. : КСП; СПб. : Ювента, 1999. – 333 с.
- Фадеева К. Вимірювання специфічних конструктів тілесності у психології / К. Фадеева // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. – 2013. – №3 (20). – С.167–174.
- Фельденкрайз М. Осознание через движение. Оздоровительные движения для личностного роста / М. Фельденкрайз. – Москва : Институт общегуманитарных исследований, 2001. – 223 с.
- Хомуленко Т. Б. Психосоматика: культурно-історичний підхід : Навчально-методичний посібник / Т. Б. Хомуленко, І. О. Філенко, К. І. Фоменко, О. С. Шукалова, М. В. Коваленко. – Харьков : Издатель «Диса Плюс», 2015. – 264 с.
- Fisher, S. Development and structure of the body image. Vol. 1 / S. Fisher. – Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1986.
- Mehling W. E., Gopisetty V., Daubenmier J, Price CJ, Hecht FM, & Stewart A (2009). Body awareness: construct and self-report measures. PloS one, 4(5)e5614.

References

- Gardner, G. (2007). Структура разума. Теорія мнозжественного інтелекта [The structure of the mind. Multiple Intelligence Theory]. Moscow : ООО «I.D. Vil'jams» [in Russian].

- Gomilko, O.Є. (2007). Fenomen tilesnosti [The phenomenon of corporeality] (Ph. D. diss.). Kyiv: G.S. Skovoroda Institute of Philosophy [in Ukrainian].
- Dzhendlin, Ju. (2000). Fokusirovanie: Novyj psihoterapevticheskij metod raboty s perezhivaniyami [Focusing: The new psychotherapeutic method of working with experiences]. Moscow : Nezavisimajaja firma "Klass" [in Russian].
- Levi, T.S. (2008). Otnoshenie k telu v strukture samootnoshenija [Attitude to the body in the structure of self-relation]. Materialy mezhdunarodnoj zaochnoj nauchno-prakticheskoy konferencii «Psihologija telesnosti: teoreticheskie i prakticheskie issledovanija» [Materials of the international correspondence scientific-practical conference «Psychology of corporeality: theoretical and practical research»]. Penza : PGPU im. V.G. Belinskogo [in Russian].
- Loujen, A. (2008). Psihologija tela: bioenergeticheskij analiz tela [Body psychology: bioenergetic analysis of the body]. Moscow : Institut Obshhegumanitarnyh Issledovanij [in Russian].
- Medvedeva, N.S. (2005). Problema spivvidnoshennja tilesnosti i social'nosti v ljudini i suspil'stvi [The problem of the correlation of physicality and sociality in human and society] (Ph. D. diss.). Kyiv, [in Ukrainian].
- Merlo-Ponti, M. (1999). Fenomenologija vosprijatija [Phenomenology of perception]. St. Petersburg : Juventa; Nauka [in Russian].
- Sedykh, K.V. (2015). Mifologizacija svidomosti jak oznaka suspil'no-politichnoї krizi [Mythologization of consciousness as a sign of socio-political crisis]. Problemy suchasnoi psichologhii [Issues of the modern psychology]. 29, 626–635 [in Ukrainian].
- Stankovskaja, E.B. (2011). «Mojo chuzhoe telo»: formy sovremennogo otnoshenija zhenshhiny k sebe v aspekte telesnosti [“My alien body”: the forms of the modern attitude of a woman towards herself in the aspect of physicality]. Mir psihologii [World of Psychology], 4, 112-119 [In Russian].
- Rajh, V. (1999). Analiz lichnosti [Personality analysis]. Moscow : KSP; St. Petersburg : Juventa [in Russian].
- Fadeeva, K. (2013). Vimirjuvannja specifichnih konstruktiv tilesnosti u psihologii [Measurement of specific constructs of corporeality in psychology]. Aktual'ni problemi sociologii, psihologii, pedagogiki [Actual problems of sociology, psychology, pedagogy]. 3 (20), 167–174 [in Ukrainian].
- Fel'denkrajz, M. (2001). Osoznavanie cherez dvizhenie. Ozdorovitel'nye dvizhenija dlja lichnostnogo rosta [Awareness through movement. Wellness movements for personal growth]. Moscow : Institut Obshhegumanitarnyh Issledovanij [in Russian].

- Homulenko, T.B., Filenko, I.O., Fomenko, K.I., Shukalova, O.S. & Kovalenko, M.V. (2015). Psihosomatika: kul'turno-istorichnij pidhid : Navchal'no-metodichnij posibnik [Psychosomatics: a cultural-historical approach]. Har'kov : Izdatel' «Disa Pljus» [in Ukrainian].
- Fisher, S. (1986) Development and structure of the body image. – Hillsdale, NJ: Erlbaum [in English].
- Mehling, W.E, Gopisetty, V, Daubenmier, J, Price, C.J., Hecht, F.M., & Stewart A. (2009). Body awareness: construct and self-report measures. PloS one, 4(5)e5614.

O. Siliytina

TO THE PROBLEM OF DETERMINING THE NATURE OF CORPOREALITY INTELLIGENCE OF PERSONALITY

The article is aimed to reveal the theoretical review of corporeality intelligence of the individual essence problem. Different philosophical and psychological scientific views of corporeality's role in human life are analyzed. The specificity of considering the «body image» and «physical self» personality in classical and contemporary scientific research is defined. The role of corporeality in the functioning of the individual in the modern conditions of the technogenic society is determined. The theoretical understanding of the essence of corporeality intelligence and its phenomenology in human behavior is described.

Corporeality intelligence is described as an important component in self-consciousness and as a factor that determine the achievement of satisfaction in life and activity, personality's self-realization success. Corporeality intelligence is defined a set of knowledge about the body and its nature, body skills and abilities of a person.

Key words: *corporeality intelligence, corporeality, «body image», «physical self», corporeality consciousness, phenomenology of corporeality intelligence.*

Надійшла до редакції 27.12.2018 р.

ОСОБИСТІСНО ОРІЄНТОВАНИЙ ПІДХІД У ПРАКТИЧНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

© S. Giacomuzzi, K. Garber, S. Velasquez-Montiel, O. Ausserer, 2019

orcid.org/0000-0001-8059-0474

orcid.org/0000-0002-0958-0641

orcid.org/0000-0003-3624-2637

orcid.org/0000-0002-2826-3748

<http://doi.org/10.5281/zenodo.2560042>

GIACOMUZZI Salvatore

Free University of Bolzano

GARBER Klaus

Free University of Bolzano

VELASQUEZ-MONTIEL Sandra

Webster University, Vienna

AUSSERER Oskar

Psychotherapeutical Unit, Bolzano

SYSTEMIC APPROACHES REGARDING THE DEVELOPMENT OF PERSONIFIED «NEW LEARNING»

The new learning requires first an accompanied implementation. Already after one year, it becomes apparent that the corresponding grade levels and performance curves of the students can be improved. Moreover, the participants agree that intraindividual learning definitely improves. In addition, the implementation of the project can greatly increase the well-being of the pupils at school, which naturally has an effect on their performance. We live in an ever faster changing world, in which the school concepts of previous years should be revised and optimized. New approaches, like gender sensitive designs are necessary to continue the new learning project's success. «New learning» is basically an individualized learning style. «New learning» starts by the individual itself. The individual is the basis for conditions, learning contents, rhythm, duration and intensity of the teaching. The appropriate slogan is: know the individual's baseline conditions, so you start building from his/her foundations. The systemic side of this measure is the integration of the elements in a dynamic whole that feels right to teachers, parents as well as the main targets: The students.

A substantial modification of the usual class structure is a central feature of the program. Modules of individual knowledge are essential for

the teaching strategy. In the context of the modular structure there are rather learning fields and subjects. Different fields of learning (basic curriculum and electives) form another basis of the program, flanked by common living rooms and leisure programs as well as practical courses. Learning fields are understood as a basis of general culture and subjects as their specializations. The individual programming (IPP) is organized in basis blocks which are constantly adapted. All experiences and goals are described in individual portfolios. Tutorial settings are provided for continuously evaluation and support.

A total of two classes were enrolled in the program (27 high school pupils). The program took place in northern Italy (South Tyrol). Pupil age ranged from 15a +/- 1 SD. After the first academic year pupil satisfaction scores amounted to 75% regarding obtained achievements. 90% of all parents showed a high satisfaction score and wanted to have the program continued. Teacher consent for the program reached up to 76%. However, teachers a 33% increase in their workload. Over 70% of the pupils wished a continuation of the project. Student achievement increased up to 6%. Study difficulties reduced to approximately 40%.

Key words: *systemic approach, «New Learning», individual programming (IPP).*

Introduction. School traditionally starts at 8:00 a.m., one lesson currently lasts 50 minutes, between lessons there are breaks of 5-10 minutes, and in the morning the «big break» usually lasts 15 minutes (Bonifati et al 2009; Holzkamp 2018; Coniglio 2018).

This is the usual time structure in most Austrian schools. However, scholars of various scientific disciplines, such as learning psychology, brain research or health promotion, recommend changing these time structures because they are counterproductive for the well-being and performance of the pupils and partly also for the teachers.

In addition, this new proposed method of differentiated teaching and individualised learning appears to be easier to implement if more time is available for a subject than the usual 50-minute lesson.

Experimental studies from the USA have also shown that a later start of lessons has brought many improvements for the pupils in terms of sleep duration, mood, daytime fatigue, motivation, concentration and performance. American brain physiologists currently even recommend teaching units of less than 50 minutes (standard; 20.02.2017).

Felder-Puig et al. (2013; 2017) of the Ludwig Boltzmann Institute in Austria currently recommend discussing possible changes in schedule with teachers, taking into account the experiences of other schools and, if necessary, obtaining the support of the school authorities. Trial phases for reforms with subsequent evaluation by the staff have also proved successful. In principle, it seems to be advantageous to always tackle pedagogical or didactic changes at the same time as schedule restructuring and training measures in the teaching staff. In other words, it is convenient when seeking substantial change in systems (in this case the school) to work simultaneously in curriculum and time structure as well as teacher training. Though this high amount of change is a source of stress (and as seen below this was a source of teacher resistance) it proved to be helpful to meet the goals of learning improvement and overall satisfaction in school.

In the following section, we will report on this well-established project of personalized learning.

Necessary structural changes in teaching. Some time ago, within the framework of an EU project, together with the FACHSCHULE FÜR HAUSWIRTSCHAFTSKURTSCHE in South Tyrol, a new, trend-setting project was developed which has now been successfully implemented and continued. In the following years, the project was also extended to pupils and fields of work for people with learning disabilities (Garber et al 2010a-f; 2009).

Changing basic assumptions. The school always and everywhere tacitly assumed that development takes place at predetermined times. Accordingly, all citizens aged six were called to compulsory schooling.

The pupils recruited in this way were put together in static structured classes. Teachers were assigned to the classes per subject and year. The entire teaching material was divided into certain given subjects such as mathematics or German.

This subject matter was to be mastered school year by school year with the times specified in the teaching programs. In other words, everyone in the 3rd grade of the secondary school has to master the Pythagorean Theorem, regardless of what development the individuals are currently undergoing.

Perhaps – and this is one of the basic ideas of «new learning» – it would be better to respond to the needs of the pupils and to make the time structure less tight, i.e. if a pupil has a special interest in mathematics, for example, he should perhaps learn better with other like-minded students. For language learning, as an example, the student might prefer to have verb tenses in Spanish explained many times.

New learning is in its essence personified learning. If the goal is personalized learning, i.e. learning tailored to the individual person, then the individual must be taken as the starting point.

The individual determines the conditions, the learning content, the rhythm, the duration and the intensity. The corresponding motto is: pick up the individual where he or she is at the moment.

This applies to the gifted exactly as much as it does to those who are struggling with school performance.

The main task at the beginning is to clarify the allocation of the students in performance levels in the different subjects.

In line to the support of individual strengths and areas to be developed, a mentor accompanies each student. The mentors accompany a maximum of 6 students. Each teacher is also a mentor. Mentoring is a central supporting aspect for the students. The mentor is recipient of the relevant information regarding his/her mentee. Teachers, parents and students are involved in this way. The mentoring does not end with the graduation certificate. It is extended two years after to ensure the transfer of the gained improvements in performance and self-confidence in school into the working field.

Special emphasis is placed on «free learning» and «learning in peer groups». Peer groups, i.e. individual learning, can arise spontaneously or also inspired by teachers. Together with their mentors, the pupils set up a monthly program tailored to their personal needs.

Emergence of new social benefits. Due to this permanent modifications, new social benefits are constantly being created, which, however, are not always perceived as positive by all pupils, which is understandable in so far as changes and innovations are frequently a source of anxiety. The change of the social dynamics at school can encourage other undesired phenomena as bullying.

In a world of increasing mobility and fast change, however, detecting the needs of the various learning groups increases the chances of success of young people in their attempts to find a good place in the labor market.

In addition, evening schools, adult education and other courses could be linked to this concept. And why not, can we imagine students attending evening classes together with adults or adults taking part in normal school lessons?

Implementation of a test phase. Based on the results of the concepts of the EU program «Oikos», a test week for «New Learning» was first carried out at the Fachschule für Hauswirtschaft in Kortsch.

The aim of the test week was to assess strengths and weaknesses in the organizational as well as in the methodical-didactical area. Systemically speaking, we expected that alterations in the structure would inevitably lead to changes in the dynamics of cognitive and socio-psychological performance.

We counted only on the school's existing resources (premises, etc.). The test week was concluded with an evaluation of the results and experiences.

Nearly 80% of the interviewed teachers could imagine a permanent implementation of the concept after the test week, provided that planning, training and support are guaranteed in an appropriate way.

The desired prerequisites for the implementation of the concept as stated from the teaching staff according to the experiences of the test week can be summarized as follows:

The project can be extended only

- if at least two grades have two assigned groups (e.g. first grade has 1A and AB)
- if the suitability of the premises has been confirmed
- if the mentors receive appropriate training
- if 75% of compulsory hours are introduced
- if presence and constancy are guaranteed for the compulsory hours
- if at least two levels are offered per teaching topic

- if the teaching topics are a prioritized over the curriculum subjects

- if the hour programming is digitized
- if Synergy with adult education is introduced only in practical subjects

Further project steps. For the project implementation team, the following structural prerequisites were detected and formulated:

- Creation of rules
- Creation of a special PC program for hourly tabulation
- Clarification of space requirements
- Visits to other schools with similar models at home and abroad

- Preparation and training for the basic block
- Training of the tutors
- Supervision and coaching of the teaching staff
- Permanent further training for the teaching staff
- Regular feedback meetings with department 22
- Clarification of synergy meeting points with adult education
- Related work
- Organization: New Learning Day
- Monitoring
- Ongoing evaluation

Everyday implementation of the «New Learning» project. After the summer break, it was definitively decided that the pilot project for the «New Learning» concept could be started together with the Fachschule für Hauswirtschaft in Kortasch. The next steps to be taken were agreed at a first meeting. The main focus was on the question of logistics with regard to hours, subjects, teachers, available premises, etc.

The first main focus was the preparation of the timetable. The requirements of the different learning levels meant a better management of time resources, but at the same time more room was required. In addition, the «new learning» requires a certain migration between the individual classrooms and other rooms such as the computer room or library, etc.

In order to be able to tackle this digitally, a company was commissioned to assist the planners with a tested PC program. Internally, a specially assigned teacher overlooked the processes in order to ensure sustainability.

The content of the program and the form and structure of the examination and review are basically determined by the state law. The individual steps for change were taken exclusively within this legal framework.

The level division, i.e. the processing and methodical-didactic presentation of the individual theoretical aspects were prepared and their framework limits clarified.

The same principles were applied to schoolwork and grading. The basic question to be clarified revolved around the design of the schoolwork. The objectivity of the assessment had to be secured according to the state legal requirements.

Implementation of mentoring. A very important point was to clarify the goals of mentoring. Since there were previous somewhat unsuccessful mentoring attempts initiated by the public school, here a was a negative foretaste regarding the idea of tutoring. Thus, some information activity had to precede the implementation of this kind of student support.

In fact, the situation was such that within the teaching staff – including teachers previously involved – mentoring was initially rejected a priori in the sense of «new learning yes, but please without mentoring».

After the appropriate preparations, the project supervisors were able to start the practical implementation of the project under the motto «we test new learning without a claim to perfection».

The feedback and reports on the experiences always focused on a few central topics. These were: 1) mentoring; 2) peer groups; 3) communication with parents; 4) performance evaluation.

At the same time, it became apparent that neither the parents nor the pupils had any major problems with the implementation. Only the teaching staff showed resistance in the sense of fear and anxiety.

In particular, the fact that the teachers were diffident was reason enough to defend themselves against this new introduction. Another unusual circumstance was that schoolwork had to be prepared and

assessed, i.e. graded, jointly for specific subject groups. This has unsettled, disturbed and confused.

First interim results. Already in the first interim survey after three months, it became clear that the New Learning project was very well received throughout, both by the parents (parents' consultation day, beginning of December) and by the schoolgirls.

Parents, pupils and the entire teaching staff were accompanied by external experts throughout the year.

The entire project was repeatedly evaluated:

- regarding the test week and the questionnaire of the test week
- regarding the Parents' Consultation Day and the oral questioning of parents and pupils
- regarding the meetings with the teaching staff
- via the questionnaires addressed to teachers, parents and pupils
- via direct controlling
- regarding the discussion with the directors of the technical colleges

The following could be summarized as representative of the individual results:

- The new learning should be continued
- 90% of parents wanted the project to continue
- more than 70% of the pupils wanted the project to continue

The teaching staff saw a significant improvement in the performance and well-being of the students, but initially opposed the continuation of the project. In the period following the evaluation, this attitude of the teaching staff had also changed. In the evaluation with the director of the department and department as well as the direct feedback from the subject groups, which finally met with the external project supervisors, the teaching staff clearly and by a majority spoke out in favor of continuing the project.

What is left to be clarified is the impact of this kind of learning in girls and boys. The effect of the different teaching strategies in boys and girls has been extensively researched but paradoxically barely applied in schools. «If we acknowledge that boys and girls have different learning and behavior management needs, then we

must also acknowledge that we need to differentiate for those needs» (Coniglio, 2009). Sousa (2011) in his meta study of gender differences in learning in school environments concludes that there's an evident difference in the performance of boys and girls and this can have its explanation in neurological differences between the sexes.

Thus, it can be concluded the future of the next «New Learning» projects can be gender sensitive in order to maximize results (Garber et al 2010a-f).

References

- M. Bonfati, P Cerrocchi, F Frabboni, F. Garber, D. Kofler, P. Parisi, Roberto Ricci. Difendiamo la coeducazione a scuola. A cura di F. Frabboni. Franco Agnelli S.r.l., Milano. 2009
- M. Coniglio. Why Gender Matters in the Classroom: The Differences Between Boys and Girls. Retrieved 12/20/218 <http://www.teachhub.com/why-gender-matters-classroom>
- Felder-Puig, R., Teutsch, F. (2013). Organisierte Freizeitaktivitäten österreichischer Schüler und Schülerinnen im Alter von 11-17 Jahren. HBSC Factsheet. Wien: BMG.
- Felder-Puig, R., Ramelow, D., Maier, G., Teutsch, F. (2017). Ergebnisse der WieNGS Lehrer/innen-Befragung 2017. Wien: Institut für Gesundheitsförderung und Prävention.
- K. Garber, O. Ausserer und S. Giacomuzzi (2010a). New Learning – The IPP Programme: Improvements in Learning and Self Esteem by Changing the Organization of Learning. Technology Enhanced Learning. Quality of Teaching and Educational Reform Communications in Computer and Information Science, 73, 692-693
- K. Garber, O Ausserer, & SM Giacomuzzi (2010b). New Learning – The IPP Programme: Improvements in Learning and Self Esteem by Changing the Organization of Learning. Quality of Teaching and Reforming of Education, 692-694
- K. Garber, O. Ausserer & SM Giacomuzzi (2010c). New Learning – the IPP Programme: Improvements in Learning and Self Esteem by Changing the Organization of Learning. TECH-EDUCATION 2010. 1ST International Conference on Technology Enhanced Learning, Quality of Teaching and Reforming of Education. May 19-21, Athens, Greece; 6
- K. Garber, EM. Mangler, SM. Giacomuzzi (2010d). Training Courses on Basic Qualifications and Empowerment for People with psychiatric disorders and its impact on occupational re-entry and self- determination. 18th European Congress of Psychiatry. Abstracts. 1; 331

- K. Garber, M. Reich, SM. Giacomuzzi (2010e). Quality of Life and Stress Coping Regarding people with psychiatric Disorders in a one-year training. 18th European Congress of Psychiatry. Abstracts. 1; 331
- K. Garber. Entwurf eines Systemischen Selbst- Modells für Therapie Beratung und Coaching. Reihe Selbst und Selbstregulation. Jacobs Verlag Lage. 2010f
- K. Garber, Giacomuzzi SM (2009). Heuristic approach to “The model of the narrative self” for the psychosocial practice. World Family Therapy Congress Poster Slovenia; March
- K. Holzkamp. Lernen. Subjektwissenschaftliche Grundlegung. Campus Verlag. Frankfurt/New York. 2018
- A.Nasser. The Difference between Girls and Boys in Learning. Research gate 2016. Retrieved 12/20/2018 from <https://www.researchgate.net/publication/311855897> The Difference_Between_Girls_and_Boys_in_Learning
- D. Sousa. How the Brain Learns (4th ed.). Thousand Oaks, CA: 2011 Corwin.

Надійшла до редакції 31.12.2018 р.

ПСИХОЛОГІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ

УДК : 159.9.07

© Т.О. Кононович, Т.А. Непокупна, К.П. М'ясоїд, 2019

orcid.org/0000-0002-8755-9020

orcid.org/0000-0002-4688-5954

orcid.org/0000-0002-6132-9112

<http://doi.org/10.5281/zenodo.2560046>

КОНОНОВИЧ Тетяна Олександрівна

кандидат фізико-математичних наук,

доцент кафедри математичного аналізу та інформатики

Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

НЕПОКУПНА Тетяна Андріївна

кандидат економічних наук, доцент кафедри політекономії

Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

М'ЯСОЇД Катерина Петрівна

студентка факультету філології та журналістики

Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

ЕКОНОМІЧНА ПОВЕДІНКА І ПРИЙНЯТТЯ РІШЕННЯ: CASE STUDY

У статті виділяються етапи історії економіко-психологічних досліджень процесу прийняття рішення, показується внесок лауреатів Нобелівської премії з економіки у вивчення психологічних чинників цього процесу. Характеризується теорія раціональних очікувань Дж. фон Неймана та О. Моргенштерна, особлива увага приділяється теорії перспектив Д. Канемана та А. Тверські. Констатується, що теорія описує евристики, яких недостатньо для цілісного опису стратегії прийняття рішення (копінгу) конкретною людиною. Відкривається можливість доповнення цієї теорії за допомогою методу case study – аналізу окремого випадку економічної поведінки. Застосовується Мельбурнський опитувальник прийняття рішення. Аналізуються складові рішення та особливості копінгу. Домінуючим виявляється фактор пильності, при прийнятті рішення він є найпродуктивнішим. Побудована модель копінгу прийняття рішення досліджуваним, яка доповнює теорію перспектив Д. Кане-

мана і А. Тверські й розширює межі її застосування в царині психології економічної поведінки.

Ключові слова: прийняття рішення, евристики, копінг, психологія економічної поведінки, теорія перспектив, Case Study, Д. Канеман, А. Тверські.

Постановка проблеми. Людина перебуває в центрі економічних процесів, від її рішень вони суттєво залежать – це наріжна позиція економічної науки. Питання в тому, як саме людина приймає рішення: з яких міркувань виходить, що бере до уваги, якою є динаміка її оцінок, яким стає перехід від рішення до дії і як це позначається на її поведінці у подальшому. Перетин економіки, психології та математики дає змогу формалізувати економіко-психологічні положення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У 1881 р. Г. Тард вводить поняття *економічна психологія* (psychologie économiqne), а пізніше розгортає проект нової науки, підґрунтям якої стає його власна теорія соціальної взаємодії (Tarde, 1902). Проект не знаходить поширення: економічна теорія підпорядковується психологічній, проте не втрачає значення вже тому, що стає точкою відліку історії економіко-психологічних досліджень.

Класик економічної теорії М. Кейнс вводить *основний психологічний закон* (basic psychological law), відповідно до якого люди схильні, зазвичай, збільшувати своє споживання зі зростанням доходу, хоча і не в тій мірі, в якій зростає дохід. За його словами, існування цього закону впливає не тільки з «апріорних міркувань», а й з «детального вивчення минулого досвіду» (Keynes, 1936). Не всі з цим погоджуються: «З точки зору неокласиків, розуміння того, чому люди поводять себе так чи інакше, повинно бути отримано шляхом аналізу поведінки економічних агентів, а не їхніх мотивацій» (Кузина, 2004, с. 84). *Економічна психологія* поступається місцем *поведінковій економіці* (economiс behaviour). Знаковою подією останньої стає праця Дж. фон Неймана та О. Моргерштерна (Neuman, Morgenstern, 1944). Автори вводять поняття *економічної поведінки* (economiс behavior) й мовою математичної теорії ігор описують процес максимізації вигоди й мінімізації втрат. Вводиться система аксіом (повноти, транзитивності, незалежності, протяжності) й створюється математична модель очікуваної корисності:

$$U = \sum_{i=1}^n p_i U(x_i), \text{ де } \sum_{i=1}^n p_i = 1 \quad (1)$$

Очікувана корисність U визначається як сума корисностей окремих подій $U(x_i)$, помножених на ймовірність p_i їх виникнення. Як складова прийняття раціонального рішення подія характеризується певним ступенем ризику та успіху. Той факт, що сума ймовірностей подій системи дає 1, свідчить про повний опис обставин прийняття рішення. Розгортається математично строга побудова, що входить в історію економічної науки під назвою *теорія раціональних очікувань* (the theory of rational expectations).

До уваги не беруться ірраціональні чинники, про які говорить Г. Тард та *основний психологічний закон* М. Кейнса. Система залишається неповною й зрозуміло чому: ірраціональне не підлягає формалізації й руйнує стрункість економічної теорії. З часом в теорію вводиться поняття *справжнє економічне рішення*, що наголошує на ролі ірраціональних очікувань у прийнятті рішення, та *індекс споживчих настроїв*, який відображає економічний стан населення й дає змогу завчасно передбачити зміни кон'юнктури ринку (Katona, 1977). Якщо велика група людей одночасно змінює свою поведінку, вирішивши витратити чи то зберегти кошти, це впливає на макроекономічні процеси. Люди, далекі від економіки, інакше ніж економісти підраховують заощадження й інакше приймають економічні рішення. Дж. Катона виділяє три види заощаджень (contractual, discretionary, residual savings), які спричиняють відхилення в економічній поведінці, проте не знаходять відображення в традиційних економічних моделях. Економічна психологія повертає втрачені позиції.

Дослідження процесу прийняття рішень ведуться в напрямках створення моделей, здатних краще, ніж теорія раціональних очікувань, пояснити вибори в умовах альтернатив; визначення чинників вибору і використання потрібної інформації; виокремлення когнітивних операцій, що реалізують рішення (Goldstein, Hogarth, 1997). Використовуються різні методи, відзначається, що економічні результати, які ґрунтуються на даних психології, потребують перевірки «на

місцевості», з урахуванням конкретних умов економічного рішення (Rabin, 1998). Якщо Дж. Катона посилює ступінь відповідності економічних моделей реальності, додаючи до них психологічні змінні, то поведінкова економіка продовжує удосконалювати самі моделі. Є тенденція: психологи «відчувають себе як вдома» в економічній психології, економісти – в поведінковій економіці (Handbook..., 1988, р. VII). Перші акцентують увагу на психологічній, другі – на поведінковій реальності. «Парадоксом Сена» називають відсутність одностайності в оцінках *присутності людини* в економічних процесах (Lewin, 1996). Постає *психологія економічної поведінки* (psychology and economic behaviour), що поєднає позиції економічної психології і поведінкової економіки (The Cambridge handbook..., 2008).

Завдячуючи приділеній увазі до психологічних чинників, премії по економічним наукам пам'яті Альфреда Нобеля за теорії психолого-економічного змісту отримують А. Сен (1998), Д. МакФадден (2000), Дж. А. Акерлоф і Дж. Е. Стігліц (2001), Д. Канеман і В. А. Сміт (2002). 2017 р. премію отримує Р. Талер. За його теорією, люди, приймаючи рішення, нерідко вчиняють під впливом ірраціональних очікувань й створюють у своїй когнітивній сфері «облікові записи», де знаходить собі місце кожне рішення. На запитання, як він витратить 1 млн. дол., Р. Талер відреагував згідно зі своєю теорією: «Намагатимусь витратити їх якомога ірраціональніше» (Thaler, 2017).

Дослідження тривають, результати публікуються в спеціалізованих журналах («Journal of Economic Psychology», «Journal of Consumer Research», «Социальная и экономическая психология»). Проблема прийняття економічного рішення залишається актуальною.

Лауреат Нобелівської премії Д. Канеман разом із А. Тверські у статті (Tversky, Kahneman, 1974), на яку за даними Google Scholar зроблено близько 50000 посилань і яка донині перебуває у науковому обігу, розвиває *теорію перспектив* (the prospect theory). Характеризуються *евристики прийняття економічного рішення в ситуації невизначеності* (uncertainty), які говорять про ймовірність різних варіантів рішень. Виявляється, оцінюючи ймовірність невизначеної події, люди послуговуються обмеженим числом евристичних принципів, які зводять складні задачі оцінювання ймовірностей і

прогнозування значень величин до простих операцій отримання суджень. «Ці евристики високо економічні й зазвичай ефективні, але вони призводять до систематичних помилок у прогнозі» (Там само, р. 1131).

Евристика **репрезентативність** (representativeness) передбачає, що ймовірність невизначеної події, у якій фігурують об'єкти (процеси чи події) A і B , визначається ступенем, в якій A репрезентовано B – ступенем схожості A на B . Встановлено, що таким шляхом оцінки ймовірності може призвести до помилок, оскільки подібність не обов'язково означає певний зв'язок між A і B . Подібність є чинником збільшення ймовірності невизначеної події. При цьому важливі фактори, які мали б вплинути саме на оцінку ймовірності, можуть бути зовсім не пов'язані із подібністю A та B , тому не враховуються і це спотворює результат проведених міркувань. Встановлено шість причин виникнення помилок при застосуванні цієї евристики.

Нечутливість до апріорної ймовірності результату: не враховується фактор, котрий справляє значний вплив на ймовірність, проте не впливає на репрезентативність – статистично встановлена ймовірність базових значень можливих результатів. *Нечутливість до розміру вибірки:* не враховується той факт, що для більшої вибірки менш ймовірно відхилення від статистичних результатів, встановлених на великих вибірках. *Помилкові концепції шансу:* хибне уявлення, що суттєві характеристики процесу будуть виявлятися не лише глобально, а й локально, тобто послідовність випадкових подій суттєво характеризує випадковий процес навіть тоді, коли ця послідовність коротка. *Нечутливість до надійності прогнозу:* основою прогнозування є виключно вхідний опис ситуації, котрий сам може мати як високий, так і низький ступінь надійності з точки зору подальших передбачень. *Ілюзія валідності:* прогнозування результату, який є найбільш репрезентативним відносно вхідних даних. *Неправильні уявлення про регресію:* нечутливість щодо явища регресу до середнього, котре не узгоджується із хибною думкою, що прогнозований результат має бути максимально репрезентативним стосовно вхідних даних і тому таким же граничним, як і значення вхідної змінної.

Евристика **доступність** (availability) передбачає оцінювання ймовірності настання події на підставі аналізу

відомої з досвіду сукупності схожих подій. Доступність корисна для оцінювання ймовірності подій, які утворюють широкий клас (легко пригадуються, трапляються часто, мають велику ймовірність). Натомість для подій вузьких класів (менш ймовірних) ця евристика не така ефективна. На доступність впливають й інші фактори, що призводять до помилок в оцінюванні ситуацій.

Наприклад, розмір класу подій, тобто їхня ймовірність, оцінюється на підставі доступності у розумінні легкості пригадування – *ступені відновлюваності подій у пам'яті*: події, які легше відновлюються у пам'яті, утворюють ширший клас. Вплив *напряму пошуку* пояснюється тим, що умови задачі, потребуючи певних напрямів підбору доступних ситуацій, орієнтують процес на такі, що продукуються легше і складніше, що очевидним чином впливає на інтуїтивну оцінку їх ймовірності. *Здатність утворювати образ* впливає на інтуїтивну оцінку ймовірності залежно від легкості його побудови за даними ознаками, проте легкість утворення елементів образу не завжди відображає його частоту (ймовірність). *Ілюзорний взаємозв'язок* має такий ефект: якщо є сильним асоціативний зв'язок між двома явищами, то легко зробити висновок про високу частоту їх одночасного виникнення, що не завжди відповідає дійсності.

Евристика *коригування та «прив'язка»* (adjustment and anchoring) передбачає, що ймовірність оцінюють, відштовхуючись від стартового значення деякої величини чи початкового формулювання проблеми, яке спеціально підбрано для отримання певного кінцевого результату. Очевидно, що цей процес призводить до оцінок, залежних від відправної точки. Якщо ж вона спотворена навмисно чи помилково, то внаслідок фактору *недостатнього коригування* отримується спотворений результат. При оцінюванні складних за структурою, наприклад, кон'юнктивних чи диз'юнктивних, подій характерним є те, що спостерігається тенденція переоцінювання ймовірності кон'юнктивних (наприклад, успіху при одночасному виконанні кількох умов) та недооцінювання ймовірності диз'юнктивних (ризик при спрацюванні хоча б одного з його факторів). Це є також наслідком явища прив'язки до стартового значення – ймовірності елементарної події як складової кон'юнктивних та диз'юнктивних конструкцій. *Прив'язка при оцінці розподілу*

суб'єктивної ймовірності демонструє, як ступінь правильності оцінки залежить від самої процедури оцінювання.

Складові евристик прийняття економічного рішення в ситуації невизначеності подаються у табл. 1. Раціональна складова – це стартові знання про ситуацію, якими, приймаючи рішення, оперує людина. Ірраціональна – прихована у процесі отримання висновку, який згідно із евристикою та виходячи з цих знань робить людина. Фактори, котрі впливають на вхідну складову евристики, можуть не збігатися із факторами, які впливають на ймовірність невизначеної ситуації, сам же процес застосування евристики не передбачає їх узгодження.

Таблиця 1

Евристики прийняття економічного рішення в ситуації невизначеності (Tversky, Kahneman, 1974)

<i>Евристика</i>	<i>Раціональна складова евристики</i>	<i>Ірраціональна складова евристики</i>	<i>Причини помилок при застосуванні евристик</i>
Репрезентативність	<i>A</i> репрезентативно <i>B</i>	Об'єкт (випадок) <i>A</i> належить класу (процесу) <i>B</i>	Нечутливість до апріорної ймовірності результату; нечутливість до розміру вибірки; помилкові концепції шансу; нечутливість до надійності прогнозу; ілюзія валідності; неправильні уявлення про регресію
Доступність	З досвіду відома деяка сукупність схожих подій	Частота класу або вірогідність окремого варіанту розвитку подій визначається відомим із досвіду	Ступінь відновлюваності подій у пам'яті; напрям пошуку; здатність утворювати образ; ілюзорний взаємозв'язок

Продовження таблиці 1

Евристика	Раціональна складова евристики	Ірраціональна складова евристики	Причини помилок при застосуванні евристик
Коригування та «прив'язка»	Задано стартове значення деякої величини чи формулювання проблеми	Прогнозування залежить від відправної точки прийняття рішення	Недостатнє коригування; прив'язка при оцінці розподілу суб'єктивної ймовірності

Автори називають «дивовижною нездатність людей вивести з тривалого життєвого циклу такі фундаментальні статистичні правила, як регрес до середнього або ефект розміру вибірки при аналізі мінливості всередині події». Й далі: «Статистичні принципи не пізнаються на основі щоденного досвіду, тому що відповідні випадки не закодовані належним чином» (Там само, р. 1130). Не закодовані у когнітивній сфері людини, відтак люди виявляють стереотипи в своїх судженнях про ймовірності й помиляються, приймаючи рішення. Мовиться про ірраціональне в регуляції економічної поведінки. Тоді яке місце воно посідає у цьому процесі?

Х. Дж. Айнхорн на поставлене запитання відповідає так: знання складаються індуктивно або ж, коли це математичні закони, дедуктивно, натомість алгоритми прийняття рішення суттєво залежать від контексту і є неусвідомлюваними (Айнхорн, 2005). Нехай треба здійснити оцінювання з метою рішення вибору між двома можливими альтернативними діями A і B . Позначимо за x якесь оціночне судження (оцінка ситуації), що є результатом акумуляції різних типів та кількості інформації. Нехай x_c – така межева оцінка що, при $x \geq x_c$ приймаємо рішення здійснити дію A , а при $x < x_c$ – здійснити дію B (рис. 1). Підставою для оцінювання є порівняння критерію (сукупної концепції критерію) y зі стандартом. Для цього виділяється таке межеве значення критерію y_c , що співвідношення $y \geq y_c$ та $y < y_c$ слугують підставою для здійснення оцінювання. Еліпс на рис.1 є кривою регресії y від x , а чотири сектори, на які поділено еліпс межовими значеннями x_c та y_c , відображають множини результатів оцінки. Правильні прогнози відображено у секторах «позитивні попадання» та «негативні попадання», помилкові – у двох інших. Аналіз

здатності оцінювати якість зв'язку між x та y показує, що люди судять про результативність такого зв'язку, спираючись на частоту позитивних попадань (її величину відображає площа відповідного сектора еліпса), ігноруючи інформацію у трьох інших випадках.

Таким чином, ірраціональне в економічній поведінці є наслідком відсутності збереження у пам'яті та аналізу інформації, яка включає в себе усі чотири результати «прийняття-неприйняття» рішення замість одного, котрий фіксується як успіх.

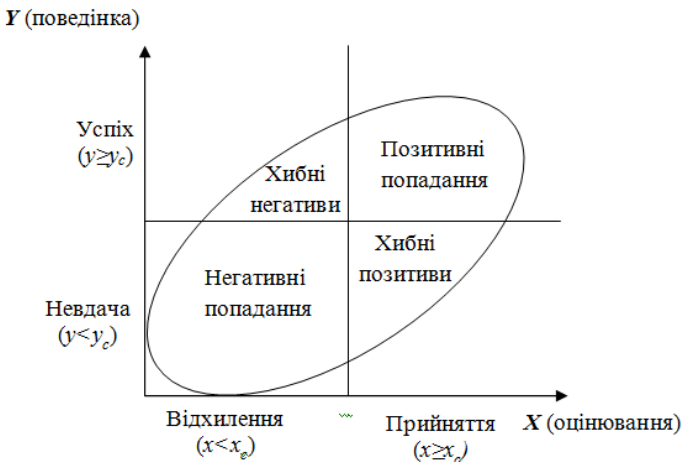

Рис. 1. Комбінація «дія – результат», яка впливає із використання оцінкового судження в ситуації «відхилення – прийняття» (за: Айнхорн, 2005).

На співвідношення площ чотирьох частин еліпса (рис. 1), який характеризує зв'язок «оцінка-критерій», може впливати зміна нахилу фігури, зміщення прямих x_c та y_c – межових значень оцінки та критерію відповідно. Виокремлюється поле властивого людині *копінгу* (coping strategy) – індивідуальної стратегії прийняття рішення.

Евристики ілюструються даними, отриманими на статистичних вибірках, рішення ж конкретної людини усереднюється, відтак зникає. Відповідна модель прийняття рішення не передбачає пояснення окремого випадку. Йдеться про рішення *ідеальної*, а не *конкретної* людини. Начебто

множину суб'єктів об'єднує одна й та ж ціль, хоча реальні суб'єкти, приймаючи економічне рішення, зазвичай переслідують різні цілі, при цьому кожен послуговується властивим йому копінгом. Не береться до уваги, що за економіко-психологічним криється власне психологічне. Поняття *прийняття економічного рішення* виявляється змістовно неповним. Теорія перспектив Д. Канемана і А. Тверські відкриває можливість конкретизувати її зміст шляхом аналізу окремого випадку економічної поведінки.

Мета статті – виявити особливості процесу прийняття рішення в економічній поведінці конкретної особи.

У класичному психологічному визначенні *прийняття рішення* беруться до уваги твердження людини про те, як саме вона розв'язує задачу в умовах наявних альтернатив, її відповідальність за рішення, індивідуальні й загальнопсихологічні властивості, такі як цілеспрямованість та когнітивні процеси (Козелецкий, 1979). Т. Корнилова доповнює: у цьому процесі є раціональний й інтуїтивний рівні з домінуванням того або іншого; стратегічне поєднується з тактичним, зокрема з готовністю до ризику (Корнилова, 2003). Гіпотеза цього дослідження полягає в припущенні, що домінування раціонального чи ірраціонального в окремому випадку прийняття рішення має індивідуально-психологічні й водночас типологічні підстави.

Виклад основного матеріалу дослідження. Застосовується метод дослідження окремого випадку – Case Study, який дає змогу вийти за рамки статистичних закономірностей та «зрозуміти поведінкові умови з точки зору суб'єкта» (Zaidah, 2006, p. 1). Аналізом охоплюються кількісні і якісні дані, процес і його результат, досліджуваний випадок зіставляється з теорією для її підтвердження, доповнення чи спростування. Передовсім йдеться про теорії навчання, соціальної взаємодії та теорії вирішення проблем. За Д. Канеманом і А. Тверські, це *аналіз аргументації з виокремленням евристик прийняття рішення в окремому випадку для вивчення копінгу цього процесу*.

Евристики визначаються за допомогою Мельбурнського опитувальника прийняття рішення, що складається з 22 тверджень, які характеризують фактори *пильність, уникнення, прокрастинація, надпильність* цього процесу (Корнилова,

2013). Ступінь згоди досліджуваного з твердженням оцінюється за 3-бальною шкалою. Додатково йому дається інструкція розгорнуто прокоментувати кожне твердження, пояснити свою аргументацію та отриманий результат. Досліджуваний, далі – *N*, жіночої статі, 50 років, фах – математик, стаж прийняття економічних рішень – 26 років.

Результати свідчать, що прийняття рішення досліджуваним *N* перебуває під домінуючим впливом фактора *пильність* (рис. 2). Він є продуктивним у прийнятті рішення, тоді як інші фактори – свідчення непродуктивних копінгів (Корнилова, 2013). Фактор *пильність* позитивно корелює зі змінними самоефективності, інтолерантності до невизначеності та рефлексивності, негативно – зі змінними інтуїтивного стилю, готовності до ризику, толерантності до невизначеності. Це означає, що копінг досліджуваного відзначається високим рівнем самоконтролю, відгородженням від ситуацій невизначеності, зосередженням на власних станах, відмовою від ризикових дій. Фактор *пильності* є свідченням типового, копінг – індивідуально-психологічного у прийнятті рішення.

Рис. 2. Факторна структура прийняття економічного рішення досліджуваним *N*.

Рациональна та ірраціональна складові копінгу наводяться в табл. 2. Виокремлюються коментарі тверджень, які отримали максимальний бал 3. У третьому стовпці таблиці зазначені евристики, що проявляються у контексті відповідного твердження, у четвертому – ірраціональні дії, що впливають з коментарів досліджуваного згідно із додатковою інструкцією.

Таблиця 2

**Евристики прийняття рішення досліджуванним N
за даними Мельбурнського опитувальника**

<i>Номер твердження і його зміст</i>	<i>Фактор прийняття рішення</i>	<i>Евристика прийняття рішення</i>	<i>Прихована ірраціональність прийняття рішення</i>
2. Я вважаю за краще розглядати всі альтернативи	Пильність	Евристика не вибрана	Раціональний вибір серед альтернатив не збігається із результуючим реальним вибором
4. Я намагаюся знайти недоліки у всіх альтернатив	Пильність	Репрезентативність, доступність, коригування та «прив'язка»	У процесі прийняття рішення відбувається зміна стартових позицій, у результаті чого недоліки альтернатив можуть стати їх перевагами або несуттєвими чинниками
6. Я продумую кращий спосіб виконання рішення	Пильність	Репрезентативність, доступність, коригування та «прив'язка»	В ситуації напруження, внаслідок надцінності ситуації або необхідності швидкого прийняття рішення, можливе ігнорування способу виконання рішення
8. При прийнятті рішень я вважаю за краще збирати велику кількість інформації	Пильність	Репрезентативність	Прихована ірраціональність не виявлена
12. Я намагаюся мати чітке уявлення про свої цілі, перед тим як зробити вибір	Пильність	Коригування та «прив'язка»	Можуть з'явитися сумніви стосовно правильності обраної мети, що призводить до її корегування та зміни напряму наступної дії
16. Я ретельно все обмірковую перед тим, як зробити вибір	Пильність	Репрезентативність, доступність	Прихована ірраціональність не виявлена

Продовження таблиці 2

Номер твердження і його зміст	Фактор прийняття рішення	Евристика прийняття рішення	Прихована ірраціональність прийняття рішення
17. Я не приймаю рішення, доки в цьому немає гострої необхідності	Уникнення	Евристика не вибрана	Не зважаючи на послідовну цілеспрямовану підготовку до прийняття рішення можуть виявлятися елементи нерішучості, консерватизму
20. Після того, як прийняв рішення, я витрачаю багато часу, переконуючи себе, що воно було правильним	Надпильність	Доступність	У деяких ситуаціях з'являється невпевненість після реалізації рішення, хоча з раціональної точки зору всі кроки зроблено правильно
21. Я відкладаю прийняття рішень	Прокрастинація	Евристика не вибрана	Інколи важко усвідомити причину відтермінування прийняття рішення
22. Я не можу думати тверезо, якщо мені потрібно прийняти рішення поспіхом	Надпильність	Репрезентативність, доступність, коригування та «прив'язка»	У випадку надіцих рішень має місце втрата раціонального контролю над процесом прийняття рішення

Підтверджується наявність усіх евристик, характеризованих Д. Канеманом і А. Тверські – у раціональному й ірраціональному проявах (див. табл. 1). Водночас з'ясовується, що в поведінці досліджуваного мають місце особливості (четвертий стовпець табл. 2), котрі не представлені в евристичних. Навіть більше, вони виглядають протилежними фактору *пильність*, який мав би бути притаманним усім випадкам прийняття рішення досліджуваним й прогнозувати його поведінку. Це ірраціональні відхилення в процесі, вони суттєво доповнюють картину прийняття економічного рішення досліджуваним. Простежується зміна напрямку пошуку, значущості характеристик, які визначають вибір; втрата раціонального контролю та спрямування ситуації в інтуїтивному

руслі. Усе це не вкладається в прогноз економічної поведінки, детермінованої фактором *пильність*.

Варто відзначити можливі чинники, що активують зазначені зміни: висока цінність об'єкта прийняття рішення; недостатня вмотивованість для подолання консерватизму у цьому процесі; прихована невпевненість; мотиви, що на початку процесу рішення себе не виявляють; брак часу. Зрозуміло, що все це виходить за рамки ймовірнісного змісту евристик.

Фактор *надпильність*, дія якого також простежується, можна пояснити сильним прагненням досліджуваного до безпомилкового вибору. На рис. 3 це ілюструється зміщенням граничного значення x_c – сукупності оцінкових суджень, за наявності яких приймається рішення. Зміщення призводить до повної відсутності хибних позитивів, проте площа позитивних попадань зовсім невелика. Можливо, саме це призупиняє процес прийняття рішення. Діє сила, що спричиняє протилежні ефекти: перший виражається в прагненні не помилитися, другий – збільшити успіх.

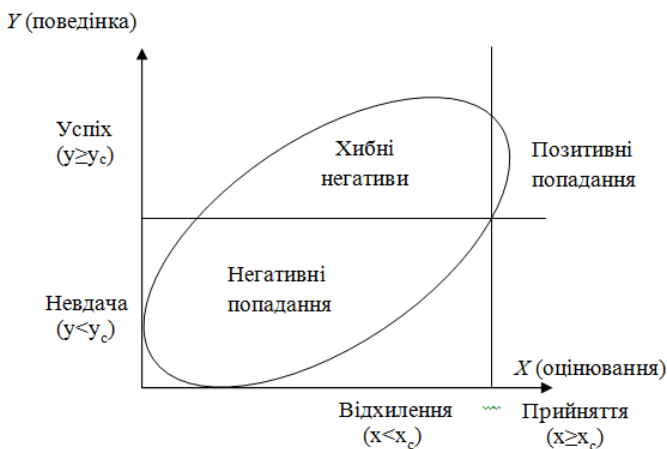

Рис. 3. Результат зсуву межової оцінки x_c .

Аналіз оцінкових суджень досліджуваного N дає змогу визначити властивий йому копінг як зумовлене фактором *пильність* прийняття економічного рішення в ситуації невизначеності на підставі застосування гнучких стратегій з власним вагомим внеском у цей процес. Очевидно, що

індивідуально-психологічні властивості людини справляють вплив як на сам процес рішення, так і на параметри отриманого результату.

Оцінкові судження описуються *поняттям циркулярності* (notion of circularity), що характеризує їх як колоподібний, замкнений на самому собі процес (Foerster, 2003). Х. фон Форстер наполягає: своїм рішенням людина не відтворює, а створює реальність, знання не поглиблюються, а породжуються; немає «внутрішнього» і «зовнішнього», реальність конструюється. Рішення є дійсним у межах цієї сконструйованої реальності. З точки зору *теорії раціональних очікувань* – це аномалія, оскільки відсутня подія, яка характеризується певним ступенем ризику та успіху й описується математичною моделлю очікуваної корисності (1). З огляду на результати проведеного дослідження, *циркулярність* є справедливою тільки в частині, коли у процесі прийняття рішення фіксується зміна негативних чинників на позитивні.

Висновки та перспективи подальших розвідок. На зміну теорії раціональних очікувань Дж. фон Неймана та О. Моргенштерна приходять теорія перспектив Д. Канемана та А. Тверські, яка характеризує евристики прийняття економічного рішення в ситуації невизначеності. Евристики зводять складні задачі оцінювання ймовірностей і прогнозування значень величин до простих операцій отримання суджень, що спричиняє систематичні помилки. Не береться до уваги, що, приймаючи рішення, люди переслідують різні цілі й послуговуються різними копінгами, що за економіко-психологічним криється власне психологічне. Застосування Мельбурнського опитувальника прийняття рішення показує: процес прийняття рішення конкретною особою включає в себе як раціональні, так і ірраціональні моменти; у досліджуваному випадку рішення здійснюється під впливом продуктивного фактору пильності. Схарактеризований процес виходить за рамки змісту евристик, водночас відкриває можливість систематизації у формі причинно-наслідкового зв'язку: аналіз витоків і характерний прогноз. Копінг в описаному випадку відзначається гнучкістю стратегії, позначеною такими психологічними властивостями досліджуваного, як висока самоефективність, рефлексивність, інтолерантність до

невизначеності. Фактор пильності є свідченням типового, копінг – індивідуально-психологічного, від нього суттєво залежить процес прийняття рішення. Гіпотеза дослідження знаходить підтвердження.

Отримані дані розширюють межі застосування теорії перспектив Д. Канемана та А. Тверські в частині співвідношення раціонального та ірраціонального в прийнятті економічного рішення й засвідчують необхідність її корегування з огляду на окремі випадки цього процесу. На першому плані виявився фактор пильність, залишається невідомим процес індивідуального рішення, спричиненого факторами уникнення, прокрастинація, надпильність. На часі продовження дослідження у цьому напрямі. Відхилення в процесі прийняття рішення варті аналізу витоків та можливостей ймовірного прогнозування. Метод Case Study є необхідним для цього інструментом.

Список використаних джерел

- Айнхорн Х.Дж. Получение знаний из опыта и условно-оптимальных правил при принятии решения / Х.Дж. Айнхорн // Канеман Д. Словик П. Тверски А. Принятие решений в неопределенности: Правила и предубеждения. – Харьков: Гуманитарный Центр, 2005. – С.308-326.
- Козелецкий Ю. Психологическая теория решений / Ю. Козелецкий. – М. : Прогресс, 1979. – 504 с.
- Корнилова Т.В. Психология риска и принятия решения / Т.В. Корнилова. – М. : Аспект Пресс, 2003. – 286 с.
- Корнилова Т.В. Мельбурнский опросник принятия решений: русскоязычная адаптация / Т.В. Корнилова // Психологические исследования. – 2013. – №6(31). – С.4
- Кузина О.Е. Экономико-психологическое моделирование финансового поведения населения / О.Е. Кузина // Психология. Журнал Высшей школы экономики. – 2004. – №1. – С.83-105.
- Foerster, H. von. (2003). Understanding understanding: Essays on cybernetics and cognition. Springer.
- Goldstein, W. M., Hogarth, R. M. (1997). Judgment and decision research: Some historical context. Cambridge series on judgment and decision making. Research on judgment and decision making: Currents, connections, and controversies. New York, NY, US: Cambridge University Press. 3-65.
- Handbook of economic psychology (1988). Springer-Science + Business Media, B.V.

- Katona, G. (1977). *Psychological economics*. New York: Elsevier.
- Keynes, John M. (1936). *The General Theory of Employment, Interest, and Money*. URL: <http://cas2.umkc.edu/economics/people/facultypages/kregel/courses/econ645/winter2011/generaltheory.pdf>
- Lewin, S. B. (1996). Economics and psychology: Lessons for our day from the early twentieth century. *Journal of Economic Literature*, 34, 1293-1323.
- Neuman, John von, Morgerstern O. (1944). *The Theory of Games and Economic Behavior*. URL: <http://jmvidal.cse.sc.edu/library/neumann44a.pdf>
- Rabin, M. (1998). Psychology and Economics. *Journal of Economic Literature*, (36), 1, 11-46.
- Tarde, G. (1902). *Psychologie économique*. Tome premier. URL: http://classiques.uqac.ca/classiques/tarde_gabriel/psycho_economique_t1/psycho_economique_t1.pdf
- Thaler, R.H. (2017). Unless you are spock, irrelevant things matter in economic behavior. *The New York Times*. Взято з: <https://www.nytimes.com/2015/05/10/upshot/unless-you-are-spock-irrelevant-things-matter-in-economic-behavior.html?action=click&contentCollection=Economy&module=RelatedCoverage&region=Marginalia&pgtype=article>
- The Cambridge handbook of psychology and economic behaviour* (2008). Cambridge University Press.
- Tversky, A., Kahneman, D. (1974) Judgment Under Uncertainty: Heuristics and Biases. *Science*. 185, 1124-1131.
- Zaidah, Z. (2007). The Case Study as a research method. *Journal Kemanusiaan*, 9, 1-6.

References

- Ajnhorn H. Dzh. (2005). Poluchenie znanij iz opyta i uslovno-optimal'nyh pravil pri prinjatii reshenija [Gaining knowledge from experience and conditionally-optimal rules while decision making]. In: Kaneman, D. Slovik, P. Tverski A. Prinjatje reshenij v neopredelennosti: Pravila i predubezhdenija [Decision making in ambiguity. Rules and prejudices] (pp.308-326). Har'kov: Gumanitarnyj Centr [In Ukrainian].
- Foerster, H. von. (2003). *Understanding understanding: Essays on cybernetics and cognition*. Springer.
- Goldstein. W. M., Hogarth. R. M. (1997). *Judgment and decision research: Some historical context*. Cambridge series on judgment and decision making. Research on judgment and decision making: Currents, connections, and controversies. New York, NY, US: Cambridge University Press. 3-65.

- Handbook of economic psychology (1988). Springer-Science + Business Media, B.V.
- Katona, G. (1977). Psychological economics. New York: Elsevier.
- Keynes, John M. (1936). The General Theory of Employment, Interest, and Money. URL: <http://cas2.umkc.edu/economics/people/facultypages/kregel/courses/econ645/winter2011/generaltheory.pdf>
- Kornilova, T.V. (2003). Psihologija riska i prinjatija reshenija [The psychology of risk and decision making]. Moscow: Aspekt Press [In Russian].
- Kornilova, T.V. (2013). Mel'burnskij oprosnik prinjatija reshenij: russkojazychnaja adaptacija [Melburn questionnaire of decision making: Russian language adaptaion]. Psihologicheskie issledovanija [Psychological studies], 6 (31), 4 [In Russian].
- Kozeleckij, Ju. (1979). Psihologicheskaja teorija reshenij [Psychological theory of the decisions]. Moscow: Progress [In Russian].
- Kuzina, O.E. (2004). Jekonomiko-psihologicheskoe modelirovanie finansovogo povedenija naselenija [Economical-psychological modeling of the population's financial behavior]. Psihologija. Zhurnal Vysshej shkoly jekonomiki [Psychology. Journal of the High School of Economics], 1, 83-105 [In Russian].
- Lewin, S. B. (1996). Economics and psychology: Lessons for our day from the early twentieth century. Journal of Economic Literature, 34, 1293-1323.
- Neuman, John von, Morgerstern O. (1944). The Theory of Games and Economic Behavior. URL: <http://jmvidal.cse.sc.edu/library/neumann44a.pdf>
- Rabin, M. (1998). Psychology and Economics. Journal of Economic Literature, (36), 1, 11-46.
- Tarde, G. (1902). Psychologie économique. Tome premier. URL: http://classiques.uqac.ca/classiques/tarde_gabriel/psycho_economique_t1/psycho_economique_t1.pdf
- Thaler, R.H. (2017). Unless you are spock, irrelevant things matter in economic behavior. The New York Times. URL: <https://www.nytimes.com/2015/05/10/upshot/unless-you-are-spock-irrelevant-things-matter-in-economic-behavior.html?action=click&contentCollection=Economy&module=RelatedCoverage&region=Marginalia&pgtype=article>
- The Cambridge handbook of psychology and economic behaviour (2008). Cambridge University Press.
- Tversky, A., Kahneman, D. (1974) Judgment Under Uncertainty: Heuristics and Biases. Science. 185, 1124-1131.
- Zaidah, Z. (2007). The Case Study as a research method. Journal Kemanusiaan, 9. 1-6.

T. Kononovich, T. Nepokupna, K. Miasoid

ECONOMIC BEHAVIOR AND DECISION MAKING: CASE STUDY

The subject of the article is the process of making an economic decision. The stages of the history of economic-psychological researches – economic psychology, behavioral economy, psychology of economic behavior are distinguished. The contribution to the study of the psychological factors of the economic behavior of the winners of the Nobel Prize in Economics is shown. The theory of rational expectations of John von Neumann and O. Morgenstern is characterized, particular attention is paid to the prospect theory of D. Kahneman and A. Tversky. The latter is presented in the form of heuristic decision making – representativeness, availability, adjustment, and anchoring, in addition, with the distinction of rational and irrational moments of this process. It is stated that the corresponding model of decision making does not take into account and that behind the economic-psychological lies in the actual psychological logic that a person makes decisions based on his own strategy, coping. The concept of decision making is substantially incomplete. Opportunity of the possibility of specification of the prospect theory of by the Case Study method – the analysis of a particular case of economic behavior opens. The Melbourne decision making questionnaire applies, the factors of this process – vigilance, back-passing, procrastination, and hypervigilance are manifest. The investigator is given the instruction to make an expanded comment on every statement, to explain own argumentation, as well as the obtained result. The rational and irrational components of its solution and features of coping are analyzed. It is determined that vigilance is the dominant factor, it turns out to be the most productive way of decision making. A model of coping of decision making, which specifies the theory of the prospects of D. Kahneman and A. Tversky and expands the limits of its application in the field of psychology of human economic behavior, is constructed.

Key words: *decision making, heuristics, coping, psychology of economic behavior, theory of rational expectations, theory of perspectives, Case Study, D. Kahneman, A. Tversky.*

Надійшла до редакції 28.12.2018 р.

УДК 159.9

© І.В. Лантух, 2019

orcid.org/0000-0002-0891-2704

<http://doi.org/10.5281/zenodo.2560052>

ЛАНТУХ Ігор Валерійович

*кандидат економічних наук, доцент кафедри гігієни та соціальної медицини
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна*

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ОБГРУНТУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СТРУКТУРИ ОСОБИСТІСНОЇ НАДІЙНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті розглядаються питання теоретико-методологічного обґрунтування дослідження психологічної структури особистісної надійності суб'єктів підприємницької діяльності. Описано ряд теоретичних особливостей дослідження надійності підприємців. Наведені та описані концептуальні підходи, які поглиблюють поняття особистісної надійності та розширюють знання про психологічну структуру суб'єктів підприємницької діяльності. Розвиток і формування особистісної надійності підприємців у професійній діяльності повинні розглядатись у наступних напрямках – діяльність, надійність та спільність. Так, професійна діяльність підприємців – інтерсуб'єктивна; професійна надійність ґрунтується на позитивному самовизначенні у взаємодії, а професійна спільність обумовлена включенням підприємців у колективну діяльність.

Ключові слова: *суб'єкт підприємницької діяльності, психологічна структура, особистісна надійність, концептуальні підходи, професіоналізм підприємця.*

Постановка проблеми. Сучасний стан України потребує професіоналів, які активно вносять свій вклад у розвиток економіки суспільства. Провідну роль в цьому аспекті відіграють фахівці підприємницької діяльності, які можуть впроваджувати у практику сучасної економіки нові наукові дослідження через свій професіоналізм та особистісну надійність. У значних наукових напрацюваннях учених звернуто увагу на те, що аспектом пильного розгляду сьогодні є психологічні особливості структури особистісної надійності та професіоналізму підприємців і їхня роль в продуктивній професійній діяльності на благо України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми розвитку професіоналізму фахівців та формуванні їхньої особистісної надійності присвячені роботи вчених: Г. Балл (2008), А. М. Бандурки, С. П. Бочарової, О. В. Землянської (1998), В. І. Барко (2007), Е. Ф. Зеєра (2000), Л. М. Карамушки (2011), Р. З. Кісіль (2007), Є. Ю. Клімова (2005), В. А. Криволапчука (2013), В. О. Лефтерова (2008). Професійна надійність підприємців розглядається як інтегральна якість особистості, яка може впливати на професійну активність фахівця незалежно від складних умов праці. Надійність підприємця проявляється у професійній діяльності і формує стійкий стан об'єктивної та суб'єктивної здатності до співпраці та підвищення її ефективності. Дослідник В. А. Криволапчук (2013) у структурі психологічної надійності виділяє наступні компоненти: мотиваційні, когнітивні, емоційно-вольові, поведінкові, які впливають на розвиток та реалізацію професійної надійності підприємців. Автор звертає увагу на те, що особистісна надійність лежить в основі формування здібностей ефективно виконувати професійну діяльність у складних умовах трудового процесу.

На думку Р. З. Кісіль (2007), накопичений сучасною теорією і практикою психологічної науки теоретичні й емпіричні дослідження можуть слугувати відправною точкою для використання інтегрального підходу до розробки професіоналізму фахівців підприємницької діяльності. Важливе значення автор приділяє проблемі самоконтролю, самореалізації і надійності підприємців у професійній діяльності.

У системі особливостей професійної діяльності фахівців Є. О. Клімов (2005) висвітлює проблеми самовизначення, самовідношення та їх адаптаційних можливостей. Дослідник В. О. Толочек (1998) вивчає проблеми ризику і стилю професійної діяльності фахівців та їх професійне довголіття.

Мета статті – показати основні теоретичні підходи до обґрунтування психологічної структури особистісної надійності суб'єктів підприємницької діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Успішне виконання професійної діяльності підприємцями пов'язане з внутрішнім і зовнішнім професійним потенціалом особистості, який допомагає суб'єктам підприємницької діяльності

реалізувати себе в складних, нестандартних умовах та екстремальних ситуаціях. Накопичений внутрішній потенціал підприємця використовує для отримання успішного результату в професійній діяльності. Сучасні теоретичні розробки дають можливість виявити головні напрями дослідження проблеми надійності суб'єктів підприємницької діяльності. Значним внеском є роботи науковців, які приділяють увагу розробці концептуальних підходів до вивчення психології надійності та професіоналізму суб'єктів підприємницької діяльності. Як зазначає З. Р. Кісіль (2007), теоретичну основу психологічних концепцій дослідження фахівців у професійній діяльності складають наступні підходи: *концепція діяльності як цілеспрямованої відкритої системи і людини – суб'єкта діяльності, що реалізує й розвиває свій професійний потенціал; концепція інформаційних і концептуальних підходів; трансформаційна теорія навчання та концепція впливу екстремальних умов; концепція забезпечення професійної надійності людини; концепції вимог до властивостей людини-професіонала, професійного відбору, тренажерної підготовки й спеціальної реабілітації людей після напруженої і небезпечної професійної діяльності; концепція збереження здоров'я й професійного довголіття; концепція проектування діяльності.* На думку автора, ці виділені теоретичні підходи вивчення психології надійності підприємців у професійній діяльності, дозволяють через арсенал концепцій, категорій, методик та методів отримати широкий спектр результатів досліджень. Він висловлює думку, що провідними методологічними принципами дослідження надійності можуть бути: *техніко-економічна, природничо-наукова, культурно-історична парадигми*, що дозволяє поєднувати гуманістичні цінності з якісно-професійними моделями фахової діяльності особистості. В цих дослідженнях системно утворюючим принципом є професійна спрямованість і особистісна надійність, які є основою формування професійної успішності та розвивають особистий потенціал підприємців.

Цілісне розкриття феномену психологічної надійності суб'єктів підприємницької діяльності науковці розкривають з урахуванням, як позитивних, так і негативних якостей, що впливають на особистість професіонала. Важливе значення у

підвищенні працездатності підприємців має мотивація на успіх у виконанні професійної діяльності. На розвиток надійності підприємця активно впливає його «Я-концепція», яка розглядається як система уявлень фахівця про себе, своє відношення до успіху та невдач у професійній діяльності. Розвиток «Я-концепції» професіонала пов'язаний з формуванням соціально-психологічного самопочуття підприємця, як емоційно-ціннісного ставлення до себе, до діяльності і це є інтегральною характеристикою збалансованості і гармонійності внутрішнього світу суб'єктів підприємницької діяльності (Котик, 2009).

М. А. Ажажа (2010) описує основні положення вивчення шляхів корекції особистісних якостей менеджера-професіонала і презентує їх у наступних теоріях: 1) *теорія рис* – обґрунтовує особистісні якості, які необхідні фахівцю для успішної професійної діяльності; 2) *факторний підхід* – передбачає аналіз окремих чинників, які впливають на розвиток професійної надійності різних досліджуваних груп; 3) *ситуаційна теорія* – стверджує, що лідерство є продуктом ситуації групового життя, в яких виокремлюють осіб, що мають перевагу над іншими і керують ними у професійній діяльності. Це формує у лідера стійкий стан, котрий забезпечує об'єктивну і суб'єктивну здатність до співпраці і ефективної діяльності; 4) *парціальна концепція* – передбачає дослідження і корекцію особистісних способів та методів орієнтації підприємців у соціальному середовищі, націленому на зміну поведінки та самооцінки; 5) *системний підхід* – полягає у вивченні досліджуваного феномена як цілісної системи, в якій сукупність окремих компонентів у взаємодії дає змогу виявити нові якості особистості, що забезпечують ефективне функціонування всієї системи; 6) *поведінковий підхід* – вважає, що підприємець володіє формами поведінки, необхідними в соціумі та для групи, якою він керує.

Таким чином, сучасні дослідження особистісної надійності підприємців з позиції різних теорій, концепцій та підходів доповнюють систему знань про її психологічні особливості, що дозволяє впливати на її розвиток у підприємця з метою його ефективної професійної діяльності. Наукові пошуки молоді незалежної України в умовах демократизації суспільства

потребують враховувати зміни в особистості у нових умовах буття та професійної діяльності. Сучасний підприємець повинен не тільки адаптуватись до нової суспільної реальності в Україні, але й бути активним, ініціативним та ефективним у своїй професійній діяльності. Теоретичний та практичний досвід науки служить основою для розробки інтегрального підходу до вивчення особистісної надійності суб'єктів підприємницької діяльності (Кононець, 2013).

О. В. Кобець (2015), вивчаючи професійну діяльність фахівців, приділив увагу принципу професіоналізму, який, на його думку, передбачає комплексне вивчення професіонала, його властивостей, професійного стану у фаховій діяльності. Розглядаючи проблему професіоналізму фахівців, він стверджує, що його стан як професіонала може бути внутрішньо і зовнішньо схарактеризованим. Характеристика професіоналізму як системи описується автором на основі функціонального, морфологічного та емоційного підходів. Професіоналізм як об'єкт вивчення притягує інтерес до того, яке місце він займає серед інших психологічних явищ суб'єкта фахової діяльності. Враховуючи ці підходи, професіоналізм фахівця треба вивчати, починаючи з опису його функцій і критеріїв. Розглядаючи професійні функції фахівців, варто звернути увагу на те, що ці функції вивчаються з урахуванням обов'язків, які виконує фахівець у професійній діяльності, а також кола тих завдань, які необхідно йому вирішувати. Розроблені автором критерії професіоналізму дозволяють мати уявлення про сутність виконання узагальнених і конкретних функцій об'єкта, що вивчається, з процесуального напрямку. Функції професіоналізму спрямовані на якісне перетворення суб'єкта діяльності і орієнтовані на ефективне виконання професійних завдань, а саме: створення таких професійних умов, за яких продуктивність і якість праці будуть становити не нижче нормативного рівня; збереження нормативно схваленого способу конкретного професійного напрямку на основі індивідуальних якостей; розвиток надійності професіоналів та спільноти, що є частиною професійного співтовариства, учасником якого є фахівець.

У загальному випадку виконання професійних функцій підприємцем супроводжується отриманням не тільки

нормативних результатів підприємницької діяльності, але й певних витрат, які можуть бути як матеріально-економічними, так і соціально-психологічними. Такі підходи потребують вивчення умов розвитку психологічної надійності суб'єктів підприємницької діяльності для підвищення їхнього професіоналізму та ефективності праці (Криволапчук, 2013).

Інтенсивність психологічного аналізу феномену надійності у конкретній галузі соціального буття, надає можливість внести своєчасні корективи та покращити етико-емоційний стан у суспільстві. Такі дослідження дають поглиблений аналіз суті та значущості надійності як феномена взаємодії та довіри в суспільстві (Василець, 2012). Дослідження надійності сприяє систематизації знання про розуміння надійності та її значущості у національному й культурному просторі України. З огляду різних теоретичних досліджень та методологічних практик утвердилась думка про те, що надійність є ключовою категорією для конструювання моделей суспільного життя, що потребує її присутності в людських взаєминах, як на благо особистості, так і на благо розвитку українського суспільства (Карамушка, 2011).

Аналіз рефлексії надійності суб'єктів підприємницької діяльності у соціокультурному дискурсі України показав інтерес науковців до цієї проблеми і спробу ввести її в національний науковий дискурс. Науковий аналіз надійності дає змогу залучати цей феномен до раціонального дискурсу ціннісних трансформацій українського суспільства. Особистісна надійність стала предметом наукової дискусії, що дозволило корелювати її з такими практиками, як економіка, соціологія, державне управління, психологія у наступному сенсі: причини її кризи; потреби її обґрунтування у відповідному українському соціумі; прогнозування механізмів підвищення рівня надійності суб'єктів економічної діяльності у суспільстві (Панчук, 2017).

До переліку найбільш значущих проблем підприємців потрапили такі як: *неефективність психолого-економічної взаємодії; неефективність організаційно-управлінських засобів; ціннісно-інституційна деградація важливих сегментів фінансового ринку; причини глобальної економічної кризи; зміни логіки функціонування взаємин у боротьбі з корупцією* (Шадриков, 1982).

Потреба у вирішенні актуальних питань надійності суб'єктів підприємницької діяльності стає умовою оздоровлення економіки і її здатність консолідувати суспільство у розв'язанні проблем його розвитку. У підприємницькій діяльності в економіці надійність розглядається як компонент ціннісної основи раціонального вибору діяльності, прийняття рішень в умовах суперечливої інформації, оптимізації результатів господарювання. Надійність в підприємницькій діяльності зменшує трансактивні витрати за умов налагодження відносин контрольньо-перевірочної діяльності партнерів і самоконтролю (Малеєв, 2016).

Таким чином, особистісна надійність формує відчуття взаємної довіри, що створює ситуацію ефективних взаємин у підприємницькій діяльності. Подолання соціально-економічних негараздів в українському суспільстві не може відбутися без високорозвиненої надійності фахівців господарської діяльності. Відродження надійності у підприємців, у суспільстві, взагалі, є запорукою поглиблення демократизації співпраці як норми буття, що позитивно впливає на рівень ділової активності, успішної професійної діяльності, підвищення емоційного самопочуття, що покращує виробництво та його обсяг. Особливий акцент у сучасних дослідженнях надійності наголошується на тому, що вона сприяє соціальній інтеграції та підтримує інновації в економічному розвитку країни. В той же час, механізмом збереження надійності вважається відкритий, толерантний, чесний діалог у комунікативній системі суб'єктів підприємницької діяльності. На думку дослідників, надійність фахівців відіграє провідну роль у мінімізації рівня корупції в суспільстві і створює умови для прозорості, відкритості, чесної конкурентоспроможності в розбудові економіки (Жононець, 2013; Митина, 2008).

Із вищевикладеного для нашої роботи ми виділяємо наступні теоретико-методологічні принципи та концепції.

1. *Принцип професійного розвитку особистості.* Потребує вирішення зовнішніх і внутрішніх протиріч суб'єктів підприємницької діяльності. Ці протиріччя можуть виникати між інтересами і спрямованістю фахівців та їх професійними можливостями. Професійне становлення фахівця потребує збагачення його внутрішніх ресурсів, що пов'язано з

перетворенням особистісних якостей, його індивідуального потенціалу. У фаховій діяльності підприємців відбуваються різні моделі професійної свідомості, що допомагає вирішувати складні професійні завдання. На цій основі розвиток професійної надійності спонукає до підвищення ефективності праці.

2. *Принцип організації.* Показує, що особистість організує свій досвід і свої якості, які мають індивідуальні відмінності та утворюють систему, відмінну від інших суб'єктів діяльності, і функціонують в цій системі, долаючи життєві труднощі. Особистісна надійність розширює індивідуальні можливості підприємців в організації професійної діяльності.

3. *Принцип вибору.* Показує, що особистість розвивається в напрямі, корисному для себе або для соціуму. Для особистості використання одних якостей може бути пріоритетними над іншими, що дає змогу ефективно розвивати свій бізнес. Так як професійні стосунки в підприємницькій діяльності не є постійними, то це обумовлює організаційні зміни з формуванням нової системи взаємодії.

4. *Принцип індивідуальності.* Показує, що кожна людина створює коло своєї професійної діяльності на основі унікальної системи особистісних якостей, що відкриває можливості для активної діяльності в підприємницькій сфері. Проявляючи надійність, кожний підприємець підвищує індивідуальний авторитет серед своїх колег-фахівців.

5. *Принцип спільності.* Показує, що підприємці мають широке коло взаємодії, але спілкуються більше з тими, до яких є професійний або особистісний інтерес та які мають надійний досвід, або одну культуру взаємодії.

6. *Принцип співдружності.* Показує, що для продуктивної взаємодії в підприємницькій діяльності необхідно, щоб партнери правильно інтерпретували взаємні дії, що призведуть до успіху. Успішна соціальна взаємодія дає позитивний ефект, коли партнери мають взаємне розуміння та погляди на життя, соціальні прогнози і підтримуються іншими.

7. *Принцип конкуренції.* Показує, що в професійній діяльності у підприємців є бажання зайняти краще соціальне середовище для збільшення прибутку або кращого вирішення фахових питань. Зіткнення різних точок зору суб'єктів і груп в

мікро- і макросередовищі посилює конкуренцію і потребує від підприємців вміння не тільки вистояти, а й підвищити свою конкурентоздатність. На міжособистісному, міжгруповому і мікросоціальному рівнях можуть відбуватися як негативні, так і позитивні наслідки конкуренції. Найбільш успішні й конкурентостійкі ті фахівці, які мають високорозвинену професійну надійність.

8. *Принцип балансу цінностей.* Означає визнання у суб'єктів різних підходів, гіпотез, протилежних стратегій, особистісних та суспільних цінностей, які пропонуються партнерами або різними групами взаємодії. Такий стан може як розвивати, так і негативно впливати на розвиток підприємницької діяльності, знижувати успіхи та змінювати цінності міжособистісної та соціальної взаємодії. Високорозвинена професійна надійність допомагає підприємцям збалансовувати цінності взаємодії в професійній діяльності.

9. *Принцип пульсації.* Показує, що особистісна система суб'єктів підприємницької діяльності має не тільки постійний розвиток цієї системи, але й періодичних ціннісних її змін. Це обумовлює проявлення особистістю різних своїх станів, як глибинних, так і поверхневих, і створює умови приписування певних рис партнерам по взаємодії, підтримку звичних смислових стратегій, зняття суперечностей. Усе це вимагає активно розвивати особистість підприємця й підвищувати його надійність.

10. *Принцип діапазону.* Звертає увагу на те, що підприємці, які мають набір об'єктивних та суб'єктивних якостей плідно працюють і взаємодіють з такими партнерами, які найбільш надійні. Це дозволяє суб'єкту підприємницької діяльності успішно працювати, розширювати діапазон взаємодії і мати підтримку партнерів.

11. *Інформаційний принцип.* Дозволяє виявити динаміку розвитку підприємства, вибрати найбільш надійних та успішних підприємців, як партнерів, і мати інформацію про загальний стан розвитку підприємницької діяльності в регіоні та суспільстві. Прогнозування надійності виконання професійних завдань вимагає виділяти основні принципи її побудови. Такий підхід прогнозування надійності для успішної діяльності

фахівців дозволяє передбачити тенденції її розвитку і хід процесів у професійній діяльності.

Аналіз існуючих підходів, щодо складання прогнозів, дозволив виділити наступні їхні види: 1) *основні типи: нормативні* (визначення напрямів і термінів досягнення); *пошукові* (можливих станів, явищ у майбутньому); 2) *періоди попередження: оперативні; короткострокові; середньострокові; довгострокові; недовго строкові*. Прогнозування успішної професійної діяльності підприємців є найбільш актуальними та довгостроковими прогнозами. Дослідники виділяють наступні *параметри прогнозу: термін попередження* або глибина прогнозу; *період прогнозу*, що будує ретроспекцію; *прогнозний горизонт* – це період встановлення точності прогнозу; *точність прогнозу* – визначається оцінкою довільного інтервалу прогнозу; *вірогідність прогнозу* – це прогноз в заданому інтервалі; *надійність прогнозу* – стійкість, статичність прогнозованого явища (Малеєв, 2016).

При розробці прогнозу надійності професійної діяльності підприємців необхідно отримати інформацію про особливості психологічного складу фахівців через бесіди, спостереження, експертні оцінки. Отримана оцінка часто має описовий характер про особистість, її кваліфікацію, її поведінку. На практиці використання психологічних методик, дозволило активно досліджувати надійність фахівців. Високий рівень сформованості інтелектуальної діяльності фахівця складається із стійкості таких психологічних характеристик як: повнота та точність інформації, готовність до її оперативного використання. Незважаючи на велику кількість спеціальної інформації, відмічається ускладнення процедури прогнозування професійної надійності особистості, що вимагає всебічного об'єктивного вивчення професійно важливих якостей підприємців (Шадриков, 1982).

У ролі важливого компонента професійної надійності виступає емоційно-вольова стійкість, як здатність виконувати професійні завдання в умовах емоційного впливу, шляхом співставлення результатів діяльності. Принципово важливим є положення використання психічних моделей емоційних ситуацій, в основу яких покладені специфічні емоційні чинники, характерні для діяльності підприємців. Важливість прогностики

в діяльності підприємців є очевидною, бо складання прогнозів надійності допомагає покращити професійну діяльність фахівців (Панчук, 2017).

Таким чином, надійність суб'єктів підприємницької діяльності активізує розвиток як професіоналізму, так і особистісних їх якостей. Відповідно до цього підприємець одночасно є суб'єктом у підприємницькому середовищі і в колективній взаємодії. Як член підприємницького колективу він виступає проєктувальником, конструктором, організатором і безпосереднім учасником відносин у взаємодії, а також носієм певної особистісної позиції, що припускає необхідність прояву фахівцем професійної надійності. Як суб'єкт підприємницької діяльності, підприємець повинен володіти відповідними етичними нормами, способами і засобами реалізації професійної надійності. На підставі зазначеного інтерес до структури професійної надійності суб'єктів підприємницької діяльності цілком виправданий та своєчасний.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Розвиток і формування особистісної надійності підприємців у професійній діяльності повинна розглядатись у наступних напрямках – діяльність, надійність та спільність. Так, професійна діяльність підприємців – інтерсуб'єктивна; професійна надійність ґрунтується на позитивному самовизначенні у взаємодії, а професійна спільність обумовлена включенням підприємців у колективну діяльність, що ґрунтується на позитивному самовизначенні з учасниками взаємодії. Відповідно до цього, слід звернути увагу на те, що суб'єкт підприємницької діяльності виступає одночасно організатором, проєктувальником, носієм особистісної позиції, що припускає самовизначення, самоорганізацію, самосвідому професійну діяльність.

Суб'єкт підприємницької діяльності розглядається науковцями в системній сукупності, його здатності до саморозвитку, самовдосконалення, розширення якісних характеристик своєї особистості як професіонала. В цьому аспекті важливе значення має єдність індивідуально-типологічних, інтелектуальних та професійних якостей фахівців. Дослідження поняття професійного потенціалу особистості вивчається у взаємозв'язку компонентно-структурного аналізу,

який дає змогу розглядати професійний потенціал фахівця в генетично-прагматичному аспекті та як біосоціальну систему, що дозволяє ефективно розвивати природні якості фахівця.

Перспективою подальшого дослідження є поєднання відносно однорідних складових особистості фахівця з більш широкою системою професійних якостей підприємця. З цих позицій структурний аналіз професійного потенціалу підприємців дає змогу вивчати не тільки особистісні якості, а й вплив соціального середовища, що поєднує внутрішні та зовнішні характеристики фахівця у його професійному розвитку.

Список використаних джерел

- Ажажа М.А. Соціально-психологічний портрет майбутнього менеджера соціальної служби / М.А. Ажажа // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2010. – Вип. 42. – С. 236-246.
- Балл Г. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах): монографія / Г.О. Балл. – Житомир : Рута, Видавництво «Волинь», 2008. – 232 с.
- Бандурка А.М. (1998) Психологія управління / А.М. Бандурка, С.П. Бочарова, Е.В. Землянская. – Харьков : ООО «Фортуна-пресс», 1998. – 464 с.
- Барко В.І. Професіографічний опис основних видів діяльності в органах внутрішніх справ України: монографія / В.І. Барко. – К. : РВЦ КНУВС : Друкарня МВС, 2007. – 100 с.
- Василець Н.М. Довіра як підґрунтя толерантності у психолого-педагогічній взаємодії / Н.М. Василець // Науковий вісник Львівського держ. ун-ту внутрішніх справ. Серія психологія. – 2012. – №1. – С.114-121.
- Зеер Э.Ф. Психология личностно-ориентированного профессионального образования / Э.Ф. Зеер. – Екатеринбург : Изд-во Урал. гос. проф.-пед. ун-та, 2000. – 244 с.
- Карамушка Л.М. Мотивація підприємницької діяльності: монографія / Л.М. Карамушка, Н.Ю. Худякова. – Львів : Сполом, 2011. – 208 с.
- Кісіль З.Р. Психологічна надійність професіонала як фактор протидії деформації. / З.Р. Кісіль // *Університетські наукові записки*. – 2007. – № 4(24). – С.80-88.
- Климов Е.А. Психология профессионала: Избранные психологические труды / Е.А. Климов. – М. : МПСИ, 2003. – 456 с.
- Кобець О.В. Еталони правосвідомості як психологічний механізм саморегуляції соціальної оцінки особистості професіонала / О.В. Кобець // Вісник ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. Психологія. – 2005. – Вип. 15. Ч. II. – С.125-135.

- Кононець М.О. Психологія професійної моральності підприємців: теорія та сучасна практика: монографія / М.О. Кононець. – К. : Омега-Л, 2013. – 166 с.
- Котик І. Соціокультурні кореляти особистісної надійності / І. Котик // Актуальні проблеми економічного розвитку України в умовах глобалізації. Зб. наук. праць Міжнародної наукової практичної конференції. Ч.І. Вінниця: Центр підготовки навчально-методичних видань ВТЕІ КНТЕУ, 2009. – С.132-136.
- Криволапчук В.А. Концептуальні підходи к разработке программы формирования профессиональной психологической надёжности сотрудников криминальной милиции МВД Украины / В.А. Криволапчук // Психопедагогика в правоохрнительных органах. – 2013. – № 3 (54). – С.63-64.
- Лефтеров В.О. Психологічні тренінгові технології в органах внутрішніх справ: монографія. У 2-х т. / В.О. Лефтеров. – Донецьк: ДКМ, 2008.
- Малеєв Д.В. Психологічні чинники розвитку професійної надійності працівників підрозділів превентивної діяльності національної поліції України: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.06; МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. / Д.В. Малєв. – Харків, 2016. – 22 с.
- Митина Л.М. Психология конкурентоспособной личности: монографія / Л.М. Митина. – М. : НПО Модэк, 2008. – 464 с.
- Панчук М.Т. Ціннісні орієнтації як системоутворюючий фактор соціально активної позиції майбутнього фахівця / М.Т. Панчук // Проблеми сучасної психології. – 2017. – Вип. 21. – С.105-115.
- Толочек В.А. Стили профессиональной деятельности в условиях взаимодействия субъектов: автореф. дис. ... доктор. психол. наук / В.А. Толочек. – М., 1998. – 48 с.
- Шадриков В.Д. Проблемы системогенеза профессиональной деятельности: монографія / В.Д. Шадриков. – М. : Наука, 1982. – 185 с.

References

- Azhazha M.A. (2010) Socialno-psihologichnij portret majbutnogo menedzhera socialnoyi sluzhbi [Socio-psychological portrait of the future manager of social service],[Gumanitarnij visnik] [HPA: Humanitarian Herald], 42, 236-246 [in Ukrainian].
- Ball G. (2008) Oriyentiri suchasnogo gumanizmu (v suspilnij, osvutnij, psihologichnij sferah: monograflya) [Landmarks of modern humanism (in the social, educational, psychological areas) Zhitomir: Ruta; Volin [in Ukrainian].
- Bandurka A.M. (1998) Psihologiya upravleniya: monograflya [Psychology of Management: Monograph] Kharkiv.: Un-t vnut. Del [in Russian].
- Barko V.I. (2007). Profesiografichnij opis osnovnih vidiv diyalnosti v organah vnutrishnih sprav Ukrayini: monografiya. [Professional

- description of the main types of activity in the internal affairs bodies of Ukraine: monograph.] Kiyiv [in Ukrainian].
- Vasilets N.M. (2012). Dovira yak pidgruntya tolerantnosti u psihologo-pedagogichniy vzaemodiyi. [Trust as the basis of tolerance in psychological and pedagogical interaction] Lviv [in Ukrainian].
- Zeer E.F. (2000). Psihologiya lichnostno-orientirovannogo professionalnogo obrazovaniya [Psychology of personal-oriented vocational education]. Ekaterinburg: Ural [in Russian].
- Karamushka L.M. (2011). Motivatsiya pidpriemitskoyi diyalnosti: monografiya. [Motivation for entrepreneurship: monograph.] Lviv: Spolom [in Ukrainian].
- Kisil Z.R. (2007). Psihologichna nadiynist profesionala yak faktor protidiyi deformatsiyi. [Psychological reliability of a professional as a factor of deformation resistance] Universitetski naukovy zapiski [in Ukrainian].
- Klimov E.A. (2003). Psihologiya profesionala: izbrannyye psihologicheskie trudy. [Professional Psychology: Selected Psychological Works] Moscow [in Russian].
- Kobets O.V. (2005). Etaloni pravosvidomosti yak psihologichniy mehanizm samoregulyatsiyi sotsialnoyi otsinki osobistosti profesionala [Standards of legal consciousness as a psychological mechanism of self-regulation of social assessment of a professional's personality.] Harkiv: HNPU [in Ukrainian].
- Kononets M.O. (2013). Psihologiya profesiynoyi moralnosti pidpriemtsiv: teoriya ta suchasna praktika: monografiya. [Psychology of Professional Morality of Entrepreneurs: Theory and Modern Practice: Monograph.] Kyiv : Omega-L [in Ukrainian].
- Kotik I. (2009). Sotsiokulturni korelyati osobistisnoyi nadiynosti. Aktualni problemi ekonomichnogo rozvitku Ukraini v umovah globalizatsiyi. [Socio-cultural correlations of personal reliability. Actual problems of economic development of Ukraine in the conditions of globalization.] Vinnitsya: VTEI KNTEU [in Ukrainian].
- Krivolapchuk V.A. (2013). Kontseptualnyie podhodyi k razrabotke programmyi formirovaniya professionalnoy psihologicheskoy nadyozhnosti sotrudnikov kriminalnoy militsii MVD Ukraini. [Conceptual approaches to the development of a program for the formation of professional psychological reliability of employees of the criminal militia of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine.] Psihopedagogika v pravohranitelnyih organah [in Ukrainian].
- Lefterov V.O. (2008). Psihologichni treningovi tehnologiyi v organah vnutrishnih sprav: monografiya. [Psychological training technologies in internal affairs bodies: monograph] Donetsk: DKM [in Ukrainian].
- Maleev D.V. (2016). Psihologichni chinniki rozvitku profesiynoyi nadiynosti pratsivnikiv pidrozdiliv preventivnoyi diyalnosti natsionalnoyi politsiyi Ukraini: avtoref. dis. [Psychological

- factors of development of professional reliability of employees of units of preventive activity of the National Police of Ukraine: author's abstract. dis] Harkiv [in Ukrainian].
- Mitina L.M. (2008). Psihologiya konkurentosposobnoy lichnosti: monografiya. [Psychology of Competitive Personality: Monograph.] Moscow [in Russian].
- Panchuk M.T. (2017). Tsinnisni orientatsiyi yak sistemoutvoryuyuchiy faktor sotsialno aktivnoyi pozitsiyi maybutnogo fahivtsya. [Valuable orientations as a system-forming factor of a socially active position of a future specialist.] Problemi suchasnoyi psihologiyi [in Ukrainian].
- Tolochek V.A. (1998). Stili professionalnoy deyatelnosti v usloviyah vzaimodeystviya sub'ektov: avtoref. dis. [Styles of professional activity in the conditions of interaction of subjects: author's abstract. dis] Moscow [in Russian].
- Shadrikov V.D. (1982). Problemyi sistemogeneza professionalnoy deyatelnosti: monografiya. [Problems of systematization of professional activity: monograph.] Moscow: Nauka [in Russian].

I. Lantukh

THEORETICAL APPROACHES TO THE SUBMISSION OF PSYCHOLOGICAL STRUCTURE OF PERSONAL RELIABILITY OF SUBJECTS OF BUSINESS ACTIVITIES

The article deals with the issues of theoretical and methodological substantiation of the study of the psychological structure of personal reliability of business entities. A series of theoretical peculiarities of reliability research of entrepreneurs is described. Conceptual approaches that deepen the concept of personal reliability and expand knowledge about the psychological structure of business entities are presented and described. Development and formation of personal reliability of entrepreneurs in professional activity should be considered in the following directions – activity, reliability and community. So, professional activity of entrepreneurs is inter-subjective: professional reliability is based on positive self-determination in interaction, and professional community is due to the inclusion of entrepreneurs in collective activities, which is based on positive self-identification with the participants of the interaction. Accordingly, one should pay attention to the fact that the subject of entrepreneurial activity acts simultaneously as an organizer, designer, carrier of a personal position, which involves self-determination, self-organization, self-conscious professional activity. The prospect of further research is a combination of relatively homogeneous components of the personality of a specialist with a wider system of professional qualities of an entrepreneur. From these positions, the structural analysis of the entrepreneurial professional potential enables one to study not only personal qualities, but also the influence of the social environment, which combines the internal and external characteristics of the specialist in his professional development.

Key words: *subject of entrepreneurial activity, psychological structure, personal reliability, conceptual approaches, professionalism of the entrepreneur.*

Надійшла до редакції 31.12.2018 р.

АКМЕОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА ОСОБИСТОСТІ ЯК СУБ'ЄКТА ПРАЦІ ТА СПІЛКУВАННЯ

УДК 159.9.072.43
© М.М. Наконечна, М.В. Папуча, 2019
orcid.org/0000-0002-2437-0853
orcid.org/0000-0001-5264-3241
<http://doi.org/10.5281/zenodo.2560060>

НАКОНЕЧНА Марія Миколаївна

кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та практичної психології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, докторант кафедри загальної і соціальної психології та психотерапії Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

ПАПУЧА Микола Васильович

доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної та практичної психології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

ІНТЕРСУБ'ЄКТНА ВЗАЄМОДІЯ В ІГРОВИХ СИТУАЦІЯХ

У статті аналізується проблема отримання емпіричних даних щодо психологічних особливостей інтерсуб'єктної взаємодії. Описується дослідження інтерсуб'єктної взаємодії за допомогою модифікованої гри в шашки. Гіпотеза експериментального дослідження полягала в тому, що інтерсуб'єктний варіант гри в шашки буде проявлятися в принципово інших психологічних особливостях взаємодії, пов'язаних з стратегіями співробітництва, позитивними емоційними переживаннями та врахуванням позиції іншої людини. Доведено, що інтерсуб'єктна взаємодія є специфічним різновидом інтеракції, яка в ситуації ігрової діяльності може характеризуватися спрямованістю на спільну мету та кооперативними стратегіями. Вказується, що стратегії співробітництва при ігровій інтерсуб'єктній взаємодії є досить різноманітними – від інтелектуалізованих до емоційних.

Ключові слова: *інтерсуб'єктна взаємодія, експеримент, гра, емпіричні дані, гештальтпсихологія, культурно-історична психологія Л. С. Виготського.*

Постановка проблеми. Проблема отримання емпіричних даних щодо інтерсуб'єктної взаємодії та її психологічних механізмів стоїть дуже гостро. З одного боку, існує недостатньо стандартизованих опитувальників, за допомогою яких можна діагностувати різні параметри інтерсуб'єктності. Це пов'язано з об'єктивними причинами, адже надзвичайно важко в пункти опитувальника вкласти надзвичайне психологічне різноманіття переживань та рефлексій, пов'язаних з інтерсуб'єктною взаємодією. Особливо актуальною ця проблема стає, якщо розглядати інтерсуб'єктну взаємодію у вузькому сенсі – як таку, що має своїм результатом становлення та зростання рівня суб'єктності учасників.

З другого боку, якщо йти шляхом творчості у отриманні емпіричних даних та застосовувати різні експериментальні процедури та/або проєктивні методи та/або бесіди та неструктуровані опитування, то існує ризик втрати чітких наукових орієнтирів, власне предмету науково-психологічного дослідження інтерсуб'єктності. Тоді можна досліджувати майже будь-що різними способами, і тут буде новаторство, але чи будуть це пошуки істини? Тому методологічна рефлексія щодо конкретно-наукових основ емпіричних досліджень інтерсуб'єктної взаємодії є надзвичайно необхідною на сучасному етапі. Цей етап характеризується, зокрема, тим, що психологія інтерсуб'єктності ще тільки оформлюється як сфера наукових знань та досліджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Існують психоаналітичні пошуки інтерсуб'єктивності, які принципово відрізняються від того, що ми називаємо інтерсуб'єктивністю. Існують також дослідження в рамках суб'єктного підходу в психології, але власне інтерсуб'єктна взаємодія як психологічний засіб розвитку суб'єктивностей її учасників ставала предметом науково-психологічних досліджень дуже нечасто. Серед таких досліджень слід назвати докторську дисертацію О. В. Осьміної «Психологія суб'єктопокладаючої взаємодії» (Осмина, 2012), виконану з науковим консультуванням В. А. Петровського. О. В. Осьміна зазначає: «Центральне поняття роботи – суб'єктопокладаюча взаємодія як цілісна система спрямованих один на одну активностей двох індивідів, в середині якої реалізуються діяльні та аксіологічні ставлення

хоча б одного з них, змістом якої стає покладання – відображення та фіксація – зустрічною активністю суб'єктної присутності один одного» (Осмина, 2012, с. 7).

Отже, в процесі суб'єктопокладаючої взаємодії, за О. В. Осминою, суттєвими є зустрічні активності двох індивідів, врахування суб'єктної присутності іншого учасника та реалізація діяльностей та цінностей в процесі інтеракції. У нашому розумінні інтерсуб'єктної взаємодії для такої взаємодії суттєвим є те, що результатом її є зростання суб'єктностей учасників, що здійснюється внаслідок взаєморозвивального, взаємозбагачувального духовно спілкування та супроводжується активністю, креативністю, відповідальністю та рефлексивністю. Це різні моделі, між якими, втім, можна знайти певні паралелі та розбіжності. Спільним є прагнення зрозуміти взаємодію як систему, акцент на врахуванні суб'єктності іншого учасника інтеракції, зустрічна активність як, власне, реалізація діалогічності. Можна стверджувати, що такі різні моделі та поняттєві зрізи інтерсуб'єктної взаємодії є тими кроками та частинами мозаїки, які зможуть наблизити нас до мети – всебічного розуміння інтерсуб'єктної взаємодії як психологічного механізму та засобу розвитку людини.

Г. В. Дьяконов у роботі «Інтерсуб'єктні методи оцінювання психології особистості» писав: «Наша перша стратегічна передумова у розумінні співвідношення методів традиційної психодіагностики і способів інтерсуб'єктно-діалогічного дослідження полягає в тому, що феномен діалогу не є явищем, яке має конкретно-наочний зміст, а є феноменом, що характеризується способом свого існування, тобто екзистенціально-онтологічною інтенційністю (перш за все у відносинах людей)» (Дьяконов, 2012, с. 5). Відповідно, логіка автора така, що традиційна психодіагностика, фактично, зараз є безсилою в справжньому осягненні інтерсуб'єктно-діалогічних феноменів.

Справді, взаємовідносини людей мають таку особливість, що входження в них з психологічної точки зору може змінювати багато параметрів та характеристик: у розмові з другом можна захотіти показати себе більш щедрою чи чесною людиною, ніж це є насправді, а перед коханою дівчиною хочеться побути справжнім героєм. Навіть сама фізична присутність іншої

людини може значним чином змінити поведінку та внутрішні переживання особистості: на самоті ми можемо поводитися зовсім не так, як є для нас природним, коли поруч є хоч хто-небудь. Тут виникає психологічна проблема самотності та взаємодії з іншими в житті людини, яка часто може набувати екзистенційно-драматичних колізій.

Отже, інтерсуб'єктна взаємодія повинна вивчатися психологічною наукою із врахуванням цих міркувань, а саме як принципово інша від феноменології відокремленого індивіда. Дослідження інтерсуб'єктності повинні при цьому вестися в різних напрямках. Тут можуть бути корисні і методи та методики традиційної психологічної діагностики – інколи адаптовані та модифіковані, інколи створені спеціально для цілей вивчення феноменів інтерсуб'єктної взаємодії. Ефективними можуть бути також спеціальні експериментальні та дослідницькі процедури, розроблені для більш глибокого пізнання психологічних особливостей інтерсуб'єктності як розподіленої між людьми суб'єктної активності.

Однією із важливих передумов ефективності емпіричних досліджень психології інтерсуб'єктної взаємодії є надійна методологічна основа наукового пошуку. Орієнтуючись на основну методологічну орієнтацію сучасних психологічних теорій, можна виокремити три основні напрями досліджень: психоаналітичний, біхевіористичний та культурно-історичну психологію Л. С. Виготського. Психоаналіз постулює інтерсуб'єктивність як взаємодію двох унікальних світів, кожен з яких детермінований безсвідомими імпульсами та дією захисних механізмів. Біхевіоризм обмежений формулою «стимул – реакція», і навіть коли предметом ставала інтеракція людей (як у Г. С. Саллівана), ця редукована формула не давала вченим змоги справді підійти до розуміння суті проблеми. Культурно-історична психологія Л. С. Виготського на фоні психоаналізу та біхевіоризму виглядає Попелюшкою, молодшою сестрою могутніх течій. Але це якраз той випадок, коли, за традицією Л. С. Виготського цитувати Біблію, можна сказати, що «Камінь, що його будівничі відкинули, той наріжним став каменем» (Пс. 177:21-23). Саме у культурно-історичній психології був закладений фундамент для пізнання свідомості людини, психічного життя людини, а отже – і світу

взаємовідносин людей, і феномену інтерсуб'єктності. За допомогою різних понять та концепцій, введених Л. С. Виготським (1982) (зона найближчого розвитку, інтеріоризація, теорія переживання, психологія знаряддя та знаку, співвідношення смислу та значення), ми можемо глибше зрозуміти інтерсуб'єктну взаємодію як специфічно людський вид інтеракції, націлений на розвиток суб'єктності та зв'язків людини зі світом, іншими людьми та самою собою. Тому в наших емпіричних та теоретичних дослідженнях методологічним фундаментом стала саме культурно-історична психологія Л. С. Виготського. Це дозволило не тільки вибудувати правильні науково-психологічні орієнтири, але й рухатися далі, не загубившись в морі інформації та на просторах різних концептуально-поняттєвих побудов.

Гештальтпсихологія показала, що внутрішній світ людини є цілісним і упорядкованим, тобто являє собою структуру. Поняття структури в цьому сенсі, мабуть, найбільш вдало визначив Л. С. Виготський: «Структурою прийнято називати такі цілісні утворення, які не складаються сумарно з окремих частин, являючи собою ніби їх суму, але самі визначають долю і значення кожної частини, що входить до їх складу» (Виготський, 1982, с. 256). Основний принцип функціонування цієї структури сформулював М. Вертгеймер: «існують зв'язки, в котрих не з окремих шматків і їх з'єднання виводиться те, що відбувається в «цілому», а навпаки – те, що відбувається в одній з частин цього «цілого», визначається внутрішніми законами структури цього цілого» (Доповідь на засіданні Кантівського товариства в грудні 1924 р. – за Б. М. Тепловим [Теплов, 1985, с. 243]). Якщо внутрішній світ людини відпочатково (на цьому наполягає гештальтпсихологія) являє собою цілісну структуру, то в чому може полягати, власне, побудова людиною цього світу? Саме це питання стало гострою суперечністю і змусило Л. С. Виготського відкинути ідеї напрому, хоча видно, що його він приваблював. Якщо все вже структуровано, то як можливий розвиток? Л. С. Виготський вважав це найслабшим пунктом теорії. Він зауважує, що те, як, наприклад, допоняттєва структура перетворилась в абстрактне поняття, «як примітивні структури пам'яті переходять в активне володіння спогадами – цього структурний принцип не пояснює... Перетворення одних

структур в інші залишається невирішеною загадкою з точки зору цього принципу» (Виготский, 1982, с. 272). Ми можемо погодитись з Виготським лише частково. Знайомство з роботами М. Вертгеймера засвідчує, що він як раз це показав і тим самим відповів на центральне для нас питання про механізм формування (структурування) людиною власного внутрішнього світу.

Завдання статті: 1) описати на основі отриманих експериментальних даних психологічні особливості інтерсуб'єктної взаємодії в ігровій ситуації; 2) дослідити вплив стратегій співробітництва, переживань людини та врахування суб'єктної позиції іншого на інтерсуб'єктну взаємодію.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження інтерсуб'єктної взаємодії за допомогою модифікованої гри в шашки проводилося в два етапи. Пілотажний етап дослідження описаний в публікації (Наконечна, 2018). Основний етап дослідження ми опишемо тут.

Вибіркою стали 68 студентів факультету психології та соціальної роботи Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (47 дівчат, 21 хлопець). Вік досліджуваних був від 18 до 21 року, медіана віку – 19.

Досліджувані утворили 34 експериментальні пари. Кожній парі пропонувалося спочатку зіграти в класичний варіант гри в шашки, а потім у модифікований, інтерсуб'єктний її варіант. У модифікованому варіанті треба було зіграти так, щоб в кінці на гральній дошці залишилося дві шашки – одна чорного, одна білого кольору. Тобто гравці відпочатково йшли не до того, щоб суперник був переможений, а до спільного виграшу, до компромісу через співробітництво. Важливим тут було врахувати суб'єктну позицію іншої людини. Ідея експериментальної процедури була запропонована доктором психологічних наук, професором М. В. Папучею. Логіка такого дослідження йде від описаного М. Вертгеймером випадку, коли двоє хлопчиків грали в бадмінтон (Вертгеймер, 1987).

У примітках до сьомого розділу книги «Продуктивне мислення» М. Вертгеймер писав: «Взагалі кажучи, я вважаю, що кооперативних ігор творчого характеру повинно бути більше, ніж ігор, які ґрунтуються на принципі суперництва» (Вертгеймер, 1987, с. 206). Модифікована нами гра –

інтерсуб'єктний варіант гри в шашки – відноситься саме до кооперативних ігор.

М. Вертгеймер проаналізував ситуацію, де два хлопчики спочатку грали в бадмінтон, причому один з них постійно програвав, будучи слабшим гравцем. Другий явно насолоджувався своєю перевагою. Через якийсь час перший хлопець припинив гру. Далі М. Вертгеймер майстерно показує трансформаційний процес в мисленні та поведінці хлопців, активне переструктурування ними ситуації. Сильніший гравець у якийсь момент починає розуміти слабшого, у нашій термінології – починає враховувати його суб'єктну позицію. Це призводить до того, що розуміється сама сутність проблеми і шукаються шляхи її вирішення. Вертгеймер ретельно показує, як саме одна структура, що вичерпала себе в даній ситуації перетворюється на іншу, адекватну ситуації. Причому, і це дуже важливо, показано, що нову структуру створюють дві людини, працюючи одночасно і з ситуацією і з внутрішнім світом одне одного, знаходячись в діалозі, переживаючи одне одного.

Сильніший у бадмінтоні та доросліший хлопець пропонує грати так, щоб якнайдовше протримати волан у повітрі – скільки вийде, чи то 10, чи 20, чи більше ударів. Це повністю змінює ситуацію. Стає цікаво грати обом хлопчикам. Ситуація з суперництва стає співробітництвом. Мало того, що хлопці тепер обоє насолоджуються грою, так і молодший і слабший гравець поступово набирається досвіду і починає бути більш вправним у бадмінтоні. Для М. Вертгеймера тут важливо, що «інтелектуальні процеси характеризує швидше рішучий перехід від менш адекватного, менш досконалого структурного бачення до більш осмисленого» (Вертгеймер, 1987, с. 200). Для нас тут важливо, що ситуація описує справді інтерсуб'єктну взаємодію, де обидва учасники в результаті стали більш суб'єктними, реалізувавши власну активність (зацікавленість у грі та іншому учасникові), креативність (творчий підхід до проблеми), рефлексивність (здатність адекватно розмірковувати над сутністю проблеми) та відповідальність (прагнення враховувати суб'єктні позиції всіх учасників та вимоги ситуації ігрового характеру).

«Характер гри, – пише Вертгеймер, – абсолютно змінився; вони допомагали одне одному, діяли разом, вперто й весело. А більше не виявляв ні найменшого прагнення обдурити *B* і

звісно, його удари ставали все більш складними, але він свідомо по-дружньому вигукував: «А більш сильний удар візьмеш?» Через кілька днів я побачив, що вони знов грають. *В* грав значно краще. Це була справжня гра. Судячи по його подальшій поведінці, *А* дійсно придбав певний життєвий досвід. Він відкрив, осягнув щось, що виходило за межі вирішення маленької проблеми, яка виникла у грі в бадмінтон» (Вертгеймер, 1987, с. 205). Отже ми бачимо, що йдеться, власне, про розвиток, про появу новоутворення. І можна лише пожалкувати, що довгий час вся радянська психологія одностанно (як завжди) відмовила гештальтпсихології в її придатності пояснити розвиток психіки. Тут, підкреслимо, розкривається не просто процес розвитку, а особистісний розвиток. М. Вертгеймер в даній роботі дуже ретельно показує, як саме змінювались структури внутрішнього світу обох гравців, тож ми не будемо переговорювати це (Вертгеймер, 1987). Звернімо лише увагу ще на одне непорозуміння. Гештальтпсихологію весь час звинувачували у суто раціоналістично-інтелектуалістському підході до пояснення структур внутрішнього світу. В даному випадку ми бачимо зовсім протилежне. Так, відпочатково первинна структура гри взагалі була сформована у хлопчиків (як, власне, й у кожного з нас): гравці, процес, мета, засоби, правила тощо. Але вже тут дуже багато, як ми бачимо, не інтелектуального, швидше – емоційного й смислового. Відомо, що взагалі – гра є процес – засіб, який потрібен для того, щоб в необов'язковій й максимально приємній діяльності довести свою вправність за рахунок подолання вправності партнера. Це є мета, продукт й в цьому сутність гри як діяльності, на відміну від того, як про це писав Д. Б. Ельконін (1989). Інший гравець (партнер) цікавить суто функціонально, причому, чим гірше він функціонує, тим, в принципі, краще. В ситуації, описаній Вертгеймером, це доведено до абсурду саме через те, що функціональна підготовка занадто слабка, а інших видів стосунків не передбачено. Сама ситуація змусила старшого, більш вправного, увійти у діалогічні стосунки з партнером і пережити-переструктурувати ситуацію. Вони утворили нову структуру, яка дозволила, вже класично за Ельконіним, отримати задоволення не від перемоги і приниження партнера, а від

самого процесу гри. Можна сказати, що ми ускладнюємо і мова йде всього-лише про створення нового правила. Так, але придивімося до нього: воно створилось, завдяки побудові суб'єкт-суб'єктних стосунків і взаємопереживанню. Правило стало не початком, а завершенням тієї нової внутрішньої структури, яка створювалася обома гравцями.

Ми можемо попередньо висловити припущення, що поява нової форми структування внутрішнього світу якраз і є процесом розвитку. Вона з'являється не у однієї людини, а у взаємодії людей (Виготський сказав би – між людьми), і її поява неможлива без особистісного переживання, яке актуалізує вершинні, духовно-сміслові аспекти особистості. Тому появу такої структури ми і вважаємо ознакою і показником особистісного розвитку.

У нашому експериментальному дослідженні всі 34 пари гравців спочатку грали в класичну гру в шашки. Зазвичай хтось із пари грав сильніше, інший програвав, хоча по ходу гри ситуація могла змінюватися. Багато досліджуваних відмічали, що до цього в шашки вони грали кілька років тому. Коли закінчувалася перша партія, досліджуваним пропонувалося зіграти по-новому – так, щоб на дошці залишилося по одній шашці кожного кольору. Після завершення інтерсуб'єктного варіанту гри проводилася невелика бесіда, де, зокрема, досліджуваних запитували, який варіант гри – класичний чи інтерсуб'єктний – вони б обрали для наступної партії.

Гіпотеза нашого експериментального дослідження полягала в тому, що інтерсуб'єктний варіант гри в шашки буде проявлятися в принципово інших психологічних особливостях взаємодії, пов'язаних з стратегіями співробітництва, позитивними емоційними переживаннями та врахуванням позиції іншої людини. У гіпотезі можна виділити такі підпункти, які перевірялися окремо: 1) стратегії співробітництва; 2) позитивні емоції; 3) врахування позиції іншої людини в процесі ігрової спільно-розподіленої діяльності.

Щодо стратегій співробітництва слід сказати наступне. Сама ситуація інтерсуб'єктного варіанту гри в шашки припускала співробітництво. Інакше, як через співробітництво, у ній неможливо було досягти успіху. Слід відмітити, що 6 пар із 34 (18%) завершили інтерсуб'єктну гру в шашки неуспіхом: з

тих чи інших причин один із гравців відмовлявся приймати умови гри і або грав, як йому забажається, або свідомо йшов до виграшу/програшу іншої сторони, навіть якщо однозначно це означало неуспіх для нього у виконанні завдання, даного експериментатором.

У інших досліджуваних парах зустрічалися різноманітні стратегії співробітництва. Деякі досліджувані рахували шашки, прагнучи досягти балансу та рівноваги у шашках обох кольорів; інші досліджувані прораховували не тільки свої ходи, але й ходи іншого гравця, щоб визначитися з оптимальним варіантом. Особливо напруженою ставала гра, коли на дошці залишалось все менше шашок. Тоді досліджуваним потрібно було вибудувати гру так, щоб все-таки в кінці залишилося дві шашки різних кольорів. Тут інколи йшло все досить м'яко і поступово, а інколи створювалася проблема, над якою треба було подумати і розміркувати. Бували ситуації, коли необхідний був творчий підхід – нестандартний хід чи серія ходів для досягнення мети. Такі більш складні ситуації переживалися досить емоційно, і характерним для них було те, що в разі успіху (а в нашому експериментальному дослідженні успіх в ситуаціях, коли досліджувані усвідомлено йшли до кооперативної мети, був завжди) спостерігалися сильні позитивні емоції – полегшення, піднесення, азарт, ініціатива, радість, захоплення etc.

Тут ми переходимо до аспекту позитивних емоційних переживань в процесі інтерсуб'єктного варіанту гри в шашки. М. В. Папуча зауважує: «Переживання – це динамічне і змінюване утворення... Робота переживання спрямована як на злиття людини зі світом так і на їх розмежування: в обох випадках або формується між ними певний бар'єр, або ж він руйнується. Тому можна сказати, що переживання відпочатково містить в собі межу між особистістю і світом» (Папуча, 2011, с. 311). Ця межа між особистістю і світом у формі переживань особливо яскраво спостерігалася в нашому експериментальному дослідженні з інтерсуб'єктним варіантом гри в шашки. Досліджувані активно «переводили в своє-живе» (термін М. В. Папучі, 2011) поведінкові та інтелектуальні задачі. Це відбивалося в емоційних переживаннях радості, співчуття, захоплення, подиву, інтересу тощо. Гравці емоційно реагували на ходи своїх партнерів по грі, але не менш емоційно

напруженими були і вибори власного наступного ходу, особливо якщо загальна ситуація була складною і треба було докласти зусиль для досягнення балансу в грі. Особливо слід відмітити позитивні емоції після завершення інтерсуб'єктної гри в шашки: всім подобалася ця гра. Вона була незвичною, і водночас орієнтація на співробітництво, а не на суперництво додавала позитивних емоцій до гри. У цілому слід зазначити, що ця частина гіпотези про позитивні емоції в ході інтерсуб'єктної взаємодії підтвердилася в ході експериментального дослідження.

Враховання позиції іншої людини проявлялося в інтерсуб'єктному варіанті гри в шашки у багатьох поведінкових та словесних актах. Щоб досягти спільного результату, досліджувані повинні були діяти узгоджено, що стало можливим при врахуванні позиції іншої людини. Інколи один гравець міг словами підказувати іншому, як краще походити, в інших випадках гравець міг відмовлятися від конкурентно-вигідного ходу для досягнення балансу в грі. Причому враховувалася інша людина не як «гравець взагалі», а як конкретний, індивідуальний суб'єкт – якщо він був нерішучий і поступливий, або ж стрімкий та активний, або проявляв інші ігрові стратегії, то партнер по грі зазвичай враховував це, і гра відбувалася як динамічна балансна система, яка рухалася до прийнятої обома гравцями мети.

Після завершення інтерсуб'єктного варіанту гри в шашки досліджуваним пропонувався вибір: «Якби ви зараз ще грали, то який варіант гри вибрали б – класичний чи інтерсуб'єктний?» Відповіді досліджуваних розподілилися так: 39 досліджуваних (57%) вибрали б класичний варіант гри, 29 (43%) – інтерсуб'єктний. Велика цікавість до класичного варіанту гри пояснювалася досліджуваними тим, що в інтерсуб'єктному варіанті вже відоме завершення гри. Отже, запропонована нами модифікація інтерсуб'єктної гри в шашки може бути варіантом інтерсуб'єктної взаємодії, але для того, щоб до такої гри існував тривалий та стійкий інтерес, слід створити іншу ігрову ситуацію, в якій би були дотримані як мінімум дві такі вимоги: 1) інтерсуб'єктний, кооперативний характер взаємодії; 2) невизначеність результату (або настільки цікавий зміст самої

гри, що сам по собі процес гри буде надзвичайно захоплюючим).

Досліджувани також вказували, що класичний варіант гри в шашки їм більше сподобалося, бо там цікавіше, адже не знаєш, хто перемаже. Треба докладати більше зусиль, більше включатися в гру, прораховувати ходи. Іншими словами, ти удосконалюєш свої навички, розвиваєш себе як гравця в такій грі. Це узгоджується з підходом М. Чікцентміхаї (2013), згідно з яким людина відчуває стан потоку, коли включається в складні ситуації, які вимагають напруження всіх її сил та вмінь. Відточуючи свою майстерність, люди створюють основу для переживання потоку – наповненості смыслом теперішньої ситуації, максимальної включеності, відчуття, що ти можеш реалізувати розвинені до цього часу знання, вміння та навички на практиці (Чікцентміхай, 2013).

Втім, досить значна частина досліджуваних (43%) вказала, що вибрали б інтерсуб'єктний варіант гри в шашки. Часто це обґрунтовувалося цінністю міжособистісних відносин – «Не хочу конкурувати з N.», «Не хочу включатися в суперництво», «Краще грати спільно», «Це приємніше, ніж перемагати», «Не хочу обігрувати N.» Для цих досліджуваних задоволення від гри полягало вже в інтерсуб'єктному її характерові, в тому, що акцент був зроблений на співробітництві, на єднанні цілей, на дружніх, а не конкуруючих взаємовідносинах.

Отже, гіпотеза нашого дослідження про те, що інтерсуб'єктний варіант гри в шашки проявляється в принципово інших психологічних особливостях взаємодії, пов'язаних з стратегіями співробітництва, позитивними емоціями та врахуванням суб'єктної позиції іншої людини, підтвердилася.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Проблема емпіричного дослідження психологічних особливостей інтерсуб'єктної взаємодії ще чекає свого вирішення. Здійснені деякі спроби пошуку в цьому напрямку, зокрема з використанням експериментальної моделі інтерсуб'єктної гри в шашки. Проведене дослідження виявило ряд закономірностей. По-перше, інтерсуб'єктна взаємодія є специфічним різновидом інтеракції, яка в ситуації ігрової діяльності може характеризуватися спрямованістю на спільну мету та

кооперативними стратегіями. По-друге, стратегії співробітництва при ігровій інтерсуб'єктній взаємодії є досить різноманітними – від інтелектуалізованих (прорахунок ходів своїх та партнера по грі) до емоційних (полегшення, піднесення, азарт, ініціатива, радість, захоплення etc від вдало розіграних комбінацій, які наближували до спільної мети). По-третє, в процесі та в результаті ігрової інтерсуб'єктної взаємодії зазвичай переважали позитивні емоційні переживання. По-четверте, важливим було врахування суб'єктної позиції іншої людини, яке за умови співробітництва було принципово іншим, ніж в ситуації конкуренції. Інтерсуб'єктний варіант гри в шашки став евристичною дослідницькою моделлю, використовуючи яку ми зробили крок вперед до глибшого осягнення психологічної сутності інтерсуб'єктності.

Перспективи подальших досліджень пов'язані зі стандартизацією опитувальника «Методика дослідження інтерсуб'єктності» (Наконечна, 2017) як психодіагностичного інструменту дослідження інтерсуб'єктної взаємодії.

Список використаних джерел

- Вертгеймер М. Продуктивное мышление / М. Вертгеймер. – М. : Прогресс, 1987. – 336 с.
- Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6-ти т. Т. 1. Вопросы теории и истории психологии / Л.С. Выготский. – М. : Педагогика, 1982. – 488 с.
- Дьяконов Г.В. Інтерсуб'єктні методи оцінювання психології особистості / Г.В. Дьяконов. – Кіровоград: Лисенко В.Ф., 2012. – 36 с.
- Эльконин Д.Б. Избранные психологические произведения / Д.Б. Эльконин. – М. : Педагогика, 1989. – 554 с.
- Наконечна М.М. Інтерсуб'єктна взаємодія в ігровій спільно-розподіленій діяльності / М.М. Наконечна // Психологічний часопис: електрон. наук. фахове вид., 2018, №13(3), С. 110–122. URL: <http://www.apsijournal.com/index.php/psyjournal/article/view/276> (дата звернення: 03.01.2019). doi: <https://doi.org/10.31108/2018vol13iss3pp110-122>
- Наконечна М.М. Інтерсуб'єктна взаємодія як баланс свободи та структури / М.М. Наконечна // Психологічний часопис: електрон. наук. фахове вид., 2017, №10(6), С. 107-116. URL: <http://www.apsijournal.com/index.php/psyjournal/article/view/170>

(дата звернення: 03.01.2019). doi:
<https://doi.org/10.31108/1.2017.6.10.8>

- Осмина Е.В. Психология субъектополагающего взаимодействия : дисс. ... д-ра психол. наук : 19.00.01. / Е.В. Осмина. – Казань, 2012. 336 с.
- Папуча М.В. Внутрішній світ людини та його становлення: [Наукова монографія] / М.В. Папуча. – Ніжин : Видавець Лисенко М.М., 2011. – 656 с.
- Теплов Б.М. Избранные труды: В 2 т. Т. 2. / Б.М. Теплов. – М. : Педагогика, 1985. – 360 с.
- Чиксентмихайи М. Креативность. Поток и психология открытий и изобретений / М. М. Чиксентмихайи. – М. : Карьера-Пресс, 2013. – 528 с.

References

- Wertheimer, M. (1987). Produktivnoe myshlenie [Productive thinking]. Moscow: Progress [in Russian].
- Vygotsky, L.S. (1982). *Sobranie sochinenij* [Collected works]. In 6 vol. Vol. 1. Moscow: Pedagogika [in Russian].
- Djakov, G.V. (2012). Intersubjektivni metody otsiniuvannja psihologii osobystosti [The intersubject evaluational methods in personality psychology]. Kirovograd: Lysenko V.F. [in Ukrainian].
- Elkonin, D.B. (1989). *Izbrannyje psihologicheskiye proizvedenija* [Selected psychological works]. Moscow: Pedagogika [in Russian].
- Nakonechna, M.M. (2018). Intersubjektivna vzajemodija w igrowij spilno-rozpodilenij dijalnosti [Inter-subject interaction in collective game activity] *Psychologichny Chasopys – Psychological Journal*, 13(3), 110–122. Retrieved from: <http://www.apsijournal.com/index.php/psyjournal/article/view/276> doi: <https://doi.org/10.31108/2018vol13iss3pp110-122> [in Ukrainian].
- Nakonechna, M.M. (2017). Intersubjektivna vzajemodija jak balans svobody ta struktury [Intersubject interaction as a balance of freedom and structure]. *Psychologichny Chasopys – Psychological Journal*, 10(6), 107–116. Retrieved from: <http://www.apsijournal.com/index.php/psyjournal/article/view/170> doi: <https://doi.org/10.31108/1.2017.6.10.8> [in Ukrainian].
- Osmina, E.V. (2012). *Psihologija subjektopolagajushchego vzaimodejstvija* [The psychology of subject-imposing interaction] (D. Sc. diss.) Kazan [in Russian].
- Papucha, M.V. (2011). *Vnutrishnij svit ludyny ta jogo stanivlennja* [The human inner world and its becoming]. Nizhyn: Vydavets Lysenko M.M. [in Ukrainian].
- Teplov, B.M. (1985). *Izbrannyje Trudy* [Selected works]. In 2 vol. Vol. 2. Moscow: Pedagogika [in Russian].

Csikszentmihali, M. (2013). Kreativnost'. Potok i psihologija otkrytij i izobrenenij [Flow and the psychology of discovery and invention]. Moscow: Karjera Press [in Russian].

M. Nakonechna, M. Papucha

INTERSUBJECT COOPERATION IN GAME SITUATIONS

The article analyses a problem of empiric data mining related to psychological features of intersubject cooperation. It is specified that the reliable methodological basis of scientific search is an important pre-condition of empiric research efficiency in intersubject co-operation psychology. It is argued that intersubject co-operation must be studied by psychological science as fundamentally different domain from phenomenology of a separate individual. It is justified that exactly in cultural-historical psychology there is the foundation for cognition of consciousness of man, psychical life of man, and thus - and to the world of mutual relations of people, and phenomenon of intersubjectness. It is proven that by means of various concepts and ideas, introduced by L. S. Vygotsky (proximal development zone, interiorization, theory of experiencing, psychology of instruments and signs, correlation of sense and value), we can have deeper understanding of intersubject co-operation as specifically human type of interaction, aimed at development of agency and connections of a person with the world, other people and his/her inner self. Research of intersubject cooperation is described by means of modified checkers game. The main hypothesis of experimental research is that intersubjectively modified variant of checkers will display fundamentally different psychological features of cooperation, related to strategies of collaboration, positive emotional experiencing and taking into account points of view of the other human being. The article proves that intersubject cooperation is a specific modality of interaction, which in a situation of playing activity can be characterized by orientation on the common aim and cooperative strategies. Authors specify, that strategies of collaboration within intersubject gaming cooperation are various enough, from strictly rationalized to highly emotional. The accounting of other person's position was demonstrated in many behavioral and verbal acts during sessions of intersubject variant of checkers game. To achieve common result participants had to operate coherently, that needed positions of the other participant to be taken into account. Intersubject variant of checkers became a heuristic research model, using which we made a step forward to deeper understanding of psychological essence of agency.

Key words: intersubject cooperation, experiment, game, empiric data, gestalt psychology, cultural and historical psychology, Vygotsky.

Надійшла до редакції 3.01.2018 р.

КЛІНІКО-БІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ОСОБИСТІСНИХ РОЗЛАДІВ

УДК 616.895.8 : 577.21

© .М. Помогайбо, О.І. Березан, А.В. Петрушов, 2019

orcid.org/0000-0002-9828-2565

orcid.org/0000-0002-4959-3594

orcid.org/0000-0002-1269-2978

<http://doi.org/10.5281/zenodo.2560068>

ПОМОГАЙБО Валентин Михайлович

кандидат біологічних наук, професор-консультант кафедри спеціальної освіти і соціальної роботи Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

БЕРЕЗАН Олексій Іванович

кандидат медичних наук, доцент кафедри спеціальної освіти і соціальної роботи Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

ПЕТРУШОВ Андрій Васильович

кандидат медичних наук, доцент кафедри спеціальної освіти і соціальної роботи Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

ШИЗОФРЕНІЯ: ПОШУКИ ГЕНЕТИЧНИХ ФАКТОРІВ РИЗИКУ

Ризик захворювання на шизофренію спричинюється мутаціями генів, які експресуються в головному мозкові. Розрізняють 4 групи таких мутацій: однонуклеотидні поліморфізми, однонуклеотидні варіанти, дрібні інсерції/делеції та зміни кількості копій. Кожен окремий мутантний алель може мати слабкий клінічний ефект, але певні їх сукупності спричинюють спадкову схильність до шизофренії. На цей час ідентифіковано майже 30 алелів з ОНП, але припускається, що їх може бути до кількох тисяч. Показано достовірну причетність до шизофренії групи із 2546 генів у випадку їх ушкодження ОНВ та Індел. Виявлено понад 20 локусів ризику шизофренії, порушеними ЗКК, які розкидані практично по всьому геному.

Констатовано, що генетичний механізм шизофренії надзвичайно складний і далекий від розуміння. Задовільної генетичної моделі цієї хвороби поки-що не існує. Запропонована лише класифікація алелів

ризик шизофренії за їх поширеністю: звичайні, рідкісні та заново виниклі.

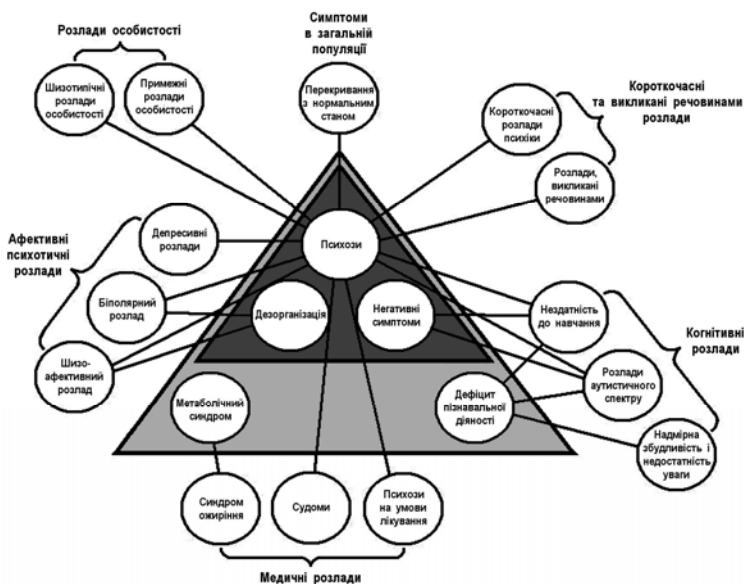
Ключові слова: шизофренія, мутації, однонуклеотидні поліморфізми, однонуклеотидні варіанти, зміни кількості копій, спадкова схильність.

Постановка проблеми. Кілька років тому експериментальним шляхом було визначено, що в розвитку мозку людини бере участь до 86% генів геному, що значно більше, ніж потребує формування будь-якої іншого органу її тіла (Kang H. J., Kawasawa Y. I., Cheng F., Zhu Y., Xu X., Li M., Sestan N., 2011). Мутації одного або кількох із цих генів звичайно спричинюють порушення розвитку мозку та появи захворювань ментальної сфери. Одним із таких захворювань є шизофренія. Цією публікацією ми продовжуємо цикл статей, присвячений генетиці ментальних розладів людини і започаткований нашими попередніми публікаціями про генетику синдрому дефіциту уваги з гіперактивністю та аутизму (Pomahaibo V. M., et al., 2017, 2018).

За сучасними уявленнями визначено три групи основних діагностичних ознак шизофренії (American Psychiatric Publishing, 2013; с 99-105). Перша група об'єднує психози (ілюзії та галюцинації), які найбільше виявляються протягом нападів хвороби. До другої групи належать розлади мислення та поведінки, які тісно пов'язані із психозами. Третя група містить так звані «негативні» симптоми, які полягають у втраті соціальних функцій та вольових актів. В межах цих груп відносна експресивність симптомів досить мінлива. Більшість пацієнтів мають одну або дві групи основних симптомів. На жаль, все ще не визначено механізми зв'язку основних діагностичних ознак шизофренії із біологічними процесами в організмі людини. До того ж, основні симптоми шизофренії виразно перекриваються симптомами інших психічних та медичних розладів і навіть із переживаннями здорових людей (рис. 1).

Поширеність шизофренії варіює в межах 0,3-0,7%, що визначається етнічною приналежністю популяцій. Кількісне співвідношення хворих жінок і чоловіків теж може варіювати

залежно від набору та кількості діагностичних ознак (American Psychiatric Publishing, 2013; с 99-105).

Рис. 1. Спектр симптомів шизофренії (Moore S., Kelleher E. and Corvin A., 2011). У малому трикутнику – основні симптоми шизофренії. У нижньому ряді великого трикутника – додаткові симптоми шизофренії.

На ризик захворювання на шизофренію можуть впливати деякі екологічні чинники. Помічено його зростання при народженні у період пізньої зими та ранньої весни. Хворіють на шизофренію частіше міські діти, ніж сільські (American Psychiatric Publishing, 2013; с 99-105).

Але схильність до шизофренії значно залежить від генетичної складової, про що свідчить величина коефіцієнта її успадкованості, розрахованого на основі значень конкордантності близнят (Lichtermann D., Karbe E., Maier W., 2000), який становить близько 60%.

Гени ризику захворювання на шизофренію, ідентифіковані на цей час, пов'язані також з іншими вадами психіки –

біполярним розладом, депресією та розладом аутичного спектру (American Psychiatric Publishing, 2013; с 99-105).

Мета статті полягає в теоретичному аналізі даних сучасних генетичних досліджень факторів ризику виникнення шизофренії.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Раніше у генетичних дослідженнях шизофренії, як і інших спадкових захворювань, дослідники користувалися методом виявлення хромосом та їх фрагментів, які містять гени ризику. Для цього було достатньо мікроскопа, який надавав лише орієнтовні, не відтворювані, а отже і не переконливі результати (Kobrynski L. J., Sullivan K. E., 2007; St. Clair D. et al., 1990). З появою та удосконаленням технології секвенування ДНК стало можливим виявляти гени-кандидати й визначати характер мутацій, що спричинюють спадкову хворобу (Thompson J. F., Oliver J. S., 2012). Такими мутаціями можуть бути однонуклеотидні поліморфізми, однонуклеотидні варіанти і дрібні інсерції/делетції та зміни кількості копій.

Виклад основного матеріалу дослідження.
Однонуклеотидні поліморфізми. Однонуклеотидні поліморфізми (ОНП; single nucleotide polymorphisms, SNPs) є так званими точковими мутаціями генів з частотою понад 1%, які полягають у заміні певного одного нуклеотиду на інший. Дослідження загальногеномних асоціацій показало, що ОНП досить поширені (Ripke S., et al., 2013; Schizophrenia Working Group of the Psychiatric Genomics Consortium, 2014). Кожен окремих мутантний алель має слабкий клінічний ефект, але в певних сукупностях вони спричинюють від третини до половини випадків спадкової схильності до шизофренії (International Schizophrenia Consortium, Purcell S.M., et al., 2009; Ripke S., et al., 2013). Поки що достовірно ідентифіковано менше 30 таких алелів, хоча результати загальногеномного дослідження асоціацій свідчать, що шизофренія має полігенну природу на рівні тисяч звичайних алелів (International Schizophrenia Consortium, Purcell S. M., et al., 2009; Ripke S., et al., 2013).

Нещодавно було виявлено 128 генних асоціацій у 108 різних локусах (Schizophrenia Working Group of the Psychiatric Genomics Consortium, 2014). Найбільш значна генна асоціація, причетна до шизофренії, розташована на короткому плечі хромосоми 6 (6p22.1-p21.3; локалізація генів тут і далі за джерелом The Human Gene Database, 2016) в межах головного комплексу тканинної сумісності (ГКТС). Цей комплекс нараховує понад 200 генів загальним обсягом до 3,6 млн. пар основ (The MHC Sequencing Consortium, 1999), що значно утруднює локалізацію кандидатних генів шизофренії. Оскільки ГКТС причетний до імунітету, порушення функцій імунної системи в результаті мутацій відповідних його генів може зіграти важливу роль у розвитку шизофренії (Corvin A., Morris D. W., 2014).

Показано причетність до шизофренії гена рецептора дофаміну D2 (DRD2; 11q23.2), який є терапевтичною цілью більшості антипсихотичних препаратів (Schizophrenia Working Group of the Psychiatric Genomics Consortium, 2014). Тож значної ваги набуває виявлення біологічних шляхів генів інших нейрорецепторів, що дасть змогу ідентифікувати нові терапевтичні мішені для лікування шизофренії.

Шизофренія має алелі ризику, спільні з іншими психічними розладами, такими як біполярний розлад (БР), депресивний розлад (ДР), розлад аутичного спектру (РАС), надмірна збудливість і недостатність уваги (НЗНУ) (Cross-Disorder Group of the Psychiatric Genomics Consortium, 2013). Найбільше це виявляється у випадках ОНП, які показують високий рівень генетичного перекриття між шизофренією та БР, помірний рівень між шизофренією та ДР і невеликий, але суттєвий рівень перекриття між шизофренією та РАС (Cross-Disorder Group of the Psychiatric Genomics Consortium, Lee S.H., et al., 2013; International Schizophrenia Consortium, Purcell S.M., et al., 2009).

Однонуклеотидні варіанти та дрібні інерції / делеції. Найбільше розповсюдженим типом порушення послідовності розташування нуклеотидів у молекулі ДНК є так звані однонуклеотидні варіанти (ОНВ; single nucleotide variants, SNVs), які полягають у інсерції чи делеції одного нуклеотиду.

Дрібні інсерції/делеції (ІнДел) охоплюють незначну кількість нуклеотидів – від кількох до 50 і вважаються рідкісними, специфічними мутаціями (Gonzalez K.D., et al., 2007). У результаті дослідження загальногеномних асоціацій (genome-wide association studies, GWAS) виявилось, що значна частина генів-кандидатів спричинюють ризик шизофренії саме завдяки цим мутаціям (Ripke S., et al., 2013; Sullivan P. F., et al., 2008). Так в одному із таких досліджень було ідентифіковано 14 нових локусів, причетних до шизофренії (Ripke S., et al., 2013). Однак, дослідження у цьому напрямку поки-що не забезпечили достовірності результатів через малі вибірки. На увагу заслуговує лише одне із них, у якому було використано екзомне секвенування великих вибірок (2536 випадків шизофренії та 2543 контрольних осіб) (Purcell S. M., et al., 2014). Автори публікації показали достовірну причетність до шизофренії групи із 2546 генів у випадку їх ушкодження рідкісними ОНВ та ІнДел. Серед них ген *ARC* (8q24.3), який кодує білок, необхідний для забезпечення синаптичної пластичності, від чого залежить формування довготривалої пам'яті, а також група генів рецептора N-метил-D-аспартату (NMDAR).

Недавні секвенування геному показали внесок у розвиток шизофренії нових ОНВ та ІнДел. Такі мутації виявлені в щойно згаданих гені *ARC* та генах із групи NMDAR, а також у генах *TAF13* і *SETD1A*, які можуть бути причетні до розладу (Fromer M., et al., 2014; Takata A., 2014). Ген *TAF13* (1p13.3) кодує субодиницю 13 фактора ініціації транскрипції, а ген *SETD1A* (16p11.2) – фермент гістон-лізин N-метилтрансферазу. Численні гени, які експресуються у мозку, можуть зазнавати нових ОНВ та ІнДел під дією протеїну ламкої Х-хромосоми із затримкою психічного розвитку, який кодується геном *FMRI* (Xq27.3), і бути причетними до шизофренії (Fromer M., et al., 2014).

Зміни кількості копій. Зміни кількості копій (ЗКК; copy number variations, CNVs) трапляються внаслідок делецій чи дуплікацій, які можуть охопити кілька генів, один ген або трапитися в межах окремого гена. Це призведе до порушення кількості копій генетичного матеріалу, що суттєво вплине на ступінь його експресії. Такі мутації в генах-кандидатах

шизофренії є рідкісними з частотою менше 1%. При цьому найсильніший ефект, як правило, мають великі дуплікації та делеції, розміром понад 500 Kb. Оскільки вони не лише великі, а ще й рекурентні, то це свідчить про безліч різних мутаційних подій в одному локусі або поблизу нього. На цей час виявлено понад 20 локусів з такими ЗКК, більшість із яких істотно збільшують ризик розвитку шизофренії. Вони розкидані практично по всьому геному, а в хромосомах 1, 7, 15, 16 та 17 їх по декілька. (Rees E., et al., 2015). Оскільки частота таких мутацій серед пацієнтів переважно менша, ніж 1:500, їх внесок у популяційну схильність до шизофренії незначний (Robinson M. R., et al., 2014).

Біологічні шляхи цих ЗКК залишаються невідомими, бо в них одночасно задіяні численні мутантні гени, причетні до порушень низки регуляторних механізмів нервової системи. Виключенням є нерекурентна ЗКК гена *NRXN1* (2p16.3), який кодує білок пресинаптичної мембрани, відповідальний за адгезію нейронів (Südhof Th. C., 2008). Однак виявлено цілі генні угруповання з відомими раніше біологічними шляхами, які у випадку рідкісних ЗКК стають причетними до шизофренії, наприклад, групи генів рецептора N-метил-D-аспартату та метаболічного глутаматного рецептора 5, які є компонентами цільності постсинаптичної мембрани (Szatkiewicz J. P., et al., 2014).

Майже всі пов'язані із шизофренією ЗКК також причетні до розвитку низки інших психоневрологічних розладів, ризик яких вони підвищують значно в більшій мірі, ніж за шизофренії. Правда, є винятки. Так, дуплікації локусів 15q13.3, 16p11.2 і 16p13.11, а також делеція 3q29 спричинюють більший ризик для шизофренії, ніж для затримки інтелектуального розвитку, розладів аутичного спектру та вроджених вад розвитку нервової системи (Kirov G., et al., 2014). Крім того, виявлено, що при збільшенні кількості патогенних ЗКК у пацієнтів підвищується і ймовірність розвитку вказаних ментальних розладів порівняно із шизофренією (Girirajan S., Eichler E.E., 2010).

ЗКК можуть не лише успадковуватися від батьків, а й виникати заново в уже відомих локусах, причетних до

шизофренії, наприклад, 3q29, 15q11.2, 15q13.3 і 16p11.2 (Kirov G., et al., 2012). Помічена цікава закономірність тривалості існування нових ЗКК у популяції. Виявилося, що вони зникають із популяції швидше, ніж за 5 поколінь (Rees E., et al., 2011).

Висновки та перспективи подальших розвідок. Протягом останніх років дослідниками були здійснені спроби створення генетичної моделі шизофренії, але безуспішно. Необгрунтованими виявилися робочі гіпотези таких моделей: 1) звичайний варіант звичайної хвороби, 2) рідкісний варіант звичайної хвороби та 3) рідкісний варіант рідкісної хвороби. Запропонована також модель на основі співвідношення рівнів пенетрантності та частоти мутантних алелів (Moore S., Kelleher E., Corvin A., 2011), але і вона не дає задовільної медико-генетичної картини цієї патології.

Повне секвенування екзому репрезентативних вибірок хворих і здорових осіб показало, що реальний генетичний механізм шизофренії надзвичайно складний і далекий від розуміння. На цей час лише констатовано, що генетичний ризик шизофренії обумовлюється різноманітними наборами як звичайних (поширених), так і рідкісних та нових мутацій (Purcell S.M., et al., 2014). На підставі цього була запропонована наступна класифікація алелів ризику розвитку шизофренії (рис. 2).

До першого блоку «Звичайні алелі» віднесено поширені одонуклеотидні поліморфізми (ОНП), які трапляються у звичайних генах, загальногеномні зчеплені угруповання генів та гени, спільні для низки ментальних розладів. Другий блок «Рідкісні алелі» об'єднує зміни кількості копій (ЗКК), одонуклеотидні варіанти (ОНВ) та інсерції/делеції (ІнДел).

До третього блоку «Нові алелі» віднесено заново виниклі мутації у вигляді ЗКК, ОНВ та Ін/Дел. Звичайно, результати подальших досліджень генетики шизофренії будуть доповнювати наші уявлення про біологічні шляхи та молекулярні механізми цього поширеного розладу ментальної сфери людини.

Рис. 2. Алелі ризику шизофренії (Rees E., O'Donovan M.C. and Owen M.J., 2015): БР – біполярний розлад, ЗКК – зміна кількості копій, ІнДел – інсерції/делеції, НЧА – низька частота алелів, ОНВ – одонуклеотидні варіанти, PAC – розлад аутичного спектру, СШ – показник співвідношення шансів, ТДР – тяжкий депресивний розлад, ARC – протеїн регуляції активності цитоскелету, FMRP – білок ламкої X-хромосоми із затримкою психічного розвитку, NMDAR – рецептор N-метил-D-аспартату

Список використаних джерел

- Corvin A., Morris D.W. (2014). Genome-wide association studies: findings at the major histocompatibility complex locus in psychosis. *Biol Psychiatry*. 75(4): 276-83. doi: 10.1016/j.biopsych.2013.03.033.
- Cross-Disorder Group of the Psychiatric Genomics Consortium (2013). Identification of risk loci with shared effects on five major psychiatric disorders: a genome-wide analysis. *Lancet*. 381(9875): 1371-9. doi: 10.1016/S0140-6736(12)62129-1.
- Cross-Disorder Group of the Psychiatric Genomics Consortium, Lee S.H., Ripke S., Faraone B.M., Faraone S.V., Purcell S.M... Wray N.R. (2013). Genetic relationship between five psychiatric disorders estimated from genome-wide SNPs. *Nat Genet*. 45(9): 984-94. doi: 10.1038/ng.2711.
- Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (DSM-5). 5th ed. (2013). Washington, DC: Am. Psychiatric Publishing. 992 p. doi.org/10.1176/appi.books.
- Fromer M., Pocklington A.J., Kavanagh D.H., Williams H.J., Dwyer S., Gormley P... O'Donovan M.C. (2014). De novo mutations in schizophrenia implicate synaptic networks. *Nature*. Feb 13; 506(7487): 179-84. doi: 10.1038/nature12929.

- Girirajan S., Eichler E.E. (2010). Phenotypic variability and genetic susceptibility to genomic disorders. *Hum Mol Genet.*; 19(R2): R176–R187. doi: 10.1093/hmg/ddq366.
- Gonzalez K.D., Hill K.A., Li K., Li W., Scaringe W.A., Wang J.C... Sommer S.S. (2007). Somatic microindels: analysis in mouse soma and comparison with the human germline. *Hum Mutat.* 28(1): 69–80. doi: 10.1002/humu.20416.
- International Schizophrenia Consortium, Purcell S.M., Wray N.R., Stone J.L., Visscher P.M., O'Donovan M.C... Sklar P. (2009). Common polygenic variation contributes to risk of schizophrenia and bipolar disorder. *Nature.* 460(7256): 748–52. doi: 10.1038/nature08185.
- Kang H.J., Kawasawa Y.I., Cheng F., Zhu Y., Xu X., Li M., Sestan N. (2011). Spatio-temporal transcriptome of the human brain. *Nature.* 478(7370):483–9. doi: 10.1038/nature10523.
- Kirov G., Pocklington A.J., Holmans P., Ivanov D., Ikeda M., Ruderfer D... Owen M.J. (2012). De novo CNV analysis implicates specific abnormalities of postsynaptic signalling complexes in the pathogenesis of schizophrenia. *Mol Psychiatry.* 17(2): 142–53. doi: 10.1038/mp.2011.
- Kirov G., Rees E., Walters J.T., Escott-Price V., Georgieva L., Richards A.L... Owen M.J. (2014). The penetrance of copy number variations for schizophrenia and developmental delay. *Biol Psychiatry.* 75(5): 378–85. doi: 10.1016/j.biopsych.2013.07.022.
- Kobrynski L.J., Sullivan K.E. (2007). Velocardiofacial syndrome, DiGeorge syndrome: the chromosome 22q11.2 deletion syndromes. *Lancet.* 370(9596): 1443–52. doi: 10.1016/S0140-6736(07)61601-8
- Lichtermann D., Karbe E., Maier W. (2000). The genetic epidemiology of schizophrenia and of schizophrenia spectrum disorders. *Eur Arch Psychiatry Clin Neurosci.* 250: 304–10. doi: 10.1007/s004060070005.
- Moore S., Kelleher E., Corvin A. (2011). The shock of the new: progress in schizophrenia genomics. *Current Genomics.* 12(7): 516–24. doi: 10.2174/138920211797904089
- Pomohaibo, V.M., Berezan, O.I. & Petrushov A.V. (2017). Henetyka rozladiv autystychnoho spektru [Genetics of autism spectrum disorders]. *Svit medytyny ta biolohii [World of Medicine and Biology]*, 1(59), 208–212.
- Pomohaibo, V.M., Berezan, O.I. & Petrushov A.V. (2018). Henetyka syndromu defitsytu uvahy z hiperaktyvnistiu [Genetics of attention-deficit/hyperactivity disorder]. *Psykholohiia i osobystist [Psychology and personality]*, 1(13), 171–182.
- Pomohaibo, V.M., Berezan, O.I. & Petrushov A.V. (2018). Henetyka spetsyficchnoho rozladu navchannia [Genetics of Specific learning disorder]. *Psykholohiia i osobystist [Psychology and personality]*, 2(14), 197–207. <http://doi.org/10.5281/zenodo.1342361>
- Pomohaibo, V.M. & Berezan, O.I. (2017). Psvkhohenetvchni aspekty pidhotovky spetsialnykh pedahohiv i sotsialnykh pratsivnykiv do

- roboty z deviantamy [Psycho-genetical aspects of training of special educators and social workers to work with deviants]. In N. H. Pakhomova & V. A. Pohrebniak (Eds.). *Spetsialna osvita i sotsialna robota: teoriia i praktyka pidhotovky fakhivtsia: monohrafiia* [Special Education and Social Work: Theory and Practice of Specialist Training: Monograph] (pp. 227-245). Poltava: TOV «ASMI».
- Purcell S.M., Moran J.L., Fromer M., Ruderfer D., Solovieff N., Roussos P... Sklar P. (2014). A polygenic burden of rare disruptive mutations in schizophrenia. *Nature*. 506(7487): 185–190. doi: 10.1038/nature12975.
- Rees E., Moskvina V., Owen M.J., O'Donovan M.C., Kirov G. (2011). De novo rates and selection of schizophrenia-associated copy number variants. *Biol Psychiatry*. 70: 1109–14. doi: 10.1016/j.biopsych.2011.07.011.
- Rees E., O'Donovan M.C., Owen M.J. (2015). Genetics of schizophrenia. *Current Opinion in Behav Scien*. 2: 8–14. <https://doi.org/10.1016/j.cobeha.2014.07.001>.
- Ripke S., O'Dushlaine C., Chambert K., Moran J.L., Kähler A.K., Akterin S... Sullivan P.F. (2013). Genome-wide association analysis identifies 14 new risk loci for schizophrenia. *Nat Genet*. 45(10): 1150-9. doi: [10.1038/ng.2742]
- Robinson M.R., Wray N.R., Visscher P.M. (2014) Explaining additional genetic variation in complex traits. *Trends Genet*. 30(4): 124-32. doi: 10.1016/j.tig.2014.02.003.
- Schizophrenia Working Group of the Psychiatric Genomics Consortium (2014). Biological insights from 108 schizophrenia-associated genetic loci. *Nature*. 511(7510): 421-7. doi:10.1038/nature13595.
- St Clair D., Blackwood D., Muir W., Carothers A., Walker M., Spowart G... Evans H.J. (1990). Association within a family of a balanced autosomal translocation with major mental illness. *Lancet*. 336(8706): 13-6.
- Südhof Th.C. (2008). Neuroligins and neurexins link synaptic function to cognitive disease. *Nature*. 455(7215): 903–11. doi: [10.1038/nature07456]
- Sullivan P.F., Lin D., Tzeng J.Y., van den Oord E., Perkins D., Stroup T.S... Close S.L. (2008). Genomewide association for schizophrenia in the CATIE study: results of stage 1. *Mol Psychiatry*. 13(6): 570-84. doi: 10.1038/mp.2008.25.
- Szatkiewicz J.P., O'Dushlaine C., Chen G., Chambert K., Moran J.L., Neale B.M... Sullivan P.F. (2014). Copy number variation in schizophrenia in Sweden. *Mol Psychiatry*. 19(7): 762-73. doi: 10.1038/mp.2014.40.
- Takata A., Xu B., Ionita-Laza I., Roos J.L., Gogos J.A., Karayiorgou M. (2014). Loss-of-function variants in schizophrenia risk and SETD1A as a candidate susceptibility gene. *Neuron*. 82(4): 773-80. doi: 10.1016/j.neuron.2014.04.043.

- The Human Gene Database [Internet]. (2016) [cited 2018 Jan 21]. Available from: <http://www.genecards.org/>
- The MHC Sequencing Consortium (1999). Complete sequence and gene map of a human major histocompatibility complex. *Nature*. 401(6756): 921-3. doi: 10.1038/44853.
- Thompson J.F., Oliver J.S. (2012). Mapping and sequencing DNA using nanopores and nanodetectors. *Electrophoresis*. 33(23): 3429-36. doi: 10.1002/elps.201200136.

V. Pomohaibo, O. Berezan, A. Petrushov

SCHIZOPHRENIA: THE SEARCH FOR GENETIC RISK FACTORS

The risk of schizophrenia is caused by mutations in brain expressed genes. Four groups of mutations are distinguished: single-nucleotide polymorphisms, single-nucleotide variants, small insertions/deletions and copy number variations. Each individual disruptive allele has a weak clinical effect, but their certain complex causes schizophrenia hereditary liability. Currently almost 30 alleles with SNPs were identified, but theirs can be several thousands. It was showed that 2546 genes with SNVs and InDel have a higher probability of being associated with schizophrenia. It was identified more than 20 schizophrenia risk loci with CNVs that are distributed over the genome-wide.

It was noted that the genetic mechanism of schizophrenia is extremely complex and far from understanding. Satisfactory genetic model of this disease does not exist for the present. It is proposed a classification of schizophrenia risk alleles according to their frequency: common, rare and de novo.

Keywords: *schizophrenia, mutations, single-nucleotide polymorphisms, single-nucleotide variants, copy number variations, hereditary liability.*

Надійшла до редакції 3.11.2018 р.

ДИСКУСІЇ ТА ОБГОВОРЕННЯ

© S. Velasquez-Montiel, 2019
orcid.org/0000-0003-3624-2637
<http://doi.org/10.5281/zenodo.2560072>

VELÁSQUEZ MONTIEL Sandra
Webster University, Vienna

DEVELOPMENT AND APPLICATION OF SYSTEMIC FAMILY THERAPY - AN ASSESSMENT OF THE SITUATION IN THE EXPIRING SECOND DECADE OF THE 21ST CENTURY AND THE CHALLENGE OF A GENDER-SENSITIVE NEW ORIENTATION

Historical development - an overview. It is always helpful to take a closer look at the development in order to understand the situation. Therefore, we would like to give a short outline of the development of the systemic therapy, which resulted from the general system theory, at this point, whereby no claim to completeness exists. The general systems theory is based on different scientific methods that initially emerged independently.

The considerations of the biologist Ludwig von Bertalanffy can be mentioned as general basics, as well as the concept of cybernetics developed by Norbert Wiener and W. Ross Ashby. These approaches were further developed by the action-theoretical system theory according to Parsons and the introduction of the term «organization» by Luhmann. The aim of general systems theory is to enable more accurate predictions of system behaviour.

As a practitioner, I have been trained in the last third of the development of systemic approaches. My point of view is therefore predominantly related to this stage of development of the systemic approaches as well as a regional one (Austria) as I am allowing myself to include my own experience and literature research in the affirmations to follow.

Among my first systemic books were the early works of Paul Watzlawick. Watzlawick was born in 1921 in Villach and was Austrian. After his Abitur (High School) and military service he

moved to Venice, where he studied psychology and languages. Between 1951 and 1954 he was trained as a psychotherapist at the C. G. Jung Institute in Zurich. He admits, however, that he seldom succeeded in helping people. His turn to radical constructivism led him away from coming to terms with his formal psychotherapy training and to search for short, quickly effective forms of therapy. In 1957 Watzlawick became professor in San Salvador, and in 1961 he moved to California to the legendary Mental Research Institute in Palo Alto together with Don Jackson and other great thinkers.

As a systemic trained psychologist, I was impressed by Watzlawick's axiomatization of communication. The presentation of communication based on a comparison with scientific approaches gave me a first, fundamental insight into the deeper function of communication for therapeutic purposes. This approach to the laws of human communication has remained with me over the years in my clinical and counselling work. These fundamental approaches are still valid today and are indispensable not only in the systemic context. These principles serve as anchors should I get lost in the communication with my clients.

Watzlawick had built up his approaches mainly on the basis of classical communication systems. Everyone wants to be heard and seen. The increasing digitalisation of communication certainly reduces the analogue parts (voice pitch, body language etc.) and changes the communication mechanisms. In addition, there is an increase in online therapies. These developments should be reflected in the coming years and taken into account in therapeutic work. Good to underline that the analogue parts of the forms of communication have been highlighted by Erikson's approaches using hypnotherapy.

The years 1940-1979: An outline. Historically, one could think the beginning of the idea of systemic approaches into the year 1877. That year, Lasegue and Falret began their publications with the «folie à deux». Sigmund Freud also recognized that sometimes the family system and not the individual person is disturbed.

Karl Ludwig von Bertalanffy (then professor in Vienna and Canada) published in 1940 his work «Der Organismus als physikalisches System betrachtet». Another important work was published by him in 1949 («Zu einer allgemeinen Systemlehre», *Biologia Generalis*, 195:114-129).

Bertalanffy tried to develop a «general systems theory». His attempt was to find and formalize superordinate laws (physical, biological, social). The laws of action which can be found in systems are applied by him to other systems. In these, the terms complexity, equilibrium, feedback and self-organisation were cited by him.

In the following years, further approaches developed, especially in the USA, from interdisciplinary meetings of various branches of science. Norbert Wiener, Walter Pitts, Gregory Bateson, Murray Bowen, Don Jackson, Paul Watzlawick, Jay Haley, Heinz von Förster and John Weakland are the most prominent of these.

In 1948, for example, Norbert Wiener re-created the term «cybernetics», which was coined first by Plato (Novikov, 2016, p.22), contains the theory of regulating the control of communication. During the development Wiener used terms from the field of physics and transferred them to communication. At the same time Warren Beatson, McCulloch, Gordon Pask, Ross Ashby, Heinz von Foerster, Norbert Wiener, Walther Pitts and others began to work on cybernetic models.

The Austrian Heinz von Förster joined this group in the early fifties. Heinz von Förster was an Austrian physicist who, in his first work, dealt with the quantum mechanical function of memory processes in the brain (Das Gedächtnis..., 1948). Since the book publisher was not a physicist, he first sent the work for examination to the Austrian Nobel Prize winner in physics Erwin Schrödinger. He found no error (Heinz von Förster was relieved), but did not believe in the solidity of the conclusions (what did not bother to von Förster).

However, this work in particular aroused the interest in America what led to an invitation to lecture in the subject. Heinz von Förster subsequently became one of the leading theoretical system thinker and constructivists of his time.

Gregory Bateson, Don Jackson, Jay Haley & John Weakland first formulated the term «double bind» in 1956 (Toward a theory..., 1956).

In 1959, Don D. Jackson founded the Mental Research Institute (MRI) in Palo Alto, California in cooperation with Virginia Satir, Paul Watzlawick and John Weakland.

In 1963, Jay Haley (Strategies of Psychotherapy) develops the approach of Strategic Family Therapy and Virginia Satir publishes her work Conjoint Family Therapy Science and Behavior Books.

Shortly afterwards, in 1965, Nathan founded the Family Institute Ackerman (Ackerman Institute) and Salvador Minuchin became director of the Philadelphia Child Guidance Clinic.

Cybernetics in family therapy is prominently treated with Gregory Bateson (Bateson, 2000). Contemporaneously, Austrian Paul Watzlawick et al. published the work *Pragmatics of Human Communication* and as single author he wrote his fundamental work «*Human Communication*». In his writings, Watzlawick refers to mathematical rules as the starting point for his considerations. German translations of these works are still largely lacking. The year 1969 also saw the birth of family sculpture, translating communication into postures in her family work.

At the beginning of the 70s of the last century, further European participations in the development of systemic therapy emerged. Mara Selvini Palazzoli published her work *Self-Starvation* in 1974. She based her therapeutic a therapeutic model on Gregory Bateson's cybernetics theory.

These years also saw the development of Structural Family Therapy (Salvador Minuchin: *Families and Family Therapy*) and Ernst von Glasersfeld worked on Radical Constructivism (Ernst von Glasersfeld: *Piaget and the Radical Constructivist Epistemology*) (Smock, Glasersfeld, 1974).

In 1975 the German Helm Stierlin published his book "Von der Psychoanalyse zur Familientherapie" and in 1976 the magazine *Familiendynamik* was founded. In 1977 the Milan model was created by Mara Selvini Palazzoli, Luigi Boscolo, Gianfranco Cecchin and Giuliana Prata: *Paradoxon und Gegenparadoxon* and in 1978 the German Association for Family Therapy (DAF) was founded. It was not until 1979 that the first major family therapy congress in Europe was held in Zurich with the title «*Family and Family Therapy*».

Outline of the years 1980-2000. The year 1981 saw the development of contextual therapy with Ivan Boszormenyi-Nagy (*Kontextuelle Therapie*) as well as Maturana broadly exposed for the first time at a congress in Zurich. This event marks the birth of the newer systemic therapy as a further development of family therapy. 1983 Jürgens Hargens founds the journal for systemic therapy, the journal *Familiendynamik*. This is subtitled «*Interdisziplinäre Zeitschrift für System-orientierte Forschung*» (*Interdisciplinary Journal for Systemic Research*).

In 1984 the German Niklas Luhmann published his work «Soziale Systeme. Grundriss einer allgemeinen Theorie» (Book: Social systems: Foundations of a general Theory) and Fritz B. Simon and Helm Stierlin published their book «Die Sprache der Familientherapie» (The language of Family Therapy). Although Niklas Luhmann remained a leading German-speaking representative of sociological systems theory and sociocybernetics in the years that followed, his works are purely theoretical in the sense that they have not gained any significance for therapeutic practice to this day.

In 1985 and 1986 Steve de Shazer («Keys to Solution in Brief Therapy») founded his solution-oriented short therapy while social constructionism became known through Kenneth J. Gergen (Book «The social constructionist movement in modern psychology» first published in 1986) Other authors as Harold A. Goolishian together with Harlene Anderson pioneer the principles of the narrative approach, which was further developed by White and Epston later in the nineties.

Focusing in the regional development of the Systemic Therapy in Central Europe, The Austrian Association for Systemic Therapy and Systemic Studies (ÖAS) was founded in 1986 by Ludwig Reiter as a merger of three institutes for systemic family therapy: the Institute for Family Counselling and Psychotherapy, Graz, the Family and Counselling Association, Vienna, and the Systemic Initiative, Salzburg.

Originally, the ÖAS was intended as a discussion forum and first initiative for systemic studies with the aim of organizing workshops and congresses as well as to publish the journal «Systeme». In the end, however, the three training institutes merged into the ÖAS.

In 1987 the umbrella association for family therapy and systemic work (DFS) was founded and the journal «Systema» was founded. In 1988 Ludwig Reiter, Ewald-Johannes Brunner & Stella Reiter-Theil (Ed.) published «Von der Familientherapie zur Systemischen Perspektive» (From family therapy to systemic perspective) which with time became a classical book for practitioners that includes the thinking of Goolishian, De Shazer, Stierlin and Welter-Enderlin.

During these years, the general term cybernetics of the 2nd order became popular (Lynn Hoffman: Jenseits von Macht und Kontrolle; «On the way to a systemic family therapy «second order» to be found in the «Zeitschrift für Systemische Therapie») by that time the concept of the Reflecting Team was introduced by Tom Andersen.

In 1990 influences from Australia began to gain a foothold in Austria and Germany with the narrative approaches of Michael White & Brian Epston (Narrative Means to Therapeutic Ends) and in 1992 a first writing on Systemic Therapy was published by Kurt Ludewig (Systemische Therapie. Basics of clinical theory and practice. Published in Stuttgart by Klett-Cotta). The concept of postmodernism by Jochen Schweitzer et al. also finds its way into the German language (Book: «Systemic practice and postmodernism»).

In December 1993, the ÖAS was recognized by the Austrian Federal Ministry as an official training institution for systemic therapy. Since 2002, the journal «Systeme» has been published jointly with the «Systemische Gesellschaft in Berlin». Today, the association offers curricula in Graz, Innsbruck, Salzburg and Vienna and is the largest specialist institution in Austria in terms of the number of graduates in the systemic therapeutic work

According to Ludwig Reiter, other Austrian members in particular were able to distinguish themselves nationwide: Joachim Hinsch took over (as Reiter's successor) the management of the renowned Vienna Institute for Marriage and Family Therapy. Andrea Brandl-Nebahay, for example, became famous with her book «Systemic Family Therapy».

In 1996, Arist von Schlippe & Jochen Schweitzer published her first textbook on systemic therapy and counseling, which was published especially for political reasons in order to be recognized as a form of therapy in Germany. Kurt Ludewig criticized the adoption of the ICD 10 into the systemic body of thought.

Outline of the years 2000-2018. Due to the historical background with Sigmund Freud, the recognition of therapeutic approaches as a method is traditionally faster in Austria than in Germany. If the Systemic Approach had already been recognised in Austria in 1993, this still remains to be done in Germany since this approach is not considered by the health insurance system for treatment refund.

In the course of this recognition discussion, Jochen Schweitzer & Arist von Schlippe, Kirsten von Sydow, Stefan Beher, Rüdiger Retzlaff, Jochen Schweitzer have intensively published a myriad of books and articles to emphasize the effectiveness of systemic therapy as well as to underline its evidence-based solidity.

In 2008 the Scientific Advisory Board for Psychotherapy in Germany classified systemic therapy for adult psychotherapy and

child and adolescent psychotherapy as scientifically recognised and the first part-time Master's programme in clinical family psychology was launched. In 2009, the training to become a certified psychotherapist in systemic psychotherapy for adults began in Germany, which was recognised by the Ministry of Labour, Social Affairs, Health, Family and Women of Rhineland-Palatinate in December 2009. In 2011, the training to become a certified psychotherapist in systemic psychotherapy for children and adolescents was approved by the Landesprüfungsamt NRW in November. However, and as already mentioned, there is still no possibility of billing via health insurance companies. Another reason for this may be the trench warfare with psychoanalytic and behavioural therapy schools, which have a monopoly position in Germany.

In Austria, since 2018, a subsidy of 28€ per psychotherapy hour is paid by the health insurance. A referral by a specialist doctor or a specialised institution is compulsory. This gesture underlined again the importance of psychotherapy (and the openness to recognize a variety of approaches) for the mental health of the population.

The solution-focused approach was traditionally strongly represented in the Austrian ÖAS until after the turn of the millennium. In the meantime, the first programmes of psychotherapy for infants have developed. Nevertheless, the effectiveness of these approaches has so far been more than controversial and hardly represented.

Especially in the years after 2000, the narrative approaches of Michael White and David Epston dominated many educational institutions in Austria.

Today, systemic schools in Austria are increasingly seeking cooperation with universities in some areas, which were rejected by training institutes in the 1990s. In Austria, however, subject-specific training remains in the hands of private training associations. This may be motivated primarily by monetary and monopolistic reasons.

It has been noted by the other schools of psychotherapy that systemic approaches have proven to be increasingly restrictive in particular for subconscious aspects and the use of diagnostic labels. The tendency to move towards an integrative position has seen hypnotherapy joining forces with systemic approaches in the hypno-systemic approach. This curricula underline the use of language

during the counseling/ psychotherapeutic process without necessarily using an «official» trance induction during the session.

In particular, the hypnotherapeutic approach according to Erickson or clinical hypnosis should be mentioned. In contrast to systemic therapy, these approaches are predominantly taught by private entrepreneurs in Austria. On the basis of Milton Erickson, the founder of modern hypnotherapy, and Gunther Schmidt, the founder of hypnosystemic concepts, various further training courses are offered.

Currently, there is only one classical training association in Vienna (MEGA – Milton Erickson Gesellschaft Austria) in addition to the mainly private companies. This is a non-profit association for the promotion and distribution of clinical hypnosis according to Milton Erickson and offers further education. It must be seen as problematic that especially the hypnotherapeutic entrepreneurs in Austria do not recognize each other until now. An umbrella organisation is in the process of being established, but recognition of all those involved is not planned.

According to Milton H. Erickson, the main therapeutic goals in hypnotherapy are changes in physiological processes (e.g. muscle relaxation, lowering heart rate, blood pressure, slowing breathing), changes in dysfunctional cognitions, resource activation, processing negative experiences and developing coping strategies. In the meantime, this therapy method is widely used in therapeutic practice. Its effectiveness has been proven by various empirical studies and several meta-analyses. Especially the combination of hypnotherapy and systemic therapy is preferred by many authors. Research has indeed shown greater efficacy in a combination of approaches fused in combined interventions (Scarpinato-Hirt, Bauer, Lüdecke, Riebensahm, 2013).

Outlook for 2018+ (Tempora mutantur, nos et mutamur in illis). Projections must always be made with caution. I would therefore like to confine myself to a few sentences, as I mention current developments.

Particularly in recent years, systemic approaches have been integrated into many psychotherapy courses. Purely classical orthodox training curricula in psychotherapy and counseling without systemic approaches, is hardly represented in Austria any more. The modern ideas of systemic therapy have found their way into many fields of work. As mentioned above, however, systemic approaches

are also increasingly incorporating new ideas into their working strategies.

If hypnosystemic approaches have proved to be particularly helpful in the last 5-10 years, it is to be expected that they will be increasingly adopted from neuro-cognitive approaches in the coming years (mindfulness, mindfulness, brain-spotting, etc.). It remains to be seen to what extent systemic psychotherapy will continue to mix with other approaches in the future.

On systemic family therapy. As shown above, a large number of approaches and models have developed out of couple and family therapy. In Austria, the term systemic family therapy was the concept initially used.

In the meantime, the term systemic therapy or couple and family therapy is increasingly used. This is because the systemic approaches have also developed into single and couple psychotherapies. Family therapy also includes multi-generational approaches, transcultural family issues, separation and divorce problems, violence issues and other fields of work. Last but not least, family work in the case of mental illness should also be mentioned. The overriding goal of systemic family therapy is to find solutions together with clients, to design them and to accompany them.

In practice, one looks for boundary conditions with which one can activate resources in order to reach goals through self-organisation. Systemic therapists start from the autonomy of the clients and regard them as «experts of themselves». The central method is dialogue. The client is shown respect, impartiality, interest and appreciation for previous approaches. Today, systemic psychotherapists could be described depending on the method, as architects of reality, providers of new perspectives, co-constructors of new stories, dramaturges or similar.

The taught methods of systemic psychotherapy are extensive. Question techniques, self-reflexive dialogue, reflecting teams, visualization techniques, constellations, homework, final interventions, rituals, metaphors, etc. are widely used.

In the 90s the approaches of Michael White and David Epston caused a sensation. The point is to look at the meanings of stories. These attributions of meaning are essential to how clients interpret and perceive past, present and future experiences of their lives. This gives the life stories an interpretive power. Through a new interpretation, new biographies and meanings can be generated. The

client thus becomes his own author and director of his life. He is re-empowered to determine his life and actions.

The next frontier: Gender Equity in the counselling room.

After decades of research in the field of gender, women's rights, feminism, there is an implicit tendency to put men's issues under the light of dominance, violence and a position of advantage against women's issues (Wright, 2017). This tendency distracts from issues that are necessary to be acknowledged and considered if we are to help men to overcome the challenges of the 21st century.

A quick review of project around the world where gender issues are addressed, it's the consideration of women's and girl's rights what is often underlined as gender equity. There are though more and more voices demanding the integration of men's needs and issues in projects, health and design of psychosocial projects (Farell, 2001).

The so called disposability and availability of men in society points to the weakness in society to recognize that also men suffer under the values governing specially in the labour system (being under pressure to be successful, to define identity through work, being cut from the family life) (Böhnisch, 2018).

Wright (2017) criticizes that counseling and psychotherapy pursue «feminine» goals as emotional disclosure. Paglia (Paglia, 2017) goes further accusing the new feminism to ignore the natural biological differences between men and women just to create the illusion of dwindling boundaries between genders. There seems to be a confusion between having the same rights and opportunities and recognizing differences between men and women as a threat of falling into gender inequity. The same thing seems to happen in the counseling field.

A grim warning of this inequity was the tragic fate of David Reimer, who was the victim of Dr. John Money (Colapinto, 2006) The attempt to present sexual identity as a mere construction led to ignore the other side of the coin: Nature and Genetics.

The field of psychotherapy, social work and counselling could profit from a model of gender deconstruction that recognizes the needs of men and women respecting their differences as well as enhancing equity of access to health, self actualization, self esteem among other variables of mental health.

As the reader has noticed, I started with a general description of the development of the systemic approach. I ended the last section mentioning the narrative work of White and Epston. There's the

implicit thought, that psychotherapy and counselling do not need a separate training if the therapist or counselor is to treat men or women. There are increasing voices that men or more precisely, masculinity are ignored in their specific needs and multiple identities. Therefore, further research is needed in order to meet the mental health requirements from the perspective of increasing complexity of the multiple gender identities in the 21st century.

References

- Novikov, D. (2016). *Cybernetics: From Past to Future*. Springer Verlag.
- Das Gedächtnis: Eine quantenphysikalische Untersuchung. Franz Deuticke Verlag, Wien, 1948.
- Toward a theory of schizophrenia; *Behavioral Science* (1956), 1, (4), 251-264.
- Bateson, G. (2000) [1972]. *Steps to an Ecology of Mind: Collected Essays in Anthropology, Psychiatry, Evolution, and Epistemology*. Chicago, Illinois: University of Chicago Press.
- Smock, C.D.& Glasersfeld, E. von (Eds.) (1974), *Epistemology and education*. Athens, GA: Follow Through Publications, 1-24.
- Scarpinato-Hirt, F., Bauer, A., Lüdecke C., Riebensahm, H. (2013). *Hypnose- ZHH*, 8 (1+2), 119-129.
- Wright, P. (2017). *Red pill psychology. Psychology for men in a gynocentric world*. Independent Published.
- Farell, W. (2001). *The myth of Male Power. Why men are the disposable sex*. Berkley Pub Group.
- Böhnisch, L. (2018). *Der modularisierte Mann. Eine Sozialtheorie der Männlichkeit*. Transkript. Gender Studies.
- Paglia, C. (2017). *Free Women, Free men*. Pantheon.

Надійшла до редакції 31.12.2018 р.

Наукове видання

ПСИХОЛОГІЯ І ОСОБИСТІТЬ

Науковий журнал

№ 1 (15)

2019

Відповідальний редактор – *В. А. Лавріненко*

Літературний редактор – *Б. В. Стороха*

Комп'ютерний набір, дизайн та верстка – *В. А. Лавріненко*

На 1 сторінці обкладинки:

зверху – будівля Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України
(вул. Паньківська, 2, м. Київ), світлина С. Болтівця;
портрет засновника інституту, психолога Г. С. Костюка
(5.12.1899-25.01.1982), художник Г. Задніпряний;

знизу – будівля Полтавського національного педагогічного університету
імені В. Г. Короленка (вул. Остроградського, 2, корп. 1), світлина В. Дяченка;
портрет письменника В. Г. Короленка (27.07.1853-25.12.1921), художник С. Міненко.

Здано до друку 06.02.2019 р.

Формат 60x84/16. Папір офсетний.

Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний.

Обл.-вид. арк. 13,68. Ум.-друк. арк 15

Наклад 300 прим. Зам. № 1904

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
серія ДК № 3817 від 01.07.2010 р.

Адреса редакції: вул. Остроградського, 2, м. Полтава, 36003

e-mail: psychologyaiiosobystist@gmail.com.

Web-page: <http://psychpersonality.inf.ua>